

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Т.Б. Бикова

**Створення Кримської АСРР
(1917–1921 рр.)**

Київ–2011

Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.) — К., 2011. — 247 с.

ISBN 978-966-02-5992-8

В монографії на основі архівних та опублікованих джерел, аналізу різноманітної наукової літератури, залучення періодичних видань та мемуарів сучасників уперше комплексно розглядається державотворчий процес в Криму під час громадянської війни, причини створення більшовиками спочатку так званих «буферних» квазі-держав, котрі потім призвели до виникнення Кримської АСРР. Проаналізовано причини, котрі покликали до життя територіальну автономію у складі радянської Росії.

БИКОВА Тетяна Борисівна — к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Відповідальний редактор: д.і.н., проф. С.В. Кульчицький

Рецензенти:

член-кореспондент НАНУ В.М. Даниленко
доктор історичних наук, професор М.С. Дорошко

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 11 від 23 грудня 2010 р.)*

ISBN 978-966-02-5992-8

© Інститут історії України НАН
України, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА.....	6
§ 1. Історіографічний нарис.....	6
§ 2. Огляд джерел.....	17
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРИМУ ВІД СЕРЕДИНИ XVIII ст. ДО 1917 р.	24
2.1. Колонізаційна політика царизму.....	24
2.2. Розвиток народного господарства.....	39
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	51
3.1. Боротьба політичних сил у 1917 р. Проголошення Кримської Народної Республіки.....	51
3.2. Радянська Соціалістична Республіка Тавриди.....	64
3.3. Кримські Крайові уряди у 1918–1919 рр.....	78
3.4. Кримська Соціалістична Радянська Республіка.....	88
3.5. Білогвардійський уряд в Криму.....	106
РОЗДІЛ IV. КРИМСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ.....	118
4.1. «Червоний терор».....	118
4.2. Політика радянзації Криму.....	132
4.3. Довгострокові плани Кремля стосовно Криму.....	150
4.4. Проблема адміністративно-територіального статусу Криму у боротьбі місцевих політичних сил.....	165
4.5. Створення Кримської автономії на I Всекримському з'їзді рад.....	187
ВИСНОВКИ.....	200
ПОСИЛАННЯ.....	204

ВСТУП

Кримський півострів має довгу і різноманітну історію. Розташований на південь від азово-чорноморських степів, які впродовж тисячоліть були територією кочовиків, він являв собою природну нішу перепочинку для багатьох народів. Деякі з них затримувалися на півострові надовго, а для кримськотатарського народу Крим став територією формування.

З іншого боку, Крим був об'єктом зазіхання багатьох імперій — давніх і нових. В античні часи його населяли греки і римляни, у середньовічні часи тут будували свої фортеці генуезці і турки, в нову добу Крим став частиною Російської імперії, яку замінила Російська Федерація. Під час Другої світової війни, коли Крим окупували солдати вермахту, у А.Гітлера з'явився маячний задум: приєднати кримські субтропіки до Німеччини, але не як колоніальне володіння, а як частину власної країни. У зв'язку з цим частиною Великонімеччини повинна була стати вся територія Східної Європи між Кримом і східними кордонами його країни — Україна, Білорусь, Польща.

Історичні долі України і Криму взаємоперепліталися впродовж багатьох століть. Християнство прийшло з Візантії на українську землю через Крим. Мільйони наших предків потрапляли в Крим як невільники і звідси їх продавали в далекі краї. У XVIII ст. Крим і Південна Україна стали частиною Російської імперії. В кордонах Таврійської губернії склалася економічна єдність півострова та її материкової частини — Північної Таврії. Коли Центральна Рада почала визначати кордони своєї держави, користуючись найбільш логічним і переконливим аргументом — переважанням на даній території українського населення, вона не включила Кримський півострів до складу УНР. Проте уряд гетьмана П.Скоропадського, який успадкував від Центральної Ради вже сформовану державу, пред'явив свої претензії на Крим, виходячи з критеріїв економічної доцільності. Цим же критерієм керувався М.Хрущов, коли з'ініціював приєднання Кримської області до складу УРСР в 1954 р.

Після розпаду Радянського Союзу у незалежній Україні одразу з'явилася найбільш гостра проблема у відносинах з Російською Федерацією: Чорноморський флот і територія його базування — Кримський півострів. То загострюючись, то затухаючи, ця проблема існувала аж до ратифікації Російською Федерацією Договору про дружбу, співробітництво і добросусідство. У Договорі цілком недвозначно вказано, що обидві сторони визнають існуючі між ними кордони.

Проте українсько-російський договір не може бути достатньою охоронною грамотою для України. Майже одночасно з введенням його в

силу у березні 1999 р. Державна Дума РФ ухвалила федеральний закон «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном». Цей закон, якщо називати речі своїми іменами, копіює законодавство Третього рейху щодо фольксдойчів. «Співвітчизниками за кордоном» вважаються, як підкреслено у ст. 1, «особи, які були громадянами СРСР, а зараз мешкають в державах, які входили до складу СРСР, отримали громадянство цих держав або стали особами без громадянства». Як вказано в законі, «співвітчизники можуть розраховувати на підтримку Російської Федерації у забезпеченні своїх основних свобод і громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних й інших прав». Тільки українець, який народився в Україні після 1991 р., будучи представником «титової» нації, втрачає згідно з цим законом статус «співвітчизника».

В законі відзначено, що значна частина російського народу в результаті припинення існування СРСР виявилася за межами Російської Федерації, включаючи місця компактного проживання росіян у прикордонних з нинішньою Росією територіях. Закон визнає право російського народу на возз'єднання на основі вільного, добровільного волевиявлення¹. Отже, формування української нації і громадянського суспільства перебуває в Україні під великою загрозою, незважаючи на наявність українсько-російського договору 1997 р. Час від часу, коли політичне становище в Україні загострюється, загроза «возз'єднання» нашої країни в цілому, або її окремих частин (у першу чергу — Криму) з Росією починає набувати зрілих рис. Особливо переконливою ілюстрацією такої загрози були події, пов'язані з Помаранчевою революцією 2004 року.

Повернення кримськотатарського народу на свою Батьківщину є актом високої історичної справедливості. Разом з цим цей процес супроводжується великими ускладненнями економічного і політичного характеру. Одним з таких ускладнень є намагання кримськотатарських організацій надати кримській автономії національний характер. Так, наприклад, у травні 2005 р. голова Меджлісу М. Джемільов звернувся до Президента України В. Ющенка з декларацією про «відтворення кримськотатарської автономії у складі України»². Ці намагання суперечать бажанням людей іншої національності і викликають напруження.

Поза всяким сумнівом, за своїм сучасним статусом Автономна Республіка Крим є правонаступником ліквідованої в часи сталінської тиранії Кримської АРСР (АСРР). Проте історія радянської автономії в Криму досі залишається слабодослідженою.

Таким чином, актуальність цієї роботи визначається слабкою дослідженістю проблеми. Тема сформульована таким чином, щоб виявити всі обставини утворення Кримської АСРР, а також попередні події, починаючи з розвалу Російської імперії, які вплинули на характер і форму проголошеної в 1921 р. кримської автономії.

РОЗДІЛ I. ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

§ 1. Історіографічний нарис

Історію вивчення подій, пов'язаних із створенням Кримської АСРР, слід розділити на чотири періоди, кожен з яких відрізняється від інших: 1). 1920-ті роки; 2). перша половина 30-х — перша половина 50-х рр.; 3). друга половина 50-х — початок 90-х років; 4) після 1991 р.

Авторами праць, котрі побачили світ в 20-х рр., як правило, виступали не професійні науковці, а публіцисти, партійні діячі, журналісти. Праці цього періоду є різноплановими, адже на той час ще не існувало ретельно прописаних догматичних форм, згідно з якими повинно було відбуватися викладення матеріалу. У цей час з'явилася серія популярних статей і книг, які опосередковано торкалися поставлених в даному дослідженні проблем. Незважаючи на певну політичну заангажованість та свідоме перебільшення ролі більшовицької партії в подіях, в цих працях зберігалося багато вірного фактичного матеріалу.

Серед газетно-журнальних публікацій, в яких порушувалися проблеми, котрі ми розглядаємо, необхідно назвати праці А. Крічинського³, А. Толоконникова⁴, С. Крилова⁵, А. Васильєва⁶, М. Палієнка⁷, С. Котляревського⁸, А. Платонова⁹, Р. Кургана¹⁰, Г. Гальперіна¹¹, І. Гороздіна¹², М. Бунегіна¹³, О. Буйського¹⁴, П. Нікольського¹⁵, В. Дурденевського¹⁶, М. Рейхеля¹⁷, А. Бочагова¹⁸, Т. Бояджиєва¹⁹ та ін. Найбільш змістовними є праці М. Бунегіна, П. Нікольського, А. Бочагова, Т. Бояджиєва, М. Рейхеля.

Велика праця М. Бунегіна²⁰ була присвячена періоду 1917–1920 рр. В ній автор дав досить змістовний аналіз економічного, соціального і політичного становища на півострові напередодні революції. Автор показав суспільно-політичне життя мешканців Криму, діяльність рад робітничих депутатів, татарського Мусвиконкому, розповів про організацію і подальшу діяльність татарської партії «Міллі-Фірка», організацію Курултаю, проаналізував ставлення населення півострова до всіх політичних партій, що діяли в той час. М. Бунегін відзначав, що протягом всього 1917 р. вплив більшовиків на процеси, які відбувалися на півострові, був мізерним, а зростання їх впливу почалося тільки після того, як з центру було надіслано величезну групу партійних працівників і агітаторів. В праці висвітлювалася діяльність інших, не більшовицьких органів влади, які існували на півострові протягом громадянської війни. Автор приділив багато уваги розгляду створення перших більшовицьких «буферних» республік — Республіки Тавриди та Кримської республіки.

Наприкінці 20-х років побачили світ дві праці П. Нікольського²¹. Події громадянської війни й подальшого національно-державного будівництва в Криму П. Нікольський відображав, виходячи з намагання об'єктивно викласти події, що відбувалися, без застосування ідеологічних нашарувань, перекручень чи відвертого звеличування ролі більшовицької партії. Розповідаючи про стосунки більшовиків з іншими політичними силами, автор підкреслював, що іноді лише високий рівень інтелектуального розвитку окремих осіб, які працювали на більшовицьку партію, сприяв зростанню її впливу на півострові. У якості прикладу він наводив прізвище Н. Островської — однієї з перших представниць більшовицької партії, яка прибула на півострів влітку 1917 р. Вона була блискучим оратором, і тим сприяла зростанню авторитету партії²².

Серед праць, в яких спеціально розглядалися проблеми радянського будівництва, особливо слід відзначити статтю М. Рейхеля²³. Вона стосувалася форм об'єднання радянських республік від жовтня 1917 р. до створення Союзу РСР. Розглядаючи поставлене питання, автор зазначав, що договірна система між радянськими республіками мала ряд зовнішніх ознак з тогочасними буржуазними конфедераціями²⁴.

Суттєвий вплив на процес організації Кримської АСРР справили кримськотатарський національний рух. Між тим, протягом всього існування Радянського Союзу історія соціально-політичного руху кримських татар або взагалі не вивчалася, або фальсифікувалася. Політична партія кримських татар «Міллі-Фірка» в працях радянських істориків однозначно визначалася як контрреволюційна буржуазно-націоналістична організація. Характерними у цьому відношенні є роботи А. Бочагова²⁵ та Т. Бояджиєва²⁶.

Слід звернути увагу на працю А. Бочагова²⁷, котра цілком присвячена історії кримських татар досліджуваного нами періоду. Хоч виконана у річищі специфічного соціального замовлення, вона все ж містить цікаві дані, виявлені в архівах, що стосуються діяльності «Міллі-Фірки» та взагалі історії кримських татар. Тут представлені дані про кількісний і соціальний склад татар серед мешканців півострова, проаналізована поступова трансформація поглядів і вимог татар за час громадянської війни. Наприкінці книги були подані програмові документи «Міллі-Фірки» (програма, статут, деякі інші документи). Через це читачі мали можливість на власні очі переконаватися в тому, що всі подані автором негативні і заідеологізовані оцінки «Міллі-Фірки» не відповідали дійсності. Очевидно останнє й стало причиною того, що в 1935 р. ця книга була вилучена з бібліотек, а її автор репресований.

Книга Т. Бояджиєва²⁸ була присвячена вивченню шляху, який пройшла кримськотатарська молодь. Незважаючи на цілковито заідеологізовану оцінку подій, що відбувалися в Криму в зазначений період, більшо-

вицьку риторику («куркульські синки», «контрреволюційний Курултай», «націоналістичний уряд» і т.д.), книга, тим не менш, містила великий і змістовний статистичний, етнографічний і фактичний матеріал, який сприяв висвітленню економічного, соціального і політичного життя кримськотатарської спільноти на півострові від початку ХХ ст. Окрім цього ця праця містила в собі великі цитати з програмних документів як «Міллі-Фірки», так й інших кримськотатарських молодіжних союзів, редакційних статей, надрукованих у національних газетах, виступів татарських активістів перед молоддю (наприклад, Ч. Челебієва) тощо. Наприкінці книги автор наводив численні додатки з документів, ухвалених різними союзами кримськотатарського молодіжного руху, які далеко не завжди підтримували більшовицьку політичну платформу.

Однією з причин створення Кримської АСРР був прийнятий більшовицькою партією курс на світову революцію. Через це на початку 20-х років автори приділяли багато уваги впровадженню цього курсу на півострові. Ця тематика досить жваво обговорювалася на сторінках місцевих газет. У кримських періодичних виданнях є багато різноманітних публікацій, проте вони, більшою мірою, фразеологічно повторювали одна одну. Тому зупинимося лише на матеріалах В. Хайкевича²⁹, В. Булушева³⁰, Внукова³¹. Так, наприклад, член Наркомату національностей В. Булушев цілком свідомо зазначав, що «із затвердженням радянської влади в Криму революція в Туреччині повинна отримати новий поштовх, тому що Крим є передавальною інстанцією на Близький Схід всіх заходів радянської влади з різноманітних питань державного будівництва»³². Внуков був ще відвертішим: «Наше вікно на Близький Схід, Крим, повинен стати, таким чином, вже дверми, через котрі революційне повітря повинно розвіяти антантівський вплив на Сході»³³.

У кримській періодичній пресі у розглядуваний хронологічний період друкувалося багато різноманітних статей з досліджуваних нами питань. Хоча ці статті мали переважно агітаційно-пропагандистський характер, в них зберігалася багато фактичного матеріалу, який ще не був остаточно перевернутий і «втиснутий» у ідеологічні рамки. На сторінках місцевих газет друкувалися статті, в яких розкривалися найвизначні події історії Криму, починаючи з 1917 р. Серед найбільш визначних матеріалів, котрі друкувалися в кримських газетах і журналах слід відзначити статті А. Платонова³⁴, А. Васильєва³⁵, М. К-ої³⁶. В цих матеріалах розповідалося про події громадянської війни, перші спроби встановити на півострові радянську форму державності, розповідали про ті передумови, котрі в подальшому призвели будівництва на території півострову автономної республіки.

Для другого хронологічного періоду — 30-ті — середина 50-х рр. — характерним є початок репресій щодо вчених, які «невірно» висвітлювали

події минулого, викорінення будь-яких рис плюралізму і різке скорочення кількості наукових праць, котрі друкувалися. На початку 30-х рр. у розгляді науковцями подій громадянської війни відбувся різкий поворот. Лист Й. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (1931 р.)³⁷ призвів до повного перегляду всієї літератури, котра побачила світ протягом 20-х років, щоб «підняти питання історії більшовизму на певну висоту, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і будь-яких інших фальсифікаторів історії нашої партії»³⁸. Виходячи з цього постулату, редакційні комісії почали переглядати та вилучати з бібліотек всі «шкідливі» твори. З цією метою на кримський Іспарт було покладено роботу по «перегляду» всієї існуючої літератури з історії, що побачила світ протягом 20-х років на основі «марксистсько-ленінської методології у питаннях вивчення історії партії та революційного руху»³⁹.

Спільним для літератури цього періоду є посилення з будь-яких питань на твори Й. Сталіна, цитатно-ілюстративний метод викладу матеріалу, недостатнє використання джерел, свідоме замовчування фактів, які не «вклалися» в запропоновану партією «схему», догматизм, свідоме прикрашання радянського ладу. Тож наукова вартість цих дописів є умовною. Проте іноді деякі з них являють собою певну цінність завдяки фактологічній базі, що її містять.

В цих працях висвітлюються події громадянської війни і початку впровадження на півострові більшовиками нового життя. Але вони, хоча і були написані свідками революційних подій, тим не менш, «в світлі рішень ЦК РКП(б)» спотворювали роль і діяльність політичних супротивників більшовиків, «підганяли» місцевий історичний матеріал під схему розвитку політичного процесу в центральних регіонах колишньої імперії, невірно показували розстановку політичних сил у Криму. Їм була притаманна ідеологічна заангажованість, нестача фактичного матеріалу і замовчування фактів, котрі не вкладалися до більшовицького викладання розвитку подій. Розгляд кримськотатарського фактору взагалі зник зі сторінок історичних видань, чому сприяла цілковита депортація з півострову кримських татар, котра відбулася у 1944 р.

Проте в цих працях містився багатий фактичний матеріал, який дає можливість здобути певне розуміння того, що ж насправді відбувалося на півострові.

Можна назвати праці таких авторів як Л. Ремпель⁴⁰, В. Жуков⁴¹, І. Трайнін⁴², Г. Доброжинський⁴³, М. Атлас⁴⁴, В. Советов⁴⁵, А. Соколов⁴⁶, О. Рабінович⁴⁷, С. Шамко⁴⁸, Б. Вольфсон⁴⁹, П. Надінський⁵⁰, Б. Васильєв⁵¹, М. Щербаков і С. Рогацький⁵², Ф. Чернов⁵³, Р. Вуль⁵⁴, Ф. Загородський⁵⁵, О. Денісов⁵⁶, І. Чигарьов⁵⁷, Д. Чугаєв⁵⁸, А. Ананов⁵⁹, П. Попов⁶⁰, М. Рубінштейн⁶¹, В. Успенська⁶².

Проблема створення Кримської АСРР не знайшла належного відображення у працях дослідників. В працях І. Трайніна, О. Денісова, І. Чигарьова й І. Ананова, лише побіжно зачіпалися питання, пов'язані із питанням створенням Кримської АСРР. Ми можемо назвати лише дві праці, присвячені виключно питанням вивчення кримської автономії — праці О. Рабіновича⁶³ й М. Щербакова і С. Рогацького⁶⁴. Всі негаразди, котрі з'являлися в житті Криму, тогочасна історіографія пояснювала лише діяльністю «троцькістських злочинців». Так, наприклад, Рабінович у ювілейній брошурі, присвяченій річниці створення Кримської АСРР, цілком впевнено зазначав, що республіка в Криму була створена більшовицькою партією, виходячи з постійних «прохань» трудящих півострову, проте стан її розвитку не досяг запланованого партією рівня через постійну ворожу діяльність «троцькістсько-зінов'ївських агентів, кримськотатарських буржуазних націоналістів і ворогів народу».

У праці М. Щербакова і С. Рогацького⁶⁵ більший наголос робився на економічному житті Кримської АСРР, висвітлювалося зростання промислової і сільськогосподарської міцності республіки⁶⁶.

Треба відмітити працю М. Рубінштейна⁶⁷, в якій розглядалася проблема зовнішніх стосунків радянської держави. Серед аспектів, що нас цікавлять, слід зупинитися на розгляді автором питань взаємовідносин РСФРР з Туреччиною. Це спричинило підвищену увагу більшовицького керівництва до питання створення Кримської республіки.

Початок третього періоду співпадає з рішеннями XX з'їзду КПРС, які стимулювали роботу радянських істориків. Під час «відлиги» друкувалися видання з різноманітним фактичним матеріалом. І хоча оцінка подій була зашореною, сучасний історик, користуючись історичними фактами, які висвітлювали події, що відбувалися протягом 1917–1921 рр., має можливість робити самостійні оцінки. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що з початком хрущовської «відлиги» та послабленням цензурного тиску в історичній науці визначилося деяке піднесення. В 1957 та 1958 рр. до офіційного святкування ювілею жовтневого перевороту було видано величезну кількість різноманітних робіт, в яких розповідалося про події революції та громадянської війни.

Окремо стоїть масштабна праця П. Надінського. Протягом 50–60-х років вийшло в світ чотири випуски праці «Нариси з історії Криму», котрі розповідали про історію Криму до середини 60-х рр. XX ст. Перші два випуски були написані самим П.Н. Надінським⁶⁸, а третій і четвертий, вже після його смерті, створювалися великим авторським колективом, переважно істориками партії й партійними працівниками⁶⁹. Події революції та громадянської війни розглядалися у другому випуску цієї праці, а міжвоєнний період — у третьому. Без врахування величезного фактичного матеріалу і результатів досліджень, викладених у цих працях,

неможливо мати повну інформацію про стан події, що відбувалися на півострові протягом 1917–1921 рр.

Саме П. Надінський вперше написав змістовну працю, в якій уперше замальовувалася загальна картина подій революцій і громадянської війни в Криму. Ці нариси містять величезний фактичний матеріал, який автор взяв з архівів, місцевій періодиці й мемуарів сучасників.

Серед інших досліджень, котрі побачили світ в цей час, ми можемо виділити праці В. Чірка⁷⁰, Д. Чугаєва⁷¹, Г. Шевчука⁷², А.С. Сьоміна і А.А. Горчакова⁷³, М. Гречанюка⁷⁴, Я. Шарапова⁷⁵, В. Васюкова⁷⁶, В. Яцунського⁷⁷, В. Кулічанової⁷⁸, А. Литвинової⁷⁹, М. Хмелініна⁸⁰, С. Гілілова⁸¹, Л.І. Волошінова⁸², С. Якубовської⁸³, О. Чистякова⁸⁴ і І. Чірви⁸⁵, В. Бараніченка⁸⁶, В. Васюкова⁸⁷, А. Вікторова і Г. Максюка⁸⁸, М. Руденка⁸⁹, В. Забаштанова⁹⁰. В працях цих істориків розглядалося широке коло проблем, пов'язаних з темою нашого дослідження.

Протягом другої половини 50-х років у місцевій періодичній пресі з'являлося багато різноманітних статей, в котрих розповідалося про події громадянської війни і появу перших радянських республік на півострові. На наш погляд, можна виділити матеріали В. Кулічанової⁹¹ та А. Литвинової⁹². Найбільшу увагу автори приділяли розвитку політичних подій, розмежуванню «сил» між більшовиками та їхніми супротивниками. Проблема національно-державного будівництва на півострові розглядалася у світлі виконання більшовицької партією ленінських настанов з національного питання. Вони переконували читачів, що всі республіки створювалися лише через те, що більшовицька партія незмінно виконувала всі ленінські накази. Тому вони робили висновок, що саме ці міркування й призвели до народження Кримської АСРР. Тобто, згідно їх думці, причиною створення кримської автономії є ленінське вчення з національного питання.

У 60-х роках процес вивчення дослідниками історії Криму не припинявся. За цей час вийшла низка цікавих праць, найбільш значними з яких є роботи Л. Волошінова⁹³, І. Чірви⁹⁴, В. Васюкова⁹⁵, В. Баранченка⁹⁶. Побачила світ в цей час й третя частина «Нарисів з історії Криму»⁹⁷, яка створювалася великим авторським колективом, переважно істориками партії й партійними працівниками. Наукова цінність цих робіт дуже відносна: з одного боку, автори неухильно дотримувалися загальної лінії, котра була вироблена до цього часу, постійно перебільшуючи роль більшовицької партії та її місцевих організацій, і, відповідно, применшували роль всіх інших політичних сил, котрі таврували як «буржуазно-націоналістичні». З іншого, в них містився деяких фактаж, який сучасний дослідник після відповідного критичного переосмислення може використовувати у роботі.

В 1968 р. вийшла колективна монографія «Національна державність союзних республік»⁹⁸, в якій на достатньо високому фактичному рівні розглядалися питання початку побудови радянською владою нових державних утворень. Серед іншого там викладалися окремі факти ходу події по проголошенню Кримської АСРР. Тим не менш, це видання, як і багато інших, незважаючи на існуючу в ньому непогану фактичну базу, не позбавлене ідеологічного тиску, а тому дуже багато питань, які стосувалися причин створення Кримської АСРР, в цьому виданні випущені взагалі. Через це на сьогодні дана праця є не такою, що досить ґрунтовно висвітлює процеси, що відбувалися у 1921 р. в Криму.

Кінець 60-х — початок 70-х років позначився новим посиленням ідеологічного диктату. Це передовсім позначилося на якості наукових праць, що виходили протягом цього часу. З початком «застою» позитивна тенденція попередніх років була зведена нанівець. На відміну від праць попереднього десятиліття, наукові роботи, що побачили світ починаючи з 70-х років вирізнялися суттєвим звуженням джерельної бази. В них майже зовсім зникає фактичний і цифровий матеріал, повністю повторювалися всі оцінки й висновки, котрі наводилися у багатотомній історії КІРС.

Впродовж майже двох десятиліть (аж до кінця 80-х рр.) історія революції, громадянської війни і політичного руху кримських татар подавалася виключно у спотвореному та сфальсифікованому вигляді. Власне кажучи, цей останній радянськими істориками взагалі заперечувався. Він висвітлювався як буржуазно-націоналістичний, факти або підтасовувалися, або свідомо перекручувалися. Багато інформації, яка б стосувалася історії татар Криму, замовчувалася і приховувалася. «Мілли-Фірка» подавалася як «купка буржуазних націоналістів», яка прагнула «розірвати братерську дружбу між російським і татарським народами», і яка не мала жодного впливу серед татарського населення. Натомість, перебільшувалися роль і вплив серед татар так званого татарського бюро при Кримському обласному комітеті РКП(б), яке було утворене як альтернатива «буржуазно-націоналістичним татарським силам».

Серед праць цього часу ми можемо назвати роботи В. Анікеєва⁹⁹, С. Гілілова¹⁰⁰, В. Курицина¹⁰¹, Д. Голінкова¹⁰², І.Т. Сірченка¹⁰³, Л.П. Кононенко (Гарчевої)¹⁰⁴, Г. Нікольникова¹⁰⁵, Н.Ф. Бугая¹⁰⁶, О. Козлова¹⁰⁷. В цей же час було захищено ряд кандидатських дисертацій, в яких розглядалися окремі питання державотворення в Криму протягом 1917–1918 рр. Серед них, наприклад, дисертації М. Руденка¹⁰⁸, К. Зенченка¹⁰⁹, А. Вікторова¹¹⁰, Л. Кононенко (Гарчевої)¹¹¹, в яких знайшли відображення проблеми, пов'язані з питанням першого досвіду більшовиків в побудові нових форм державності в Криму, зокрема першої з двох «буферних» республік — Республіки Тавриди.

В 1974 р. вийшов в світ черговий том з величезної праці «Історія міст і сіл Української РСР», котра була присвячена Кримській області¹¹². Дане видання містило в собі багато фактичного матеріалу, який, цілком зрозуміло, повністю повторював радянське трактування і викладання подій періоду, що нами вивчається.

На початку 80-х років вийшли книга «Нариси історії Кримської обласної партійної організації»¹¹³, над створенням якої працював колектив істориків та партійних працівників. Це видання охоплювало період з кінця XIX ст. до початку 80-х рр. XX ст. Про події 1917–1920 рр. розповідалося у розділах II «Більшовики Криму у період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановленні і закріплення радянської влади (березень 1917 року — березень 1918 року)» і III «Кримська партійна організація в період громадянської війни і іноземної військової інтервенції (березень 1918 року — 1920 рік)». Події з 1921 по 1925 рр. розглядалися у розділі IV «Партійна організація у боротьбі за розбудову народного господарства (1921–1925 роки)». Ця праця, на відміну від більш ранніх видань, окрім політичної заангажованості та піднесення ролі комуністичної партії як в минулому, так й в сучасному житті Криму, майже нічого не має. Всі події в ній були висвітлені із значними перекрученнями. Книга має мало суто архівного фактажу, майже не містить в собі висвітлення персоналій більшовиків, котрі працювали в Криму й мали вирішальну участь в розвитку тогочасних подій, але потім були репресовані.

В 1981 р. вийшла колективна монографія, присвячена проблемам взаємовідносин радянської Росії (а потім й СРСР) з Туреччиною¹¹⁴. В цій праці, між іншим, викладався матеріал про стосунки турецького уряду з представниками більшовицького керівництва Криму, які проводилися починаючи з 1918 р. Висвітлювалося, яким чином більшовики намагалися використовувати Крим у справі приваблення «пролетаріату Туреччини» до ідей Комуністичної партії.

Протягом цього періоду в кримських міських газетах до чергового ювілею «Жовтневої революції» були започатковані цикли різнопланових статей, присвячених 1917–1970-м рокам, в яких в хронологічному порядку викладалися основні події, втрати і здобутки Криму всіх цих років. Серед цих хронік особливо можна виділити статті, котрі друкувалися протягом 1977 р. в газетах «Крымская правда», «Красный Крым», «Советский Крым», «Крымский комсомолец» та інших. Найбільш ґрунтовні і змістовні річні хроніки виходили в газеті «Крымская правда», де друкувалися не тільки відомості про події, що відбувалися протягом місяця, що розглядався, але містилися деякі документи, які допомагали читачам більш докладно зрозуміти основні здобутки більшовицької влади в цей період, цитати зі спогадів безпосередніх учасників тих подій і

визначних діячів більшовицької партії того часу. Проте, через замовчування дійсної історії громадянської війни, багато спогадів в цих статтях приводилися без наведення імен авторів і будь-яких посилань на джерело. Справжнє прізвище репресованого діяча автори статей або замінювали ініціалами, або зовсім опускали. Факти, які б висвітлювали справжні взаємовідносини між різними політичними партіями на півострові, виходили за рамки існуючої ідеологічної схеми «вірного» викладання історичних подій, що відбувалися або сприяли б формуванню «негативного» (тобто, правдивого) погляду читачів на «здобутки комуністичної партії» автори цих матеріалів просто замовчували. Через такі дії постаті дійсних учасників революції, громадянської війни та подальшого часу в Криму залишалися для радянських людей невідомими, а кількість «білих плям» в рідній історії — величезною.

Саме такою й залишалася історіографічна ситуація до початку перебудови й політики гласності. Надалі вивчення історії власної країни в 1917–1921 рр. поступово набувало більшого розмаху. Саме на зламі 80–90-х рр. почалася публікація раніше заборонених «антирадянських» мемуарів, спогадів учасників революційного руху, які під час цих подій відстоювали різні політичні погляди. З'явилися нові статті, брошури і книги, в яких проблеми, що розглядаються нами, вивчалися з інших позицій. В цей час було закладено основу для подальших наукових досліджень, котрі розпочалося після розпаду Союзу РСР.

Початок 1990-х рр. ознаменувався новим етапом у розвитку історичної науки. Демократичні перетворення позбавили історичну науку політизації та ідеологізації, що позитивно відобразилось на дослідженнях. Це спонукало істориків звернутися до історичного досвіду: почався процес вивчення всього комплексу питань життя країни під новим кутом зору. Згодом в історичній науці з'явилося багато принципово нових публікацій, проблематика яких була звернена у події радянської історії періоду, що ми вивчаємо.

Кінець 80-х рр., разом зі зміною політичного курсу у колишньому СРСР, призвів до появи нових підходів по всім напрямкам радянської історії. З'явилася величезна кількість «білих плям», в науковій та періодичній літературі почалися широкі дискусії з їх приводу. Вони нашли своє висвітлення в багатьох виданнях, котрі видавалися як в самому Криму, так й за його межами. В Сімферополі почали друкуватися різноманітні періодичні видання¹¹⁵, в яких протягом 90-х — початку 2000-х рр. висвітлювалися маловідомі події з історії революції та громадянської війни в Криму.

В 90-ті роки завдяки зняттю заборони на використання раніше засекречених матеріалів з'явилася можливість по-новому висвітлювати процеси, що відбувалися на території півострова протягом 1917–1921 рр.,

показувати окремі аспекти вирішення питання національно-державного будівництва в Криму. Тут необхідно зазначити праці таких кримських істориків як В. Брошеван¹¹⁶, брати Олександр і В'ячеслав Зарубіни¹¹⁷, О. Ішин¹¹⁸, В. Возгрін¹¹⁹, В. Корольов¹²⁰ та ін. Крим цих питань, що стосувалися історії Криму в своїх працях розглядали дослідники С. Леонов¹²¹, В. Сергійчук¹²², П. Василевський¹²³, В. Сідак і В. Козенюк¹²⁴, В. Тополянський¹²⁵, В. Чумак¹²⁶, А. Іванець¹²⁷, М. Бугай¹²⁸, В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук¹²⁹, Д. Омельчук, М. Акулов, Л. Вакатова, Н. Шевцова і С. Юрченко¹³⁰, В. Капелюшний¹³¹ та інші.

В центрі дискусій опинилося багато проблем, з яких дослідниками висловлювалися різні думки та оцінки, іноді цілком протилежні. Щодо проблеми проголошення кримських республік, то з цього питання висловлювали власні думки П. Гарчев¹³², Л. Гарчева¹³³, В. Овод¹³⁴, Ю. Дубко¹³⁵, В. Брошеван¹³⁶, О. Форманчук¹³⁷, М. Дементьев¹³⁸, М. Хайруддинов¹³⁹, В. Петров¹⁴⁰ та інші.

Всі ці автори відстоюють думку про те, що всі три кримські республіки створювалися по ініціативі ЦК РКП(б) та особисто В. Леніна. Але думки авторів розходилися у питанні щодо принципів, котрі були покладені в основу кримських республік. Так, наприклад, В. Брошеван та В. Петров вважають, що вони створювалися на територіальній (обласній) основі, що відповідало вимогам більшовицької програми з національного питання. М. Дементьев, П. Гарчев, В. Овод, Ю. Дубко переконані у тому, що з приходом до влади більшовицька партія відкинула власну програму з національного питання, й проголосивши курс на світову соціалістичну революцію, при розгляді практичних питань виходила не з програмних положень, з конкретної міжнародної ситуації. Згідно з цією думкою, Кримська АСРР у 1921 р. створювалася за задумом Москви як форпост просування соціалістичної революції на Близький Схід. М. Хайруддинов вважає, що у 1921 р. в Криму була створена національна державність саме кримських татар. Таку думку він відстоює, виходячи з таких міркувань: державними мовами Кримської АСРР бути прийняті за Конституцією кримськотатарська та російська; за кримськими татарами резервувалися дефіцитні робітничі місця; достатньо висока квота на керівних працівників — у Верховній раді Кримської АСРР було 36% представників кримських татар; до 20% місць надавалося в учбових закладах; книги, брошури, статті були присвячені в визначній більшості кримським татарам; майже всі мешканці Криму, особливо ті, хто мешкали в сільській місцевості, досконало володіли кримськотатарською розмовною мовою; в багатьох документах, котрі ретельно охоронялися в архівах від «чужого ока», вказується на особливість Криму як національної республіки; Кримська АСРР автоматично припинила існування відразу ж після виселення корінного населення¹⁴¹.

Крім того, з середини 90-х рр. в центр дискусій потрапила проблема політики коренізації, котра проводилася ЦК РКП(б) в масштабах всієї країни, й яка в Криму прийняла форму татарізації. Саме ця політика дала окремій частині дослідників підстави вважати Кримську АСРР національною автономією. З проблеми татарізації в Криму з плином часу визначилися дві неспівпадаючі за оцінками позиції. Одна з них найбільш яскраво висловлена в публікаціях Д. Урсу¹⁴² і Є. Сейтбекірова¹⁴³. Саме з політикою татарізації ці дослідники пов'язували відродження кримсько-татарської державності у вигляді Кримської АСРР, відродження кримськотатарської культури. Вони оцінювали політику татарізації в цілому позитивно, хоча й вважали, що її здобутки були дуже скромними. Іншу позицію по відношенню до тактики татарізації зайняв М. Демет'єв¹⁴⁴. Він показував різко негативне відношення В. Леніна до лозунгу «національна культура» та програми «культурно-національної автономії», тим самим висловлюючи думку про те, що голова радянського уряду був активним супротивником національної автономії. Сама політика татарізації, згідно думки дослідника, проводилася в Криму командно-адміністративними засобами та відповідала інтересам абсолютної меншості кримського населення на шкоду інтересам більшості населення півострова. Вона не дала владі бажаних результатів, а тільки сприяла загостренню міжнаціональним відносинам в республіці.

Питанню юридичного аналізу правових документів, котрі виходили під час існування всіх державних об'єднань на Кримському півострові, починаючи з 1917 р. і до нашого часу, присвячена книга О. Копиленка¹⁴⁵. Автор проаналізував урядові документи, які були видані Радянською Соціалістичною Республікою Тавриди, Кримською Соціалістичною Радянською Республікою й Кримською АСРР, в тому числі Конституцію 1921 р. Дуже змістовний аналіз Конституції Кримської АСРР зроблений також дослідником І. Чернишом¹⁴⁶.

В цей час були захищені дисертації, в яких розглядалися питання, пов'язані з досліджуваною нами темою. Так, В. Брошеван¹⁴⁷ розглядав діяльність більшовицької партії в Криму, спрямовану на встановлення на півострові її влади, вивчав існування більшовицьких «буферних» республік. В. Корольов захистив роботу, пов'язану з робітничим і профспілковим рухом на півострові та вивченням діяльності політичних партій Криму в 1917–1918 рр.¹⁴⁸ Побіжно питання діяльності більшовицьких урядів в Криму стосовно змін у економіці краю торкався у дисертаційному дослідженні С. Бородін¹⁴⁹. Проблемами історії радянської Республіки Тавриди займався Ю. Дубко¹⁵⁰. Розглядаючи формування державних кордонів України, зачіпав намагання вирішення проблеми приналежності Криму різними політичними силами О. Дубрава¹⁵¹. Історію рад Таврійської губернії вивчав В. Федуков¹⁵². Дослідження з історії Білого руху в Україні та його політики щодо Криму зробив В. Крупина¹⁵³.

Цей період відрізняється від попередніх величезною кількістю різноманітних статей. Не маючи змоги перерахувати усі, зупинимося на найбільш визначних. Це, передовсім, статті братів Зарубіних, В. Брошевана, С. Зоніна, О. Мальгіна, М. Николаєнка, Ю. Вадимова, Л. Гарчевої, П. Гарчева, Д. Урсу, Т. Барської, В. Куков'якіна, Т. Агаркової, В. Возгріна, М. Дементьєва¹⁵⁴. Деякі факти у різних дослідників одержують протилежне трактування. Так, наприклад, В. Возгрін висловлює думку про те, що радянська влада застосовувала цілеспрямовані репресії саме проти кримських татар як національності, щоб після винищення корінної нації знищити й Кримську республіку. Д. Урсу і брати Зарубіни не погоджуються з подібним твердженням, зазначаючи, в свою чергу, що репресії застосовувалися більшовиками не тільки проти татар, але й проти всіх інших національностей, що мешкали на півострові. Критерієм, за допомогою якого визначалися ті, кого заарештовували чи розстрілювали, був факт приналежності людини до іншого, небільшовицького табору. Говорити про те, що від початку 20-х рр. у центральному керівництві існував план винищення татар з метою скасування ще не існуючої республіки, не доводиться.

Здійснення історіографічного огляду літератури дозволяє констатувати наступне: питання щодо основи, на якій у 1921 р. створювалася Кримська АСРР (територіальна чи національна), й зараз продовжує залишатися дискусійним.

Історіографічний огляд свідчить, що протягом тривалого часу дослідниками була проведена значна робота з вивчення проблем історії революції, громадянської війни і національно-державного будівництва, в тому числі щодо Криму. Узагальнюючих історичних праць, присвячених комплексному розгляду цілісної картини історії організації Кримської АСРР в Україні не створено, що й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження та підкреслило її актуальність. Необхідний якісно новий концептуальний підхід до проблеми, обумовлений сучасними можливостями для її об'єктивного аналізу і неупередженого висвітлення. Така спроба здійснена автором цієї праці.

§ 2. Огляд джерел

Ця праця написана на основі вивчення документів різного типу. Джерельну базу дослідження складають матеріали з архівних фондів, комплекс надрукованих документів, мемуарна література, газети.

Автор використовувала документи і матеріали з фондів в архівах України і Криму, багато з яких вводяться до наукового обігу вперше. Ці матеріали становлять самостійну групу документів і є необхідними для розуміння тих процесів, що відбувалися на Кримському півострові у зазначений період.

До наукового обігу вводяться документи з 29 архівних фондів трьох вітчизняних архівних установ. Автор опрацювала фонди Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (ДААРК), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) і Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ).

Архівні матеріали, використані в монографії, можна поділити на такі групи:

1. Документи більшовицьких партійних установ, об'єднані у фонди: ЦК КП(б)У (ЦДАГО України. Ф. 1), Кримського обласного комітету ВКП(б) (ДААРК. Ф.-П. 1), матеріали кримських повітових партійних комітетів (ДААРК. Ф.-П. 32).
2. Документи радянських органів влади зберігаються у фондах: РНК Кримської АСРР (ДААРК. Ф.-Р. 652), КримЦВК (ДААРК. Ф.-Р. 663), Кримревкому (ДААРК. Ф.-Р. 1188), повітових та міських революційних комітетів і рад депутатів різного рівня (ДААРК. Ф.-Р. 1025, Ф.-Р. 1612, Ф.-Р. 1829), Сімферопольського воєнно-революційного комітету (ДААРК. Ф.-Р. 1733), народного комісаріату внутрішніх справ Республіки Тавриди (ДААРК. Ф.-Р. 2237), Таврійського ЦВК рад (ДААРК. Ф.-Р. 2238), РНК Республіки Тавриди (ДААРК. Ф.-Р. 2240).
3. Документи наукових установ, які вивчали історію, об'єднані у фонди: колекція документів Істпарту (ДААРК. Ф.-П. 150; ЦДАГО України. Ф.-П. 57), комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (ЦДАГО України. Ф. 5).
4. Документи про діяльність небільшовицьких партій та урядів, як то: Кримського крайового уряду, Збройних сил Півдня Росії, уряду Півдня Росії (ДААРК, Ф.-Р. 80, Ф.-Р. 999, Ф.-Р. 1000, Ф.-Р. 1694, Ф.-Р. 1765, Ф.-Р. 2235).
5. Спогади учасників революційних подій, як надруковані, так і недруковані. (ДААРК. Ф.-П. 150; ЦДАГО України. Ф. 59).
6. Особисті архіви працівників Кримського обкому РКП(б), активних учасників революційного руху (Ю. Гавен, І. Фірдевс, Ж. Міллер та ін.), котрі зберігаються у ДААРК (Ф.-П. 150, Ф.-П. 849).

Різноманітні матеріали, що входять до складу названих фондів, надають підстави дослідникам для постановки і повноцінної розробки цілого спектру проблем історичного та політичного характеру.

Найважливішою джерельною базою для монографії стали документи і матеріали офіційних джерел (опублікованих і неопублікованих), які відбивають діяльність партійних установ РКП(б), а також радянських органів влади, пов'язаних з нею.

У фондах ЦДАГО України є значна підбірка документів, яка стосується періоду, котрий вивчається. Більшість матеріалів компартійних

органів, використаних в монографії, зберігається у фонді ЦК КП(б)У (Ф. 1) й ще не вводилася до наукового обігу. Це стосується деяких матеріалів з стенограм з'їздів, конференцій та пленумів ЦК КП(б)У щодо кримських питань (оп. 1), протоколів політбюро ЦК (оп. 6), оргбюро ЦК та секретаріату ЦК (оп. 7), документів Зафронтного бюро ЦК КП(б)У (оп. 18), матеріалів інформаційного і організаційного відділів ЦК (оп. 20).

Стенограми засідань політбюро, з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У розкривають політичну боротьбу компартійних угруповань серед українських більшовиків щодо питання створення в Криму радянських республік і їх подальшого зв'язку з УСРР. Зі справ цього фонду була отримана інформація про стан справ у кримських партійних організаціях, матеріали політичних з'їздів і конференцій, у яких брали участь делегати з Таврії. У документах Зафронтбюро зберігаються звіти і доповіді, надіслані до ЦК КП(б)У від підпільних більшовицьких організацій Криму, відомості про політичні акції проти ворожих більшовикам сил, котрі були здійснені місцевими підпільниками, інструкції, положення, зведення, бюлетені оргбюро ЦК КП(б)У, котрі надсилалися до півострову для керування їх подальшою роботою. Матеріали інформаційного і організаційного відділів містять службове листування; інформаційні огляди ЧК та НКВС про політичний і економічний стан України і Криму; звіти про пророблену роботу і інші цікаві матеріали. Зі справ цього фонду було почерпнуто інформацію, що надходила від Кримського обкому до ЦК КП(б)У про стан справ у місцевих партійних організаціях, матеріали обласних партійних конференцій, протоколи засідань губернських і міських партійних комітетів півострову.

У Ф. 57 цього архіву зберігаються матеріали українського Істпарту, в яких розглядаються події громадянської війни на території колишньої Російської імперії.

В Державному архіві Автономної Республіки Крим (ДААРК) зберігаються численні доповіді міських і повітових відділень поліції генерал-губернатору про демонстрації, мітинги, партзбори, страйках, а також про політичні настрої жителів краю, про еміграційні та імміграційні процеси, що відбувалися в Таврійській губернії (Ф. 26. «Канцелярія Таврійського губернатора»). Завдяки документам цього фонду вдалося проаналізувати політичну активність населення регіону напередодні 1917 р., його реакцію на події, які проходили в центральних областях імперії, підсумувати наслідки міграційних процесів, що відбувалися на території Криму.

У цьому архіві зберігаються також документи, що стосуються діяльності і політики, котру впроваджували до життя таврійський губернатор (Ф.-Р. 1694 «Канцелярія Таврійського губернського комісара Тимчасового уряду»), Кримські крайові уряди (Ф.-Р. 999. «Міністерство внутрішніх справ Кримського крайового уряду», Ф.-Р. 1000 «Рада Міністрів

Кримського крайового уряду») та сили Добровольчої армії (Ф.-Р. 1765. «Уповноважений управи торгівлі та промисловості при Головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії», Ф.-Р. 2234. «Таврійська губерньська управа внутрішніх справ при Головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії»).

Велика колекція неопублікованих спогадів учасників революційних подій в Україні і Криму міститься в ЦДАГО України (Ф. 59) і ДААРК (Ф.-П. 150). При написанні дослідження автор звертала увагу як на спогади діячів більшовицької партії, так і на спогади їх політичних супротивників. Велика група спогадів, котрі були використані в дослідженні, стосується проблем Чорноморського флоту, революційним перетворенням 1917–1921 рр., питанням державотворення в Криму¹⁵⁵.

При написанні монографії зустрілися труднощі, пов'язані з тим, що багато архівних документів не дійшло до наших днів. В роки війни згорів Кримський архів Жовтневої революції (КАЖР) й загинули дуже цінні матеріали про той період історії. Тому деякі питання досліджуваної теми не вдалося освітити з тієї докладністю, із якою хотілося б.

В Державному архіві Служби безпеки України зберігаються матеріали, присвячені діяльності ЧК в Криму наприкінці 1920 — в 1921 рр. Так, у Фонді припинених архівно-кримінальних справ (Ф. 6) зберігаються анкети, які були змушені заповнювати всі заарештовані радянською владою «контрреволюціонери» з резолюціями, накладеними переможцями. Мабуть, цілком зрозуміло, що зміст всіх резолюцій складався всього з одного слова «розстріляти». Окрім анкет в цьому фонді зберігаються протоколи допитів білих офіцерів та інших «ворогів» радянської влади.

Опубліковані джерела можна поділити на кілька груп:

1. Матеріали партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК РСДРП(б) — РКП(б) та ЦК КП(б)У. Їх доповнюють матеріали та окремі резолюції обласних партійних конференцій Кримського обкому РКП(б), звіти районних комітетів партії про свою діяльність протягом 1917 — 1921 рр.
2. Збірники документів всеросійського, всеукраїнського і кримського характеру: матеріали з'їздів рад робітничих і селянських депутатів РСФРР, УСРР, Криму, постанови, огляди і звіти про зроблену в цих органах радянської влади роботу за певні періоди часу.
3. Законодавчі акти радянського уряду, узагальнені у підручниках, посібниках з історії радянського національного будівництва і збірниках документів.
4. Матеріали загальноросійської, української й кримської статистики, бюлетені, що видавалися Кримським обкомом РКП(б), Кримським статистичним управлінням, ЦВК рад Кримської АСРР.

5. Тематичні збірники документів та матеріалів, хроніки революційних подій, в яких зосереджені цінні відомості про політичну ситуацію в Криму в досліджуваний нами період.
6. Статті, мемуари, спогади і виступи керівників компартійних, радянських та інших органів влади, і, насамперед, репресованих діячів, безпосередніх учасників революційних подій.
7. Матеріали періодичної преси — газети і журнали, що видавалися в Криму протягом 1917–1921 рр.

Документи першої групи є дуже важливими для розуміння всіх тих процесів, котрі відбувалися на півострові, адже саме рішення керівництва більшовицької партії визначали все подальше життя півострова. Друкування протоколів, стенограм з'їздів і конференцій більшовицької партії було розпочате з 1958 р.¹⁵⁶. Але значна частина цих партійних документів не була видрукована друкарським способом й оприлюднена лише останнім часом. Упродовж десятиліть радянської історії вони вважалися «цілком таємними» і були недоступні для дослідників. До числа таких належать інформаційні листи Кримського обкому РКП(б) до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, листи з райкомів партії до Кримського обкому тощо. Документи даної групи мали директивне значення для всіх радянських органів і громадських організацій, а тому визначали справжню лінію, за якою відбувалася їх діяльність.

Найважливішими документами другої групи джерел є стенограми і протоколи з'їздів кримських рад робітничих, селянських, солдатських і червонофлотських депутатів¹⁵⁷.

Документи третьої групи джерел дозволяють скласти уявлення про правове становище радянських республік у період, що вивчається, про сутність недостатньо досліджуваних у радянській історіографії законодавчих актів, що регламентували ті основи на яких будувалися взаємовідносини центру з різними місцевостями колишньої Російської імперії¹⁵⁸. Цікавими документами цієї групи джерел є збірники документів і матеріалів діяльності більшовицьких органів влади в Криму¹⁵⁹, в яких повно відображався період їх організації і становлення. Наступними за вагомістю є звіти Кримревкому та НКВС Криму, в яких відображалася різнопланова діяльність цих органів влади¹⁶⁰.

Документи четвертої групи містять значний фактичний і цифровий матеріал. В них зібрані відомості про кількість і національний склад населення Криму до революції (в тому числі документи з проведення загальноросійського перепису населення 1897 р.), його міграційні зміни, порядок землекористування, соціально-економічний розвиток міст і селищ, судноплавство, торгівлю, зміни, котрі відбувалися на півострові під час Першої світової війни та протягом 1917–1921 рр., зміни у кількісних показниках тих, що були до революції з тими, котрі з'явилися після

завершення громадянської війни, зміни, які відбувалися протягом подальшого радянського будівництва на півострові тощо¹⁶¹. Всі ці статистичні відомості допомагають показати процес радянзації Криму, стан політичної кон'юнктури, більш глибоко і чітко уявити, зрозуміти та оцінити ті процеси, котрі відбувалися на півострові, з'ясувати передумови створення Кримській АСРР.

Документи п'ятої групи в основному стосуються адміністративно-територіальних змін¹⁶², процесів, що відбувалися у Чорноморському флоті¹⁶³, ходу радянзації Криму після остаточної перемоги більшовиків в громадянській війні тощо. Важливе місце у таких збірках займають документи, ухвалені урядами новонароджених більшовицьких кримських республік, які дають дослідникам змогу з'ясувати характер і основні напрямки діяльності цих державних утворень. Досить важливими є підбірки поточного листування між ЦК РСДРП(б)-РКП(б) з місцевими партійними організаціями¹⁶⁴, збірки в яких в хронологічному порядку викладалися події громадянської війни¹⁶⁵. Однак при користуванні джерелами даної групи треба брати до уваги факт, що збірники видавалися в той час, коли єдиною революційною партією вважалася РКП(б) й відповідним був підбір документів.

Документи шостої групи є важливим першоджерелом для розуміння справжніх процесів, що відбувалися на півострові. Більшість цих матеріалів стала доступною для використання істориками лише після початку перебудовних процесів в країні, оскільки починаючи з 30-х рр. й протягом всього радянського періоду їх праці залишалися недоступними для вивчення.

Важливим джерелом для цього дослідження стали мемуари партійних діячів. Багато спогадів безпосередніх учасників революцій побачили світ завдяки Кримському інституту партії. Зберегли свою наукову цінність опубліковані в газетах та збірниках «Революція в Криму» спогади більшовицьких працівників Ю. Гавена¹⁶⁶, В. Слагіна¹⁶⁷, І. Фірдевса¹⁶⁸ та ін. Їхні мемуари, хоча іноді досить емоційні та такі, що містять в собі деякі неточності або помилки в датуванні подій, проте досить чітко й точно передають атмосферу тогочасної політичної боротьби. Багато праць мемуарного характеру, в яких розкривалися події революції та громадянської революції на території Російської імперії, протягом 20-х рр. друкувалися у журналі «Пролетарська революція». Іноді в ньому з'являлися статті, присвячені подіям в Криму¹⁶⁹.

Тверезу оцінку діяльності більшовиків Криму на шляху до влади давали В. Оболенський¹⁷⁰, А. Денікін¹⁷¹, Я. Слащов¹⁷², П. Врангель¹⁷³, Д. Пасманик¹⁷⁴ та ін., мемуари яких були написані в еміграції, там же і надруковані.

Що стосується документів сьомої групи, то було проаналізовано ряд газет¹⁷⁵ і журналів¹⁷⁶, котрі виходили протягом періоду, котрий вивчається нами. Вони мають важливе наукове значення для кожного дисертаційного дослідження з проблем революції і громадянської війни. Більшість газетно-журнальних матеріалів зберігають відомості, оцінку, як то кажуть «по гарячим слідам» всіх тих подій, що відбувалися на півострові. Проте ці джерела не позбавлені певних недоліків. Так, багато матеріалів відповідають вимогам того часу та ідеологічній спрямованості свого редакційного комітету, деякі носять цілком агітаційно-пропагандистський характер.

Отже, у своїй сукупності використаний комплекс джерел дозволяє всебічно вивчити й висвітлити поставлену проблему.

РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРИМУ ВІД СЕРЕДИНИ XVIII ст. ДО 1917 р.

2.1. Колонізаційна політика царизму

Російська імперія постійно розширювала свої кордони. У середині XVIII ст. вона впритул наблизилася до Чорноморського узбережжя. За результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Кримське ханство було проголошене незалежною від Туреччини державою. Росія одержала можливість безпосередньо впливати на події, що відбувалися на території півострова.

Невдоволення європейських держав посиленням впливу Росії у цьому регіоні не дозволяло Катерині II вільно діяти в Причорномор'ї та Криму. Усвідомлюючи це, спочатку російський уряд не ставив собі за мету остаточне приєднання Кримського ханства. Йому був необхідний лише контроль над Кримом і Північним Причорномор'ям. Проголошення незалежності Кримського ханства дозволяло імперії, не привертаючи до себе уваги з боку Європи, розширити сферу свого впливу. Підписання союзного договору між Кримським ханством і Російською імперією значно послабило позиції Османської імперії в Причорноморському регіоні.

У 60–70-ті роки XVIII ст. Кримське ханство не було державою з єдиним народом. У ханстві йшла постійна боротьба різних угруповань, котра заохочувалася з боку Туреччини, адже постійна зміна ханів не давала можливості створити в Криму сильну владу. На території ханства проживали безпосередньо кримські татари і племена кочових едісанських, едічкульських, буджацьких і джамбуйлуцьких татар. В історичній літературі їх здебільшого об'єднують під загальною назвою «ногайські татари». Вони склали близько 40% населення Кримського ханства і кочували по всій території як Кримського півострова, так і за його межами.

Примітним документом, що ілюструє ситуацію, котра склалася в той час у Кримському ханстві, є «Пояснення стану і схильності кримських, буджацьких і ногайських татар, із показанням укоріненості між ордами незгоди і недовіри, і тому найближчого способу, яким вони до наміру відділення від Порту спокушені бути можуть». Цей документ був складений канцелярським радником Колегії іноземних справ П. Веселицьким для командуючого Другою російською армією генерал-аншефа П. Паніна в 1769 р. У «Поясненні» Веселицький докладно описував заняття і місця кочування кожної татарської орди, а також відносини, які сформувалися

між татарами. Про кримських татар Веселицький писав: «Кримські татари, як відомо, народ осілий, який по положенню свого півострова і родючості землі, більшою частиною займаються будівництвом будинків, торгівлею, скотарством і хліборобством, через що вони (кримські татари) від інших ногайських татар, які способом свого життя та мистецтвом у військовому хижацтві перед кримцями відмінними себе поставляють, [тому, ногайські татари. — *Авт.*] у крайньому презирстві і за самих підлотних вважаються. Інші орди ведуть кочовий спосіб життя, займаючись скотарством і грабуванням сусідів». Описуючи розбіжності між татарськими ордами, Веселицький відзначав, що найдужчі орди — едісанську та буджацьку — буде легше усього схилити до відділення від Туреччини і приєднання до Росії¹⁷⁷.

Російський уряд був настільки зацікавлений у відторгненні Криму від Туреччини, що 16 жовтня 1769 р. Катерина II направила П. Паніну рескрипт наступного змісту: «Ми вважаємо: чи не можна буде за цих обставин Крим і всі татарські народи послабити в їхній вірності Порті Оттоманській вселенням їм думки до запровадження у себе незалежності від жодного уряду й обіцяною їм у тому з нашого боку дійсної допомоги»¹⁷⁸. Що ж стосується практичного втілення задумів Катерини II, то тут імператриця давала Паніну повну можливість діяти самостійно, виходячи з обставин, що склалися.

Спроби приєднання Криму до Росії продовжувалися й надалі, шляхом використання розбіжностей у татарському суспільстві та заохочення сепаратистських настроїв ногайців. П. Гейсман і О. Дубровський писали: «...ведучи переговори з татарами, вчасно лякаючи їх, вчасно улещуючи їх же, усуваючи до того ж дуже вміло непорозуміння між ними і запорожцями, мистецьки схиляючи татар до прийняття заступництва Росії... і домагаючись, таким чином, ослаблення їх іноді дуже небезпечної сили, Панін у підсумку зумів викликати у них довіру. Домігшись завдяки цьому умиротворення більшості орд, він водночас полегшив подальші зносини і навіть підкорення Криму»¹⁷⁹. Першими піддалися ногайські орди — едісанські і буджацькі, — які вступили в союз із Росією і відмовилися від турецького верховенства. Після них пішли едічкульські та джамбуйлуцькі татари. Подальша доля Криму стала передбачуваною.

Офіційний привід, за яким царський уряд передбачав провести приєднання Криму до Російської імперії, у трактуванні Катерини II виглядав так: «Перетворення Криму у вільну та незалежну область не принесло спокою Росії і обернулося лише новими для неї турботами зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало властива татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними і при існуванні миру розморювати війська важкими рухами, роблячи великі витрати, як під час війни. ... Беручи до уваги всі ці

обставини, ми прийняли рішення дати інший зворот кримським справам і зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Через таке розуміння ми з повною впевненістю повідомляємо всім нашу волю на присвоєння Кримського півострова і на приєднання його до Росії»¹⁸⁰.

Тут треба зупинитися ще на одному питанні. Політика, котру проводила Російська імперія в цьому регіоні, була спрямована на здобуття контролю над Протоками. Йшлося про те, щоб дістатися до Босфору та Дарданелл як виходу до Середземного моря. Частково ця мета була досягнута приєднанням до Росії північного узбережжя Чорного моря — Кримського ханства, Грузинського царства та Вірменії. Але мета, котру ставили собі володарі Російської імперії, була значно більшою: витіснення Туреччини з Європи та завоювання сусідніх з Росією земель. Захоплення Кримського ханства було лише початком цілеспрямованої політики.

Для виконання головної мети Катерина II прагнула створити східну імперію — так званого Грецьке царство. У вересні 1780 р. О. Безбородько представив Катерині II свій «Меморандум про справи політичні». Цей меморандум містив проект розділу території Туреччини між Росією та Австрією. За словами С. Соловйова, ця записка мала важливе дипломатичне значення: у її автора виявився тонкий та далекоглядний дипломатичний розум, ця записка слово в слово була переслана до Відню у формі пропозиції російської сторони до спільної угоди¹⁸¹.

У записці пропонувалося у випадку укладення мирної угоди з Туреччиною «ухвалити, щоб Молдавія, Валахія та Бессарабія під ім'ям своїм стародавнім Дакія створені були областю незалежною з християнським сувереном, за умови, щоб ця держава не могла бути приєднаною до Росії та Австрії». Передбачалася й можливість того, що війна призведе до «повного знищення Туреччини та до відродження стародавньої Грецької імперії на користь молодшого великого князя» — тобто під егідою онука Катерини II Костянтина¹⁸².

Надсилаючи до Відня обидві вищезазначені пропозиції, Катерина II писала австрійському імператору Йосипу II: «Я твердо переконана, що у разі наших успіхів у цієї війні дадуть нам можливість визволити Європу від ворога ім'я християнського вигнанням його з Константинополя, то Ваша величність не відмовиться допомогти відновленню монархії Грецької, під основною умовою з мого боку зберегти цю відновлену монархію у повній незалежності від моєї, і піднести на її престол молодшого мого онука; обидві ці корони ніколи не повинні бути об'єднані на одній голові»¹⁸³.

Ця пропозиція Катерини II австрійському урядові отримала назву «Грецький проект». Про цей проект О. Безбородько у своїй автобіографії

писав: «З першого моменту зрозумів я, що наміри государині про Грецьку монархію серйозні, і пройнявся у повній мірі, що цьому проекту притаманний великий дух, а при тому, що він звісно, і реалізований може бути, якщо... користуватися щасливими обставинами»¹⁸⁴. З цього висловлювання цілком зрозуміло, що ідея створення Грецької монархії належала самій Катерині II.

Побоювання з боку інших монархів Європи подальшого посилення впливу Російської імперії призвело до того, що проект Катерини II не отримав підтримки, і вона не одержала можливості втілити його у життя. Але самі ці намагання російської імператриці багато про що нам говорять.

Кримський півострів увійшов до складу Російської імперії 9 квітня 1783 р. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через створену з цією метою мусульманську нараду. 2 лютого 1784 р., було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої увійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопу аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став Григорій Потьомкін.

Після смерті Катерини II її наступник Павло I скасував багато з того, що було запроваджено його матір'ю. Ці зміни, зрозуміло, торкнулися й Криму. 12 грудня 1796 р. Павло I скасував Таврійську, Вознесенську і Катеринославську губернії та утворив з них єдину — Новоросійську губернію, яка проіснувала до його загибелі.

Після загибелі Павла I майже всі його перетворення було скасовано, і 8 жовтня 1802 р. Таврійську губернію було відновлено. Тепер її адміністративно-територіальний поділ складався з 7 повітів — три материкові (континентальні): Тмутораканський, Дніпровський та Мелітопольський і чотири кримських (півострівних): Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський з Керч-Єнікальським градоначальством. Потім, з розвитком економічного життя, в адміністративному поділі Таврійської губернії, відбулися деякі територіальні зміни: у 1820 р. з губернії виділився Тмутораканський повіт, у 1838 р. — був заснований Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а ще через декілька років — Бердянський повіт.

Таким чином, Таврійська губернія являла собою своєрідну адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії. Вона складалася з двох частин: материкової Північної Таврії (Дніпровській, Мелітопольській та Бердянський повіти) та острівного Криму (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський та Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту Севастополь. Такий адміністративний поділ залишався без змін до 1917 р.

Населення півострова було багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшу етнічну групу склали кримські татари. Міста, розташовані на узбережжі, були населені переважно греками, євреями та вірменами; гірські райони — караїмами, степи поблизу Перекопу — ногайцями. Степова частина Криму постійного населення у XVIII ст. майже не мала¹⁸⁵.

Аналізуючи кількість населення, яке мешкало на території Кримського півострову, треба звернутися до записок консула Франції при Крим-Гіреї барона Тотта. За його свідченням, загальна кількість населення Кримського ханства у 1767 р. (тобто за 7 років до приєднання до Російської імперії) налічувала 4 млн осіб¹⁸⁶.

Систематична колонізація Таврійської губернії розпочалася відразу ж після підписання у 1774 р. Кучук-Кайнарджийського міру. Через наміри Катерини II завітати до Криму, Потьомкін повинен був заселити його новими мешканцями, на що зі скарбниці вже були надані гроші.

Г. Потьомкін став активно закликати іноземців, щоб вони переїжджали на постійне проживання до Криму. Кількість іноземних переселенців на півострів стала збільшуватися з 1762 р., коли 4 грудня був опублікований царський маніфест, згідно якого їх запрошували перебиратися до Росії. Іноземці не забарилися прийняти пропозицію російського уряду. За період з 1784 по 1787 рр. з Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї та різних міст Німеччини до Криму перебралося 160 колоністів¹⁸⁷.

Уряд надав іноземним колоністам вагомі пільги. Вони 10 років не платили податків, звільнялися від військової повинності та військових постойв, одержували гроші на проїзд до місця свого мешкання, наділялися землею по 30 дес. на душу (згідно з указом від 1802 р.), а потім — по 60 дес. на родину (за указом 1804 р.)¹⁸⁸.

Щоб надати новим колоністам землю, з неї почали виганяти місцевих власників. Все це призвело до того, що з півострова почали від'їжджати корінні мешканці краю. Завдяки безперервній еміграції протягом 60 — 70-х рр. XVIII ст. кількість населення, яке мешкало лише на півострові, скоротилася з 300 до 152 тис. осіб, або на 49,4%¹⁸⁹.

Відразу після встановлення в Криму нової влади російський уряд почав впроваджувати на півострові російські методи управління економікою краю та закріплювати за собою право на володіння місцевою землею. Згідно офіційним даним до 1796 р. (тобто тільки за 12 років знаходження Криму в складі Російської імперії) у селян було відібрано та передано російським дворянам 288 тис. дес. землі¹⁹⁰. Разом з відібранням землі уряд розпочав поширювати на місцевих селян кріпосництво.

З кінця XVIII ст. в Криму почалась широка колонізація степової частини. Царський уряд почав переселяти на цю територію державних селян та осіб інших станів з центральних губерній країни. Поряд з

російськими переселенцями в Крим у великій кількості прибували німці, чехи, поляки, греки, вірмени, болгари та ін.¹⁹¹. Водночас стимулювалася масова еміграція кримських татар до Туреччини.

Ще в 1779 р. уряд Росії прийняв рішення виселити основну частину кримських греків-християн, а також частину вірменів за межі Криму (що й було зроблено з великою жорстокістю «доблесними» російськими військами під командуванням О. Суворова). За першою депортацією пішли інші. Мета цієї політики російського уряду була досить відвертою: «для зміцнення російського панування у приєднаному краї необхідно було заселити його виключно російськими людьми»¹⁹². Уряд став наділяти землею відставних солдат, а також примусово переселяти до Криму жінок, які були призначені їм в дружини. У 1787 р. був виданий циркуляр, згідно з яким генерал-губернаторам дозволялося давати дозвіл усім економічним та державним селянам, які того бажали, переселятися на південь України¹⁹³.

Відразу після захоплення Кримського ханства Росією величезна кількість кращих земель, що належали ханській родині, була конфіскована. У державну скарбницю також відійшли землі тих мешканців півострова, які спішно залишили свої землі під час приходу до Криму російських військ. Всі ці землі проголошувалися «порожніми» та «безгосподарськими». Інтереси селян, які мешкали на цих землях, до уваги не бралися, адже у більшості населення не було на ці землі ніяких документів. Наприклад, відомим є такий факт: улітку 1799 р. 12 великих сіл Байдарської долини були раптово оточені царськими солдатами та жандармами. Заїхавши в село, вони наказали жителям негайно покинути свої будинки, адже ця територія тепер належала новому російському володарю — графу Мордвінову. Такі дії мали місце по всьому півострову. Так, у 1802 р. у Феодосійському повіті судовий розгляд між поміщиком Граматиковим і татарською общиною закінчився рішенням про виселення 124 татарських родин із власних сіл¹⁹⁴.

Землі, відібрані у татар, розподілялися серед російських поміщиків та переселенців, а також серед численних спекулянтів землею та нерухомістю. Вони передавалися новим власникам майже безкоштовно, або за символічну платню: 1 рубль за 6 десятин землі¹⁹⁵.

Нові володарі Криму, які слабо знали особливості південного сільського господарства, за декілька десятків років вщент зруйнували економіку краю, чим викликали серед кримських татар еміграцію такого вражаючого розмаху, що тривогу забили навіть представники самої російської влади. Так, у 1800 р. військовий генерал-губернатор Новоросії І. Міхельсон писав про зростання виїзду татар і небезпеку хвилювань серед них, вважаючи, що «причиною цьому може бути їхнє обезземлювання і жорстокість експлуатації селянства». Він писав, що раніше

татари, «споконвіку були вільні, нікому ніколи не належали», а «данина перебувала у вигляді добровільної угоди на землю». Однак уряд залишив звертання Міхельсона без уваги. Напевно більш привабливим для Петербургу була думка М. Мордвінова, якій казав: «Коли Крим належить Росії, то, по-моєму, не потрібно з землі російської робити землю татарську»¹⁹⁶.

Слід зазначити, що ця думка цілком перегукується з думками ще однієї досить впливової людини — посла Російської імперії в Туреччині О. Обрескова, який висловлювався у такий спосіб: «Росія завоювала татар, і маючи, згідно з військових прав, владу над ними, може взагалі робити з ними все по своїй волі, винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити їх на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невольників, за підданих або за васалів власних»¹⁹⁷.

Таким чином, освоєння Кримського півострова Російською імперією викликало масову еміграцію кримських татар. Слідом за ними з півострова потягнулися греки та вірмени. Переселення було призупинено лише у 1804 р. герцогом де Рішельє. Вважається, що під час цієї першої хвилі з Росії до Туреччини виїхало від 80 до 300 тис. осіб¹⁹⁸.

Друга, ще більша хвиля еміграції мусульманського населення розпочалася після закінчення Кримської війни. Причиною були її наслідки. Перш за все, з початком військових дій перервався продаж аграрної продукції по старих каналах, що відкинуло економіку Криму набагато назад. Військові перевезення призвели до масової загибелі тяглової худоби, компенсація за яку урядом майже не виплачувалася. «За пару волів платили ціну одного, але, скільки б волів ні було б взято у господаря, компенсація не могла перевищувати ціни двох голів»¹⁹⁹. Якщо селяни під час примусових робіт їли з військового котла, то за це з них брали гроші набагато вищі, ніж треба.

Складовою царської політики була й відверта національна дискримінація. Коли господарство входило у зону військових дій, то з подушної податі (яка приблизно дорівнювала 10 руб.) робилася деяка знижка. Для росіян вона дорівнювалась 7 руб., а з татар — тільки 1,1–1,7 руб. Тобто, тяготи татарського господарства залишалися такими ж самими, якими вони й були²⁰⁰. Можна цілком сміливо казати, що збитки та розорення татарських господарств були кінцевою метою російських політиків.

Існували й інші побори. Так, якщо при обшуку татарських господарств у господарів знаходили будь-яку зброю (у тому числі й холодну — кинджал), то винного «кували в залізо», а потім за звільнення вимагали викуп²⁰¹.

Треба також нагадати й про те, що ще на самому початку війни, восени 1854 р., тодішній військовий міністр видав наказ, в якому говорилося, що імператор «звелів переселити від моря всіх мешканців

магометанського віросповідання, що мешкають на узбережжі, до внутрішніх губерній»²⁰². Виконати цей наказ влада не змогла через окупацію Криму, але й сам намір багато про ще говорить.

Відомо, що царський уряд був зацікавлений в тому, щоб татари від'їжджали з кримської землі. Так, генерал Е. Тотлебен свідчив: «Його величність дозволив собі сказати, що не тільки не потрібно стримувати татар у переселенні, а розглядати цей випадок як надзвичайно сприятливий для звільнення від них краю»²⁰³. Це свідчення також підтверджує й висловлення генерал-губернатора Г. Жуковського, який в одному з своїх звітів писав: «Копія. Конфіденційно. Ваше сіятельство, Милостивий государ, Граф Олександр Григорович. На лист Вашого сіятельства від 29 вересня маю честь повідомити, що в засіданні Комітету по заселенню Криму, яке було у мене в будинку 20 серпня, під моїм головуванням, дійсний статський радник Генгросс¹, пояснюючи ціль свого відрядження, між іншим сказав, «що Государю Імператору незручно утримувати татар і що Його Величність вважає дивитися на виселення їх як на факт сприятливий, тому, що вони не здатні до землеробства, розвиток і удосконалювання якого в Криму дуже бажаний. Вашого сіятельства покірніший слуга Григорій Жуковський. 2./X.1860 р.»²⁰⁴.

Таким чином, політика, котру проводив царський уряд, невдовзі призвела до того, що татарське населення знову мусило покидати власну батьківщину — територію Криму. З 1860 по 1862 рр. за кордон емігрувало 192 360 татар²⁰⁵. Потім з Перекопу пішли ногайці, які там кочували. Разом з ними загальна кількість емігрантів за ці три роки становила 231 177 душ чоловік, в тому числі переважна більшість ногайців²⁰⁶. В дійсності же емігрувало значно більше, адже багато татар уходили, не вимагаючи від уряду надання їм паспортів, тобто без реєстрації.

Це різко зменшило кількість населення на півострові (майже наполовину) та змінило його національну структуру. Як свідчив пізніше колишній директор департаменту виконавчої поліції Косооговський, «більше 2/3 татарського населення вже не існувало в Криму»²⁰⁷. Адже, згідно з статистичними даними, на початку 1863 р. в Криму залишалося лише 103 тис. кримських татар (з них 56 563 особи чоловічої статі)²⁰⁸. Для порівняння, зазначимо, що коли Кримське ханство було офіційно приєднано до Російської імперії — майже століття тому — на півострові мешкало 54 936 кримських татар чоловічої статі² (78,7% всього населення Криму)²⁰⁹.

¹ В інших джерелах — Гернгросс — директор I департаменту Міністерства державного майна.

² Слід зазначити, що коли до цієї кількості додати жінок та дітей, які склали родину кримських татар, та при цьому пам'ятати, про поширене серед татар багатозенство, то цифри стають ще більш вражаючими.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. в Криму залишилося 687 покинутих татарських селищ, в 315 з них не було жодного мешканця. В одному тільки Перекопському повіті з 320 селищ обезлюднили 287. Біля 60 тис. татар загинуло на шляху до Туреччини²¹⁰. Такий стан речей продовжував зберігатися в Криму й у подальшому.

Натомість замість емігрантів територію Криму продовжували у величезній кількості заселявати вихідці з інших частин Російської імперії. Для того, щоб наочно пересвідчитися в тому, скільки нових мешканців перебралося жити на територію Кримського півострова, звернемося до порівняльної статистичної таблиці, складеної за даними ревізій населення.

З 1719 по 1858 рр. облік населення в Російській імперії проводився за допомогою так званих ревізій, яких у зазначений період було десять. Спираючись на дані, які залишилися в цих історичних джерелах, ми можемо побачити скільки нових мешканців прибуло жити до Таврійської губернії.

Таблиця № 1.

Чисельність переселенців, які перебралися жити до Таврійської губернії (60-х рр. XVIII ст. — 50-х рр. XIX ст.)²¹¹

Роки та ревізії	Чисельність переселенців (у тис. чоловік)
В 60–70-ті рр. XVIII ст. (III–IV ревізії)	31
1782–1795 рр. (IV–V ревізії)	40,1
1796–1815 рр. (V–VII ревізії)	90,0
1816–1835 рр. (VII–VIII ревізії)	18,5
1836–1850 рр. (VIII–IX ревізії)	12,5
1851–1858 рр. (IX–X ревізії)	6,5
Всього переїхало до Криму за час з 40-х рр. XVIII ст. по 50-ті рр. XIX ст.	198,6

Таким чином, лише за сторіччя до Таврійської губернії приїхало до 200 тис. нових переселенців. І такі зміни у кількості прийшлого населенні продовжувалися й надалі. З 1861 по 1886 рр. кількість населення Таврійської губернії збільшилась за рахунок приїзду переселенців ще на 156 тис. осіб²¹². За даними Центрального статистичного комітету у 1893 р. до Таврійської губернії на сезонні заробітки прибуло 110 тис. чоловік²¹³. Зрозуміло, що кількість переселенців, які переїхали жити саме до Кримського півострову буде менша, ніж взагалі по губернії, але не на багато.

Могутня еміграційна хвиля змінила етнічний склад Таврійської губернії. Численність росіян, українців та білорусів (під загальною назвою «руських») на початок 60-х рр. XIX ст. складала 370,5 тис., татарського населення — 100 тис., німців — 45,7 тис., болгар — 21,4 тис., євреїв — 14,3 тис., греків — 13,3 тис., вірмен — 6,3 тис. осіб. Загальна численність населення досягла 573 тис. осіб²¹⁴.

Ось як описує очевидець те, що відбувалося тоді в Криму: «Спочатку самотні мандрівники, потім сім'ї, нарешті села і товариства потягнулися в Туреччину, розпродаючи своє майно, кидаючи в степу і топлячи в море те, що не знаходило того, хто б його купив. Еміграція зростала не щодня, а щогодини. Чим далі, тим більше втрачав Крим мешканців. До серпня [1860 р. — Авт.] спорожніла більша частина Сімферопольського і Феодосійського повітів: залишилися тільки підсудні і взагалі ті, хто був причетним до справ»²¹⁵.

Ці свідчення підтверджують й дані II-го департаменту Міністерства державного майна в південних губерніях. Так, на квітень 1862 р. налічувалося «1 011 тис. дес. вільної землі, придатної до заселення», з яких у Таврійській губернії було 627 тис. дес.²¹⁶. Завдяки великій кількості вільної землі її ціна різко впала, і складала замість 20 руб., як раніше, всього 3 руб. за десятину²¹⁷.

Землі, що залишалися порожніми після того, як з Криму пішли татари, заселялися новими переселенцями. Міграції населення дуже добре спостерігаються за допомогою статистичних таблиць. Наявні у нас відомості щодо змін у кількості населення чоловічої статі протягом 1796–1863 рр. можна представити у вигляді таблиці № 2.

Таблиця № 2.

Зміни у кількості населення Таврійської губернії протягом 1796–1863 рр.²¹⁸

Населення чоловічої статі (в тис. душ)			Збільшення населення протягом:					
1796 рік	1851 рік	1863 рік	з 1796 по 1851 роки		з 1851 по 1863 роки		з 1796 по 1863 роки	
			в тис. душ	в %	в тис. душ	в %	в тис. душ	в %
127,9	327,1	320,2	199,2	255,7	- 6,9	- 2,11	192,3	250,4

Менш ніж за три чверті століття населення чоловічої статі у межах Таврійської губернії через еміграцію корінного населення й припливу нових переселенців збільшилося на 192,3 тис. чоловік, тобто в 250,4%, або в 2,5 рази.

Міграційні процеси продовжувалися на цій території й надалі. Цьому сприяли дуже високі, порівняно з іншими губерніями, зарплати, які виплачувалися сільськогосподарським робітникам у Таврійській губернії. Так, якщо порівняти середні річні та поденні ціни на робочу силу в Таврійській губернії та в інших губерніях на території сучасної України, то ми побачимо дуже істотну різницю. Більш докладно це просліджується за допомогою таблиці № 3.

Таблиця № 3.

Середні річні ціни та поденні ціни на робочі руки в 70–80-х рр. ХХ ст.²¹⁹

Губернії	Середня річна платня робітнику (в руб.)		Поденні ціни на робочу силу у 80-х рр. (у коп.) під час:								
	в 1871–1880 рр.	в 1881–1891 рр.	Посіву			Косовиці			Жнива		
			Робітнику з упряжжю	Пішому робочому	Робітниці	Робітнику з упряжжю	Пішому робочому	Робітниці	Робітнику з упряжжю	Пішому робочому	Робітниці
Полтавська	67,7	60	108	32	23	122	48	31	135	61	40
Харківська	55	53	90	37	25	101	55	34	126	72	47
Чернігівська	45	50	91	36	24	110	61	32	103	53	37
Волинська	46	30	84	32	20	85	46	27	94	48	35
Київська	58	51	100	33	24	116	52	34	124	57	37
Подільська	60	44	105	33	23	103	50	32	142	61	45
Катеринославська	73	84	107	38	24	127	65	40	170	100	57
Херсонська	75	80	115	37	27	125	58	45	177	100	65
Таврійська	81	104	145	53	39	150	102	54	200	220	68

Таким чином, більш висока заробітна плата приваблювала до півострову багатьох нових переселенців. Це призвело до того, що у 70–80-х рр. XIX ст. в Таврійську губернії щороку приходило не менше 268 тис. осіб переселенців²²⁰.

В цілому ж завдяки припливу значної кількості переселенців різних національностей населення півострову з плином часу ставало за своїм національним складом все більш строкатим. Так, згідно перепису населення Російської імперії 1897 року на території Таврійської губернії мешкало 1 447 тис. жителів, з них на Кримському півострові — 547 тис. осіб²²¹.

Щодо етнічного складу губернії, то тут мешкали представники 39 етнічних груп, з яких тільки 13 визначалися як «найбільш великі»²²².

Більш докладно етнічний склад Кримського півострову ми можемо побачити з даних таблиці № 4.

Таблиця № 4.

Етнічний склад населення Криму за переписом 1897 р.²²³

Етноси	Повіти							Всього по Криму	
	Сьватогорський	Перекопський	Сімферопольський	Феодосійський	Ялтинський	Керч-Енікальське градоначальство	Севастопольське градоначальство	чол.	%
Українці	13345	11316	10132	13304	2024	7037	7545	64703	11,8
Росіяни	11107	11743	42833	34974	19879	24370	36057	180963	33,1
Татари	26992	12266	62876	44431	43256	2563	1910	194294	35,5
Німці	7588	11718	5812	4909	329	294	940	31590	5,8
Євреї	1576	1320	9254	2932	969	4429	3688	24168	4,4
Болгари	6	11	1449	5840	15	59	70	7 450	1,4
Греки	1015	229	2422	4630	3954	2015	2849	17114	3,1
Поляки	202	147	1713	728	463	877	2799	6929	1,3
Білоруси	165	199	611	586	209	93	195	2058	0,4
Вірмени	472	617	3011	2417	624	709	467	8317	1,5
Молдавани	33	29	71	63	6	35	35	272	0,05
Естонці	406	832	621	5	76	103	133	2176	0,4
Турки	10	9	187	230	1084	46	221	1787	0,3
Інші	294	957	725	809	372	1068	546	4771	0,9
Всього:	63211	51393	141717	115858	73260	43698	57455	546592	100

Розвиток міст Криму, що ставали адміністративними центрами або торговими портами для забезпечення потреб армії та флоту, призвів до того, що більшістю населення в них ставали росіяни. Щодо кримських татар, то у цей час їх переважна частина мешкала у гірській місцевості — до 89% та степовій частині, де вони складали близько 50%²²⁴. Із загальної кількості осіб, що мешкали на півострові, міське населення дорівнювало 41,9%²²⁵.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. спостерігалась нова хвиля еміграційного руху кримських татар. Свого апогею переселення досягло на межі століть. 6 жовтня 1902 р. уряд дав дозвіл на їх безперешкодний виїзд. Право вільно емігрувати одержали всі кримські татари, у тому числі й ті, хто підпадав під військову повинність. Цей наказ звільняв новоселів від кругової поруки і розширював пільги та надавав різну

допомогу новим переселенцям на півострів (давалися кошти на дорогу та лікарсько-продовольчу допомогу, був знижений тариф на проїзд залізницею, надані позички на купівлю господарства і т.д.)²²⁶.

Спочатку деякі місцеві чиновники намагалися запобігти росту еміграції, але невдовзі були зупинені розпорядженнями уряду, адже в ній були зацікавлені впливові частини суспільства. Так, новоросійський губернатор у 1902 р. писав: «Вважаючи неможливим і навіть марним утримувати насильно татар у підданстві російському й у межах імперії, я в той же час визнавав би дуже бажаним придбання залишених ними земель у руки росіян. Для кращого здійснення цього було б конче бажаним, щоб Кримський банк оповістив через державне посередництво місцеве татарське населення про бажання своє купувати землі і при цьому оголосив свою ціну. Я переконаний, що цим буде зроблений дійсний крок до подальшої колонізації Криму»²²⁷.

Дуже важливу роль у утиску кримських татар відіграли події турецької революції 1908 р. та Першої світової війни. Після перемоги прибічників парламентаризму в Туреччині в Російській імперії розпочалися репресії, спрямовані виключно проти татар будь-якої соціальної приналежності. Свідок цих подій зазначав: «Це була нічим не прихована сегрегація — людей переслідували лише за національною ознакою»²²⁸.

У 1910 р. рішення від 6 жовтня 1902 р. було скасоване. Надалі кримські татари могли виїжджати з країни лише на загальних підставах. Можна оцінити чисельність кримських татар, які виїхали з Криму до Туреччини на початку ХХ століття, приблизно у 17 тис. осіб²²⁹.

Крім переселення до Туреччини поширеним став переїзд углиб імперії та на Далекий Схід. Протягом 1897–1916 рр. з Таврійської губернії на Кавказ, у Казахстан і до Сибіру перебралося 103,3 тис. осіб²³⁰.

З початком Першої світової війни царський уряд розпочав систематичну депортацію татарського народу «як неблагонадійного» вглиб імперії. Що татари є народ «не благонадійний», як в уряді, так і на місцях, ніхто і ніколи не сумнівався. Так, наприклад, уповноважений кримських дворян Чернов у своєму листі до генерального прокурора Беклемішева, цілком серйозно зазначав: «кримські татари завжди готові до зради російському престолу»²³¹. У 1917 р. татари становили лише 36,6% сільського і 11,3% міського населення півострову²³². Процес повернення висланих царським урядом кримських татар, що були підданими Туреччини, розпочався тільки лише після лютого 1917 р.

Таким чином, ми бачимо, що цілеспрямована політика царського уряду призвела до того, що через 130 років (1783–1917 рр.) від чотирьох мільйонів компактного татарського населення залишилося на схилах Кримських гір 150 тис. татар²³³.

Початок Першої світової війни сприяв тому, що під репресії царського уряду потрапила ще одна національність, котра населяла територію Кримського півострову — німці. Німці з'явилися на території Кримського півострова з XVIII ст. і до початку XX ст. склали вже досить значну частину його населення. Початок Першої світової війни німці зустріли неоднозначно. Деякі з них негативно поставилися до дій Німеччини, збирали гроші та продовольство для російської армії. Проте було чимало й таких, хто підтримував Німеччину, прагнув після початку військових дій виїхати до неї, ухилився від служби в російській армії.

В серпні 1914 р. був виданий царський наказ про висилку з Криму німців, що були підданими Німеччини, у віддалені регіони імперії. В указі пояснювалося, що необхідність у виселенні пов'язана з тим, щоб перешкодити їм ухилитися від російської військової служби, виїхати на історичну батьківщину і вступити до складу кайзерівської армії²³⁴.

Місцева влада стала впроваджувати заходи для здійснення цього наказу. Командуючий Чорноморським флотом видав наказ, відповідно до якого з Севастополя були негайно вислані всі піддані Німеччини, незалежно від «релігії та роду занять». Поліція одержала розпорядження губернатора затримувати німецьких підданих і супроводжувати їх «від села до села, ... спостерігаючи за тим, щоб на шляху проходження або під час ночівлі вони не мали змоги втекти»²³⁵. Всіх затриманих (протягом тільки першого місяця війни в Криму було затримано 450 переселенців) перевезли в Сімферопольську міську в'язницю. Спочатку їх відправили в Херсон і Харків, а звідти — у заволзькі губернії²³⁶.

На цьому дії уряду по переселенню німців із Криму не закінчилися. Другим етапом депортації було виселення з півострова чоловіків від 18 до 45 років, запідозрених у нелояльному ставленні до Російської імперії. За німцями, яких уряд залишив в Криму, був встановлений постійний поліцейський нагляд.

Ще більш ускладнився стан німецького населення в Криму після того, як у лютому 1915 р. був прийнятий закон, що передбачав повну ліквідацію протягом двох років всього німецького землеволодіння та землекористування. Цей закон призвів до того, що багато селян стали самостійно, не чекаючи централізованого впровадження закону до життя, захоплювати землі, що належали німецьким поселенцям²³⁷.

Протести німецького населення проти проведення в життя земельного закону виявилися безрезультатними. Поставлені перед фактом повної втрати своєї землі, німецькі поселенці були змушені розпродавати її по занижених цінах. До лютого 1917 р. вони продали 63 тис. дес. землі²³⁸.

З початком світової війни загальна чисельність населення Криму внаслідок мобілізації зменшилася. За даними перепису 1917 р. у п'яти повітах півострову проживало 807 903 чоловік цивільного населення

(з них 54% — у 15 містах) та понад 900 тис. матросів і солдат²³⁹. Населення Криму належало до 34 національностей²⁴⁰, з яких: українців та росіян було 399 785 чол. (або 49,4%), татар і турків — 216 968 (25,8%), євреїв і кримчаків — 68 159 (8,4%), німців — 41 374 (5,1%), греків — 20 124 (2,5%), вірмен — 16 907 (2,1%), болгар — 13 220 (1,6%), поляків — 11 760 (1,5%), караїмів — 8 078 (1,1%), інших — 11 528 (1,5%)²⁴¹, аж до італійців, наявних у числі декількох сімейств у Керченському районі²⁴².

За допомогою таблиці № 5 прослідкуємо, якими були зміни у кількості населенні Таврійської губернії з 1867 по 1916 рр.

Таблиця № 5.

Зміни у кількості населення Таврійської губернії протягом 1867–1897 роках²⁴³

Населення (в тис. чол.)			Збільшення кількості населення:					
До кінця 1867 року	На 28.01. 1897 року	На середину 1916 року	З кінця 1867 р. до 28.01.1897 року		З 28.01.1897 р. до середини 1916 року		З кінця 1867 р. до середини 1916 року	
			в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %
658,5	1 447,8	2 069,7	789,3	219,9	621,9	143,0	1 411,2	314,3

Таким чином, ми бачимо, що за час з 1867 по середину 1916 рр. кількість населення, яке з'явилося в губернії збільшилося на 1 411,2 тис. чоловік, тобто на 314,3%.

У виданнях того часу всіляко підкреслювався факт строкатості населення. І справді, у Сімферополі мешкало 60% росіян, 15% євреїв, 10% татар, а також вірмени, цигані, караїми, греки, турки, німці, грузини, естонці, поляки та кримчаки²⁴⁴. У місті діяло 9 православних церков, костьол, кірхи, дві вірменські церкви, 12 мечетей, синагога та караїмська кенаса²⁴⁵.

Щільність населення у Криму була відносно невеликою: на початку Першої світової війни вона налічувала 28 осіб на квадратну версту. Найбільшої цифри вона досягала у Ялтинському повіті, якій був заселений переважно татарами (98 осіб), а найменшої — у степових Перекопському та Євпаторійському повітах (відповідно 10 та 14). У 1917 р. густина населення півострову збільшилася за рахунок військових, які з'явилися тут під час Першої світової війни, до 36 осіб на квадратну версту²⁴⁶.

Згідно Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916–1917 рр. на території губернії мешкало 1 909 332 особи, з яких кількість сільського населення складала 1 414 332 особи, а міського — лише

495 тис. осіб²⁴⁷. Тобто, ми бачимо, що у цьому регіоні кількість жителів сіл багатократно переважала мешканців міст.

Щодо етнічного складу міського та сільського населення Таврійської губернії, то більш докладно ми можемо його побачити завдяки відомостям, котрі зареєстрував перепис населення 1897 р. (див. таблицю № 6).

Таблиця № 6.

Етнічний склад міського та сільського населення Таврійської губернії на 1897 р.²⁴⁸

Національності	Міські жителі		Сільські жителі	
	кількість	%	кількість	%
Українці	30 197	4,9	580 924	95,1
Росіяни	142 062	35,1	262 401	64,9
Євреї	34 248	61,8	21 170	38,2
Німці	4 100	5,2	74 205	94,8
Татари	49 640	25,2	147 214	74,8
Молдавани	156	6,9	2 103	93,1
Греки	10 315	57,2	7 733	42,8
Болгари	792	1,9	40 468	98,1
Поляки	6 387	63,2	3 725	36,8
Білоруси	630	6,5	9 096	93,5
Вірмени	6 389	71,5	2 549	28,5
Турки	949	43,2	1 248	56,8
Інші	3 451	38,0	5 638	62,0
Всього	289 316	20,0	1 158 474	80,0

Звісно, що з плином часу з 1897 до 1917 рр. через постійний приплив населення кількість його той або іншої національності та їх відсоткове співвідношення змінювалися, але загальна тенденція етнічного складу істотно змінитися не могла.

2.2. Розвиток народного господарства

Розгляд народного господарства в краї розпочнемо з вивчення стану речей у сільському господарстві. Наприкінці XIX ст. у восьми повітах Таврійської губернії налічувалося 1 517 селищ, в яких було 126 439 селянських дворів (762 418 душ обох статей) з кількістю надільної землі в 2 160 202 десятин²⁴⁹. Згідно ж сільськогосподарського перепису селянських господарств 1916–1917 рр., на півострові налічувалося лише 69 625

господарств, з яких 40% були безземельні²⁵⁰. Краще становище щодо забезпечення землею було у німецьких колоністів, серед яких зовсім не було таких, що не мали землі, а гірше — у татар, серед яких 65% були безземельні²⁵¹. Для порівняння: в материкових повітах Таврійської губернії кількість безземельних татар ледве перевищувала 3%²⁵².

77,8% селян губернії були малоземельними (із наділами 10 і менше десятин). Значна кількість землі зосереджувалася в руках великих власників: тим, хто мав ділянки понад 100 десятин (11,5% господарств) належало майже 90% усієї землі²⁵³. Окремі маєтки займали величезну площу. Так, в Таврійській губернії поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес. землі, графу Мордвінову — 60 тис., Попову — 80 тис., Васаллу — 60 тис., Дурново — 50 тис. дес.²⁵⁴.

Таке становище сприяло широкому поширенню на півострові оренди землі, причому малоземельні селяни як самі брали ділянки під оренду, так і здавали їх, йдучи на заробітки. Міцні селяни удавалися до оренди з метою заробити гроші та прикупити собі ще землі, адже щорічна орендна платня за 1 дес. ріллі в Таврійській губернії наприкінці XIX ст. складала від 50 коп. до 1 руб.²⁵⁵. Для порівняння: в Полтавській губернії у 80-х рр. XIX ст. віддаючи орендну плату натуральною рентою селянин платив за оренду 1 дес. землі 11 руб. 2 коп., тоді як при грошовій оренді десятина обходилася 9 руб. 71 коп. У Подільській губернії середня орендна ціна за 1 дес. землі на рік дорівнювала 7–8 руб., а при натуральній і відробітковій формах оренди доходила до 50 руб.²⁵⁶.

Наприкінці XIX ст. в Таврійській губернії в оренду здавалося 29% селянської землі²⁵⁷, тобто кожного року в оренду здавалося понад 25 тисячі десятин, із них велика частина — на умовах скопщини³. Скопщики селилися на господарській землі і були зобов'язані віддавати власнику десятю частину врожаю (звідси ще одна назва — «десятинщики»). В свою чергу, власник зобов'язувався забезпечити селян насінням. З плином часу, однак, скопщина перетворювалася в відверте грабіжництво: добавлялися різні штрафи та відробітки, а віддавати в якості плати за землю в ряді випадків вже доводилося до половини врожаю. Це підсилювало й без того високу в Криму ступінь розшарування селян та погіршувало їх матеріальний стан. Так, один з великих землевласників Таврійської губернії писав, що у 90-х рр. XIX ст. скопщина «звеличилася з двох копиць, які раніше отримував власник землі від кожного десятка, до чотирьох і навіть п'яти»²⁵⁸.

³ Скопщина являла собою один з видів натуральної оренди.

Чималу площу займали казенні та удільні володіння, а також вакуфні⁴ землі. Втім, з другої половини XIX століття, вони активно привласнювалися приватними власниками та скарбницею. Для цього уряд використовував так звану Вакуфну комісію, яка була створена в 1885 р.²⁵⁹. Це призвело до того, що якщо під час приєднання Криму до Російської імперії вакуфних земель тут нараховувалося 300 тис. дес., то в 1917 р. їх вже залишилося тільки 83 тис.²⁶⁰.

Слід зупинитися ще на одному: яким був склад селянства, яке населяло півострів. У цьому питанні єдиного критерію не існувало. Так, у Перекопському та Євпаторійському повітах до бідноти відносили тих, хто не сів або засівав до 10 десятин, до середняків — тих, хто засівав 10–25 десятин, до заможних — тих, хто засівав понад 25 десятин. У Сімферопольському, Феодосійському та Ялтинському повітах до першої групи відносили тих, хто не сів або сів до 5 десятин, до другої — з посівом 10 десятин, до третьої — понад 10 десятин²⁶¹.

Отже, у горах та передгірних районах півострову переважала кримськотатарська біднота, центральну частину населяли російські й українські селяни-середняки, а ближче до півночі зростав вплив німецьких колоній, які трималися на найманій праці і вже переходили до інтенсивного землеробства. Різниця в середніх розмірах приватного володіння складала: від 15 десятин (Ялтинський повіт) до 1 000 дес. (Перекопський та Євпаторійський)²⁶².

Теплий клімат на півострові сприяв розвитку сільського господарства — основної галузі кримської економіки — та пов'язаних з нею підприємств, що працювали по переробленню. Згідно роду зайнятості мешканців Крим розрізнявся на досить виразно окреслені регіони. У 1870 р. відомий економіст Ю. Янсон в своїй статті «Крим та його хліборобство і хлібна торгівля» зазначав: «Хліборобство в Криму стоїть скрізь на задньому плані. У гористій частині півострова їм мало займаються: виноробство і садівництво складають там головну галузь промисловості; у степовій частині вівчарство стоїть далеко перед землеробством. Весь Ялтинський повіт і значна частина Сімферопольського і Феодосійського (гірська частина) майже не займаються хліборобством; у степовому господарстві Криму воно складає побічну галузь, поступаючись першістю скотарству взагалі й особливо вівчарству. Це другорядне значення землеробства пояснюється наступними причинами: масою солонцюватих земель, частими посухами, нестачею робочих рук, майже щорічними набігами

⁴ «Під вакуфом варто розуміти своєрідне пожертвування, що робиться власником майна (рухомого або нерухомого) із релігійних спонукань на користь якоїсь богоугодної або добродійної установи» // ДААРК. — Ф.-Р. 1000. — Оп. 4. — Спр. 19. — Арк. 52 зв.

сарани і поверх того частими падіннями рогатої худоби, яка у більшості поселян складає єдину силу, що рухає сільськогосподарські знаряддя»²⁶³.

Про те, що подібне висловлення має під собою підґрунтя говорить й той факт, що на 1885 р. з 2 624 314 дес. землі півострова під рілля було лише 412 028 дес.²⁶⁴. Тим не менш, хоча південна, гориста частина Кримського півострову була непридатна для землеробства, але наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в Таврійській губернії (особливо в трьох її північних повітах) швидко почало розвиватися товарне зернове виробництво. Так, якщо у 60-х рр. ХІХ ст. валовий середньорічний збір пшениці в Таврійській губернії складав 798 тис., то у 90-х рр. він дорівнював 3 174 тис.²⁶⁵. На початку ХХ ст. селянські господарства дали 55,1 млн. пуд. зернового хліба²⁶⁶. Під ріллею було 74,4% сільськогосподарської площі Криму²⁶⁷.

Хліб був однією з основних статей кримського експорту. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в урожайні роки з Криму вивозили до 8 млн. пудів хліба, і за вивозом товарного хліба Таврійська губернія перебувала на другому (після Самарської) місці²⁶⁸. Збільшенню посівних площ під зернові культури не завадила й Перша світова війна: у 1913 р. злаковими було зайнято 664 074 дес., а у 1917 р. — 696 636 дес.²⁶⁹.

Близько половини площі, яку засівали під злакові, припадало на пшеницю, третина — під ячмінь, 14% — під вівсом, а решта — під інші культури²⁷⁰. Більш докладно ми можемо це побачити з даних таблиці № 7.

Таблиця № 7.

Посіви зернових культур на кінець ХІХ ст.
(загальна площа посіву складала 1 060,5 тис. дес.)²⁷¹

Культури	На 100 дес. посіву
Пшениці	50,5
Жита	8,3
Ячменю	31,9
Вівса	7,3
Гречки	—
Проса	1,0
Кукурудзи	1,0

Незважаючи на широкий розвиток зернових культур, тим не менш, основою сільського господарства Криму залишалися сади і виноградники. На початку ХХ ст. продовжували розвиватися такі галузі як садівництво та виноградарство. Площа садів на півострові налічувала 12 713 десятин²⁷², причому більше половини складали яблуневі та грушеві дерева.

В 1913 р. з Криму було вивезено 2 729 тис. пудів фруктів²⁷³. Але, практично весь врожай кримських садів надходив у розпорядження великих купців-фруктоводів із столиці та інших великих міст. Широкою популярністю користувалася продукція сімферопольських консервних фабрик А. Абрикосова та «Ейнем», братів Шішман, П. Коркунова та ін.²⁷⁴

Щодо виноробства, то в інформаційно-статистичному огляді промисловості Росії від 1883 р. зазначалося: «кримська область виноробства обіймає собою весь Таврійській півострів. Але виноробство існує там головним чином тільки в чотирьох повітах: Ялтинському, Євпаторійському, Сімферопольському та Феодосійському. У Криму, порівняно з іншими російськими виноробними областями, вироблення віна досягло найбільшої досконалості, адже тут застосовуються всі новітні способи вироблення. Видобуток віна в Криму з початку нинішнього сторіччя постійно зростає. Так, у 1823 р. було добуто 143 432 відер, у 1833 р. — 200 тис., у 1849 р. — 652 тис., а у 1870 р. вже 934 тис. відер віна»²⁷⁵.

На початку ХХ століття площа виноградників доходила до 6 тис. десятин і, згідно статистичних звітів у 1914 році, валовий збір винограду дорівнював 992 228 пудів²⁷⁶.

Площа тютюнових плантацій часто змінювалась: в зв'язку з його врожаєм, коливанням вартості та ін. Так, якщо середній розмір тютюнової плантації в Таврійській губернії у 1865 р. дорівнював 750 дес., а у 1879 р. — 2 251 дес.²⁷⁷, то у 1913 р. він спочатку впав до 2 155 дес., а в 1917 р. знов зріс до 3 204 дес.²⁷⁸. Середній збір тютюну в рік у 1865 р. складав 28 823 пуд., у 1878 р. — 111 429 пуд.²⁷⁹, а за період з 1909 по 1913 рр. — 239 810 пудів²⁸⁰. Більша частина вирощуваного в Криму тютюну перероблялася тут же, на місцевих фабриках.

Більш докладно кількість землі, що належала цим культурам та кількість врожаю, який з неї знімали ми можемо побачити з даних таблиці № 8.

Таблиця № 8.

Кількість землі та врожаї садів, виноградників та тютюнових плантацій в Криму у 1916 р.²⁸¹

Культури	Площа в десятинах	Валовий врожай у пудах
Сади	12 713	3 220 500
Виноградники	7 469	близько 1 100 000
Тютюні плантації	3 267	199 640

У Криму займалися також шовківництвом, бджільництвом, розведенням лікарських рослин та інших спеціальних культур. Але ці види в

сільському господарстві займали незначне місце і впливу на загальне економічне становище краю не мали.

Загальна вартість сільськогосподарських продукції, яку вивозили за межі Криму, складала 19 млн. золотих руб. Але розвиток сільського господарства півострова мав однобокий характер: з Криму вивозили хліб, фрукти, тютюн та вино. Наприклад, в 1913 р. було вивезено понад 10 млн. пудів зерна та борошна, понад 2,5 млн. пудів фруктів, понад 300 пудів тютюну та тютюнових виробів, понад 500 тис. пудів вовни, 18 тис. пудів шкіри та ін. В той же час до Криму було завезено: понад 90 тис. пудів молочних виробів, на півмільйона крб. яєць, 35 тис. пудів різних м'ясних товарів, 9 тис. пудів жирів та сала, на 190 тис. крб. живих птахів, 1 млн. 204 тис. пудів картоплі та ін.²⁸².

Тваринництво в Криму на початку ХХ ст. (за виключенням вівчарства) було лише для внутрішнього споживання. До 1914 р. до Криму щорічно ввозили до 2,5 тис. конів та велику кількість великої рогатої худоби (до 20 тис. голів)²⁸³. Вівчарство, яке на початку та в середині ХІХ ст. займало дуже важливе місце в економіці півострова, наприкінці століття втратило своє значення. Так, якщо у 1823 р. на цій території нараховувалося 112 тис. голів овець, у 1837 р. — 685 470, у 1848 р. — 965 420, у 1851 р. — 1 027 тис., у 1856 р. — 1 199 тис., у 1861 р. — 1 754 тис., у 1866 р. — 2 360 тис.²⁸⁴, то за період з 1866 по 1913 рр. загальна кількість тонкорунних овець скоротилась з 2 360 тис. до лише 526 тис. голів²⁸⁵. Таким чином, із цих даних ми бачимо, що за період із 1823 по 1866 рр., тобто, менш ніж за піввіку велику кількість тонкорунних овець витіснила пшениця.

Результати сільськогосподарського перепису 1916–1917 рр. показують, що кількість худоби на півострові невпинно скорочувалася. Приросту худоби не було взагалі.

Таблиця № 9.

Кількість худоби в Криму в 1916–1917 рр.²⁸⁶

Рік	Категорія господарств	Коней					Велика рогата худоба					
		У робочому віці		Від 1 р. до роб. стану	Жереб'ята	Всього	Воли робочі	Бики	Корови	Молодняк до 1 р.	Телята	Всього
		Старше 4 р.	До 4 р.									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1916	Селянські	115871	10866	22339	17488	166564	22432	3547	69184	29791	38691	163645
	Приватно-власницькі	16429	1937	4930	2838	26134	16722	1361	8560	7830	5027	39500
	Всього	132300	12803	27269	20326	192698	39154	4908	77744	37621	43718	203145

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1917	Селянські	106271	9049	16648	14609	146577	16622	2485	62790	26221	41488	149606
	Приватно-власницькі	15968	2310	3902	2739	24919	13478	1047	9420	6105	6132	36182
	Всього	122239	11359	20550	17348	171496	30100	3532	72210	32326	47620	185788
Рік	Категорія господарств	Вівці			Кози			Свині				
		Дорослі	Ягнята	Всього	Дорослі	Козлята	Всього	Дорослі	Підсвинки	Поросята	Всього	
1916	Селянські	322760	139261	462021	10218	6119	16337	13635	26158	31054	70847	
	Приватно-власницькі	154076	74613	228689	2013	1023	3036	3648	3754	5298	12700	
	Всього	476836	213874	690710	12231	7142	19373	17283	29912	36352	83 547	
1917	Селянські	272966	77266	350232	7289	2875	10164	26048	23499	37437	86984	
	Приватно-власницькі	137725	39169	176894	2727	897	3624	5885	4743	7555	18183	
	Всього	410691	116435	527126	10016	3772	13788	31933	28242	44992	105167	

Друга половина XIX — початок XX ст. — це період швидкого розвитку промисловості Криму. Розвивалася переважно харчова (80% всієї кількості підприємств) та легка промисловість, адже вони мали для свого розвитку місцеву сировину. Тому провідне місце займали консервні та виноробні заводи, тютюнові фабрики. Якщо в 60-х рр. XIX ст. у Таврійській губернії взагалі не було промислових підприємств, то вже у 1879 р. функціонувало 153 підприємства з загальною сумою виробництва в 4 200 тис. руб.²⁸⁷ У харчовій промисловості діяло 104 підприємства з вартістю продукції в 8 031 тис. руб. Їх питома вага у загальному виробництві губернії становила 72,8%²⁸⁸. Тим не менш, переважна більшість кримської промисловості в той час носила кустарний характер.

Проте з 90-х рр. XIX ст. становище починало змінюватися. І хоча більшість промисловості у маленьких містечках зберігала кустарний характер, у великих містах розпочинають функціонувати заводи із значною кількістю працівників. Так, великим підприємством став побудований у 1894–1895 рр. Феодосійський комерційний порт. Деяке уявлення щодо місця фабрик за заводів в економіці Криму наприкінці XIX — на початку XX ст. дають матеріали таблиці № 10.

Таблиця № 10.

**Кількість фабрик та заводів і робітників, які на них працювали
у Криму в 1890–1905 рр.²⁸⁹**

Місто або повіт	Дані за 1890 р.		Дані за 1901 р.		Дані за 1905 р.	
	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників
м. Сімферополь	21	310	31	900	37	941
м. Бахчисарай	16	150	15	26	15	40
м. Карасубазар	20	25	13	35	16	52
Повіт Сімферопольський	39	77	94	346	44	211
м. Феодосія	15	240	20	620	23	814
Старий Крим	2	10	5	7	4	14
Повіт Феодосійський	30	328	19	75	18	78
м. Євпаторія	4	15	7	64	49	332
Повіт Євпаторійський	5	95	30	453	321	340
м. Перекоп	1	1	4	6	23	52
Повіт Перекопський	16	110	23	172	112	213
м. Ялта	3	32	4	13	4	28
Повіт Ялтинський	2	11	10	45	11	38
Всього:	174	1 404	275	2 762	677	3 153

Таким чином, ми бачимо, що у Криму було дуже мало, порівняно з іншими губерніями, фабрик та заводів.

І такий стан справ зберігався в Криму й надалі. У 1913 р. в Криму налічувалося 1 247 промислових підприємств на яких працювало 16–17 тис. осіб²⁹⁰. У Сімферополі налічувалось 34 підприємства з загальною кількістю робітників 1 317 осіб, у Феодосії — 22 з 1 559 особами, у Євпаторії — 25 з 196 особами, у Бахчисараї — 217 з 32 особами, у Карасубазарі (Білогорську) — 7 з 16 особами, у Старому Криму — 9 з 51 особою, у Ялті — 8 з 32 особами, у Перекоп-Вірменському — 26 з 46 особами. Всього ж у 8 містах налічувалося 148 промислових підприємств та кустарного типу майстерень із загальною кількістю робітників 3 249 осіб²⁹¹.

Великих підприємств у Криму було усього лише два — Північний Морський завод, (на якому до початку війни працювало близько 11 тис., але в 1917 р. залишилося лише 3 тис. робітників) і Керченський металургійний завод (відкритий у 1902 р. він через п'ять років закритися і

знову почав працювати лише у передвоєнні роки і у 1916 р. тут працювало 3 тис. робітників, але в 1917 р. він зовсім став). Були ще 10 тютюнових фабрик із 2 тис. робітників, цегельні заводи (близько 800 робітників), шкіряні, миловарні, заводи сільськогосподарського машинобудування, але ці останні скоріше були напівкустарного типу майстернями, чим заводами, і працювало на них лише по десятку — два робітників²⁹².

З початком світової війни стан справ завдяки мобілізації змінився. На деяких підприємствах кількість робітників зменшилася ще більше. Так, морський, машинобудівний та електротехнічний заводи порту Севастополя тепер нараховували 7 тис. робітників, а Керченський металургійний завод на початок 1917 р. мав 2 215 робітників²⁹³. Натомість, на інших, новостворених, підприємствах кількість робітників збільшилася. 1916 р. збагатив економіку Криму ще одною галуззю — літакобудуванням. Виникають завод «Анатра» у Сімферополі (близько 700 робітників) та аеропланні майстерні В. Адаменко у Карасубазарі. Загальна кількість робітників, які працювали у літакобудувальній галузі дорівнювала понад 1,5 тис. осіб²⁹⁴.

Але, незважаючи на деякий зріст кількості робітників, їх чисельність в усіх восьми повітах Таврійської губернії на 1 січня 1917 р. складала лише 32 тис. осіб²⁹⁵. Цілком зрозуміло, що кількість робітників, які працювали на території Криму була ще меншою. Значна їх частина була зайнята на цегельних, харчових і інших фабриках, де працювало по 11–12 працівників.

Таким чином ми бачимо, що, не зважаючи на деякий ріст промисловості під час війни, Кримський півострів все ж продовжував бути переважно сільськогосподарським регіоном.

Розвиток сільського господарства та промисловості сприяв розвитку торгівлі. Говорячи про торгівлю слід згадати, що згідно з «Положенням про мита на право торгівлі та інші промисли» всі купці Російської імперії розділялися на дві гільдії. Купці другої гільдії в свою чергу розділялися ще на п'ять класів. До купців першої гільдії входили «представники великої оптової торгівлі. ...До першого класу другої гільдії входили двоє столичних міст, Рига та Одеса. До другого зараховувалися великі міста імперії (всього 23) з розвинутою торгівлею і промисловістю. Третій клас обіймав усі населені пункти повітів, де існувала відносно велика промисловість. Четвертій клас включав місцевості з достатньо розвиненими селянськими промислами, жвавою торгівлею та наявністю надлишку землеробських товарів. До останнього класу входили місцевості, в яких не тільки промисловість, а й селянські промисли були мало поширеними»²⁹⁶.

Виходячи з кількості свідоцтв на право займатися торгівлею (та в яких класах) було видано у Таврійській губернії протягом 60–80-ті рр.

XIX ст., ми зможемо узнати як кількість купців, які тут мешкали, так й характер їх торгової діяльності. (див. таблицю № 11).

Таблиця № 11²⁹⁷.

Кількість свідоцтв, виданих протягом 60–80-х рр. XIX ст. купцям I та II гільдій Таврійської губернії на право вести торгівлю

I гільдія	II гільдія					Всього
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	
35	—	—	344	738	676	1 793

З плином часу кількість людей, які займалися торгівлею на півострові зростала, й у 1897 р. (згідно з переписом) в Криму налічувалося вже 4 936 купців всіх гільдій. За національним складом вони поділялися таким чином: українських та російських було 32,8%, татар — 19,7%, вірменів — 10,6%, греків — 4,6%, німців — 2,6%, інших — 3,5%²⁹⁸.

Ряд великих міст півострова (Сімферополь, Керч, Євпаторія, Севастополь) ставали великими торговельними центрами. Значна кількість залізниць сполучала основні міста і порти з центром країни. Це посилювало розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Через два головних порти — Севастополь та Феодосію — за межі Російської імперії вивозився не тільки хліб, вирощений на півострові, але й той, що доставлявся з північних повітів Таврійської губернії та з усієї України. На початку XX ст. вивозилося за кордон до 25 млн. пудів пшениці на рік²⁹⁹.

З портів Криму вивозили не лише пшеницю. Так, згідно того ж самого інформаційно-статистичного огляду промисловості Росії від 1883 р., ми видимо, що через порти Чорного та Азовського морів здійснювалася дуже жвава торгівля. З даних таблиці № 12 ми бачимо, що саме вивозилося за межі Кримського півострову.

Таблиця № 12.

Список товарів, що вивозилися з Криму в 1883 р.³⁰⁰

Назва товару	Кількість	Ціна в карбованцях
Лісовий товар	4 935 963 пуд.	1 480 789
Дерев'яні вироби	6 155 пуд.	16 008
Рогожа	1 644 шт. (411 пуд.)	200
Кора деревна	733 пуд.	73
Смола	23 бочки (230 пуд.)	287
Скипидар, терпентин та ін.	3 178 пуд	6 536
Дьоготь	61 пуд.	98

Початок Першої світової війни наклав дуже важливий відбиток на всю економіку краю. Із вступом у війну Туреччини, яка була союзницею Німеччини, Крим перетворився на прифронтову зону. 29 жовтня 1914 р. німецькі і турецькі кораблі напали на чорноморські порти, обстріляли гавані Севастополя і Феодосії. Це призвело до того, що у військових діях активну участь розпочав брати Чорноморський флот. Кримський півострів став важливою базою постачання армії, яка діяла на турецькому фронті. Звідси на фронт морем перевозилися війська, військова техніка, спорядження³⁰¹. У містах та курортах Криму розміщувалися численні шпиталі.

З початком війни було мобілізовано і відправлено на фронт велику кількість мешканців півострова. Тому багато підприємств закрилося, чимало через нестачу сировини та палива скорочувало обсяг виробництва. На повну потужність працювали лише ті, що виконували воєнні замовлення. З діючих підприємств наприкінці 1916 р. працювали виключно на війну 73,3% робітників і тільки 26,7% були зайняті мирними галузями промисловості³⁰².

Мобілізація призвела до того, що набагато скоротилися посівні площі. На третій рік війни недосів складав одну третину посівної площі. Негативно відображалось на селянстві виконання різного роду військових повинностей та постачання: мобілізація конів, постачання рогатої худоби. За 1917 р. Крим повинен був дати для армії понад 200 тис. голів крупної рогатої худоби, овець та свиней³⁰³.

17 липня 1915 р. міністр внутрішніх справ Маклаков видав наказ «Про заборону вивозу продуктів», який, між іншим, забороняв вивозити продукти з однієї губернії в іншу. Цей наказ мав для економіки країни досить сумні наслідки, як і деякі інші заходи уряду щодо послаблення продовольчої кризи (наприклад, такі, як встановлення адміністративною владою такс) і цілком порушував плани використання продуктів і можливостей різних губерній. У своїх спогадах голова Державної Думи М. Родзянко зазначав: «...Особливо дратувала всіх заборона вивозити з губернії в губернію. Через цю міру, в одних місцях утворювався надлишок продуктів, а в інших нестача, а траплялося і так, що поміщики, що мали маєтки в різних губерніях, не могли перевозити для посівів власне зерно. Коли я доповідав про ці обставини государю, він вислухав, але, мабуть, не звернув особливої уваги»³⁰⁴.

У своїй книзі «До історії класової боротьби в Росії» В. Граве з цього приводу писав: «Селяни і землевласники у виробляючих районах не могли перекинути продукти в споживаючі райони, і, унаслідок цього, ціни на продукти сільського господарства були не тільки низькі, але за них, крім папірців, селяни на міському ринку могли набути лише обмеженої кількості необхідних для їхнього господарства товарів. Погрози

голоду в містах і припинення постачання армії змусили уряд до декретування продовольчої розверстки»³⁰⁵.

До того ж в Криму в 1916 р. був неврожай. Валовий збір зерно-продуктів по Таврійській губернії був наступним: продовольчих продуктів 73 009 926 пуд., кормових — 62 558 692 пуд., а усього — 135 568 622 пуд. Витрата цих продуктів для внутрішнього споживання виражалася в наступних цифрах: продовольчих продуктів 32 351 558 пуд., кормових — 27 398 302 пуд., усього — 57 749 910 пуд. Ці цифри відносяться до всієї Таврійської губернії, тобто в Криму не тільки не було надлишків, а не вистачало й свого хліба, і було потрібно ввести ще біля 3 млн. пуд.³⁰⁶.

В зв'язку з цим ціни на продовольство та промислові товари піднялися порівняно з довоєнними. Вартість хліба піднялася більше ніж в 3 рази, ціна на м'ясо — в 4,5 рази, на масло — в 5 разів, на картоплю — в 10 разів, на взуття — в 7 разів і т.п.³⁰⁷. Це викликало початок росту невдоволення серед місцевого населення. На початку 1917 р. начальник губерньського жандармського управління доповідав губернатору, що таке невдоволення висловлюється як робітниками, так й селянами Криму, і «нема впевненості в непорушені місцевими військами службового обов'язку на випадок виникнення в губернії народних заворушень»³⁰⁸.

Таким чином, на початок 1917 р. Крим являв собою дуже своєрідну частину Російської імперії. Протягом всього часу перебування Кримського півострова в Російській імперії кількісний склад його населення постійно змінювався за рахунок як еміграції місцевого, корінного населення так й прибуття нових переселенців з інших губерній країни.

У господарсько-економічному відношенні вся Таврійська губернія взагалі, і Кримський півострів, зокрема, являли собою аграрний край, на території якого знаходилися невеликі промислові центри. Основними центрами зосередження промисловості були Сімферополь і Керч. Менша частина підприємств знаходилася в Сімферополі та Феодосії.

Характерною особливістю промисловості Криму було переважання дрібних підприємств. У їхнє число входили парові млини, ковалі, чавуноливарні, цегельні, черепичні і гончарні виробництва, вапняні, борошномельні, маслоробні, шкіряні, миловарні і рибні заводи, макаронні фабрики й інші. Велика частина промисловості носила напівкустарний характер і була подана ремісничими майстернями із середньою кількістю робітників від 3 до 15 чоловік.

Півострів жив переважно завдяки торгівлі з іншими регіонами імперії. Після того, як з початком Першої світової війни розміри торгівлі суттєво скоротилися, стан сільського господарства і промисловості півострова призвів до того, що серед місцевого населення склалися об'єктивні передумови для невдоволення.

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

3.1. Боротьба політичних сил у 1917 р.

Лютнева революція викликала бурхливий розвиток національного руху на території імперії. Звістка про події в Петрограді надійшла до Криму в перших числах березня. В містах та повітах Криму виникли різноманітні громадські організації. За підрахунками істориків, на осінь 1917 р. у Таврійській губернії діяли 23 політичні партії (13 — національних), 16 з яких були соціалістичними. Вони об'єднували в своїх лавах до 60 тис. осіб³⁰⁹. Найбільший вплив мали соціал-демократи, кадети, есери, українські есери та міллі-фірковці³¹⁰.

Раніше за всіх організувалися кадети. Серед активістів цього руху в Криму слід назвати Д. Пасманика, С. Крима, М. Богданова. Чисельність організації з моменту створення партії становила майже 2 тис. осіб³¹¹.

Найбільш численною та впливовою була загальноросійська партія есерів. В травні 1917 р. Севастопольська організація есерів налічувала 13 тис. осіб. У жовтні чисельність есерів дійшла до 35 тис.³¹² Серед видатних діячів партії есерів можна назвати І. Бунакова, І. Баккала, І. Попова, П. Бондаря, С. Ніконова³¹³.

Заснований у 1902 р. Кримський союз РСДРП до 1907 р. об'єднував меншовиків, бундовців, більшовиків та ін. Він знаходився майже цілком під впливом меншовиків. На конференції в Ялті 9–10 квітня 1917 р. союз було відтворено. До складу організаційного комітету союзу увійшли П. Новицький, М. Канторович, В. Біанкі, А. Йоффе, І. Федосєєв, Г. Бережяні. Восени в його складі перебувало 4 500 осіб³¹⁴. Але вже з вересня він почав розпадатися. Спочатку з нього вийшли плехановці, потім бундівці та більшовики. Наприкінці 1917 р. в губернській організації залишалося близько тисячі меншовиків³¹⁵.

Активну роль у політичній боротьбі на півострові відігравали анархісти, які не вважали себе партією. Найбільш відомим представником кримських анархістів був О. Мокроусов.

Оформлення більшовицьких організацій на півострові відбулося досить пізно, а їхній вплив у Криму (як і по всій Україні) був мізерним. До 1917 р. самостійних осередків більшовицької партії в Криму не було взагалі. Маємо підстави стверджувати, що протягом першої половини 1917 р. на півострові налічувалося не більше двох-трьох десятків осіб, які належали до більшовицької партії та входили до складу Кримського союзу РСДРП³¹⁶. Перший більшовицький осередок сформувався у Севас-

тополі (квітень 1917 р.), потім у Феодосії (червень), Євпаторії та Ялті (вересень), Сімферополі та Керчі (жовтень)³¹⁷. Серед більшовиків були впливовими С. Сапронов, І. Назукін, І. Ржанніков, І. Клепиков, Н. Остроухова. Протягом 1917 р. їхні лави зміцнювалися за рахунок спеціально відряджених з Росії представників більшовицького ЦК: О. Островської, Ю. Гавена, Ж. Міллера, Я. Тарвацького, С. Новосельського, М. Пожарова та ін.³¹⁸. Після виходу зі складу Кримського союзу та остаточного розмежування з меншовіками (листопад 1917 р.), губернський комітет більшовиків очолив голова євпаторійського комітету Ж. Міллер. Завдяки постійному припливу на півострів російських більшовиків чисельність цієї партії в Криму напередодні жовтневого перевороту наближалася до 2 тис. членів, продовжуючи (на відміну від усіх інших партій) невпинно зростати³¹⁹.

В багатонаціональному Криму існувало чимало національних партій та груп. Серед євреїв був поширений вплив таких партій, як сіоністи, Цієрі-Ціон⁵, Бунд⁶, Поалей-Ціон⁷ і ССРП⁸. Серед українських партій найбільш впливовими були українські есери (УПСР) на чолі з членом Центральної Ради та виконкому Севастопольської ради депутатів армії, флоту і робітників підпоручиком К.Величко. УСДРП, котра значно поступалася попередній, мала всього 2 організації на губернію. Існували й відділення вірменської соціалістичної партії Дашнакцютун³²⁰ та Союз кримських німців-колоністів³²¹.

Серед національних рухів найвпливовішою силою були кримські татари. Їх велика роль у революційному русі наклала свій відбиток на розвиток усього політичного життя в Криму.

Відразу ж після Лютневої революції серед татарських мешканців півострова, які, незважаючи на великі попередні міграції, в 1917 р., становили більше як чверті населення Криму, почався процес національного піднесення. Політичне самовизначення татарської інтелігенції (при майже абсолютній неписьменності більшості кримськотатарського населення) проходило в руслі, встановленому програмою створеної навесні 1917 р. Національної (Народної) партії — Міллі-Фірка. Партія виросла з національних гуртків та підпільних організацій. Однією з перших була група «Ватан» («Батьківщина»), котра виникла в Криму у 1909 р. Невдовзі у Стамбулі почали функціонувати створені кримськими татарами «К'рим

⁵ Сіоністська народна фракція, котра за своїми поглядами була близькою до партії кадетів.

⁶ Соціал-демократи, голова Є. Ейдельман.

⁷ Сіоністи-соціалісти.

⁸ Соціалістична єврейська робітничка партія.

Талебе Джеміет» («Товариство кримськотатарської молоді, що навчається») та «Джеміет Хайріє» («Благодійне товариство»)³²².

Найбільш визначними діячами національного руху кримських татар у 1917 р. були Челебі Челебієв (Нуман Челебі Джихан) та Джаффер Сейдамет. Вони очолили два його напрямки — духовний та світський: Челебієв став першим демократично обраним муфтієм та головою національного уряду, а Сейдамет спочатку був військовим міністром, а потім замість Челебієва очолив кримськотатарський уряд. Завдяки їхній діяльності рух кримських татар набув організаційної оформленості та почав відігравати важливу роль у подальшому розвитку подій.

25 березня 1917 р. в Сімферополі під головуванням вчителя С. Хаттатова відкрилося загальне засідання мусульман Криму. За різними джерелами, в його роботі взяло участь від 1,5 до 2 тис. делегатів. На форумі обрали Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком). Він складався з 50 осіб на чолі з комісаром Духовного правління муфтієм Ч. Челебієвим. Крім того, Мусвиконком обрав двох представників — Асана Сабрі Айвазова та Мустафу Кіпчакського, — до складу бюро мусульманської фракції Державної Думи для участі у підготовці Всеросійського мусульманського з'їзду, який повинен був відкритися в Москві 1 травня³²³.

З 5 квітня фактично всі справи кримських татар перейшли до компетенції Мусвиконкому³²⁴. Його центральними органами стали газети «Міллет» («Нація», редактор А.С. Айвазов, виходила з 27 червня 1917 р.) та тижневик «Голос татар» (редактори А. Боданінський та Х. Чапчакчі, виходила з 22 липня)³²⁵.

Керівництво Мусвиконкому сприяло офіційному оформленню Національної партії — Міллі-Фірка. До першого складу ЦК партії увійшли Ч. Челебієв, Д. Сейдамет, А.С. Айвазов, С. Хаттатов (Хаттат), А. Озенбашли, Дж. Аблаєв, А. Хільмі (Ільмі)³²⁶. Своїм завданням Міллі-Фірка вважала створення автономної Кримської держави зі збереженням ладу між етнічними групами, що її населятимуть. Влітку 1917 р., з дозволу О. Керенського, партія почала формувати власні татарські національні військові формування, так звані ескадрони³²⁷.

В липні 1917 р. до Києва Мусвиконкомом було надіслано делегацію, яка мала врегулювати відносини з Центральною Радою. Делегація подала доповідну записку, в якій, між іншим, висловлювалося прохання про підтримку їхнього прагнення до встановлення на півострові автономії і побажання про територіальне приєднання Криму до України. Центральної Раді також була представлена доповідна записка про створення на півострові мусульманського війська. Обговоривши пропозиції мусульман щодо автономії, Генеральний секретаріат визнав небажаним порушувати це питання перед центральним урядом до вирішення питання про подальшу долю територіальної автономії для України³²⁸.

У березні 1917 р. в Криму почали виникати ради робітничих і солдатських депутатів. Керівництво в них, як правило, належало меншовикам та есерам. Одночасно в Криму створювалися профспілки робітників та службовців, керівні посади в яких також займали представники цих партій.

Неабиякою силою в Криму був Чорноморський флот. Навесні 1917 р. верховне командування флотом належало адміралу О. Колчаку (як головному командирі флоту та портів Чорного моря), який визнав Тимчасовий уряд. Спочатку флот стояв осторонь від революційних подій, але поступово становище почало змінюватися. Адже всі без виключення політичні сили бажали поставити його під свій контроль.

Центральна Рада всіляко підтримувала національне відродження серед українців, що мешкали на території півострова. З початку березня 1917 р. в Севастополі почала діяти Українська громада, котра проводила просвітницьку роботу серед моряків-українців. З кінця березня розпочала діяти Чорноморська громада, більшість членів якої становили українські есери³²⁹. На початку квітня 1917 р. було обрано Раду Української Чорноморської громади. Головою громади став директор севастопольської жіночої гімназії В. Лашенко, заступниками голови — вчитель М. Коломієць і матрос М. Пашенко³³⁰.

Протягом року процес українізації охопив флот. Логічним фіналом стало підняття 12 жовтня 1917 р. на більшій частині кораблів та в портах Чорноморського флоту національних українських прапорів з одночасним сигналом-гаслом «Хай живе вільна Україна!». В подальшому, 22 грудня 1917 р., Центральна Рада створила в Києві Український генеральний секретаріат морських справ, який очолив син відомого українського історика Дмитро Антонович³³¹.

Найбільших зусиль до посилення впливу на моряків докладали більшовики. Я. Свердлов, направляючи черговий загін партійних активістів та матросів до Криму, говорив їм: «Ваше завдання — перетворити Севастополь у революційну базу Чорноморського узбережжя. Севастополь повинен стати Кронштадтом Півдня»³³². Щоб виконати свою місію, більшовики використовували конфлікти між офіцерами та матросами і солдатами. 6 червня 1917 р. відбулося делегатське зібрання матросів, солдат та робітників Севастополя, на якому більшовикам вдалося сприяти виникненню конфлікту між О. Колчаком та матросами. Адміралу, який був присутнім на цьому зібранні, не дали сказати жодного слова. Після цього Колчак звернувся до уряду з проханням про відставку. Новим командуючим флотом призначили капітана I рангу О. Немітца³³³.

Есери й меншовики теж не стояли осторонь проблеми Чорноморського флоту та армійських частин, які базувалися на півострові. Влітку 1917 р. з офіцерів, солдатів і матросів було створено так звану «Чорноморську делегацію», що орієнтувалася на ці партії³³⁴.

Згодом почали виникати різні судові та полкові комітети, які об'єдналися в З'єднаний центральний військово-виконавчий комітет, який незабаром злився з радами робітничих та солдатських депутатів у єдину Севастопольську раду депутатів армії, флоту та робітників. Севастопольська рада обрала свій Центральний виконавчий комітет, керівну роль в якому відігравали есери та меншовики³³⁵.

30 серпня у Севастополі було створено Центральний комітет Чорноморського флоту — Центрофлот на чолі з анархістом Є. Шелестуном. Незважаючи на певний вплив більшовиків, більш важливу роль у Центрофлоті відігравали есери та меншовики.

8 — 15 вересня 1917 р. у Києві відбувся З'їзд поневолених народів. У його роботі активну участь взяла й делегація кримських татар. Серед делегатів були такі видатні діячі як Д. Сейдамет, Ч. Челебієв, А. Озенбашли. Було прийнято рішення про створення в Криму національно-персональної автономії. В резолюції зазначалося: «Кожен із народів, що населяють Росію, має право на національно-персональну автономію... Обсяг управління, а також і певні форми внутрішньої організації визначаються Національними Установчими Зборами певного народу, скликаними на основі вселюдного, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного і без різниці статі голосування»³³⁶. Відповідно до резолюції, право вирішення подальшої долі Криму належало винятково мешканцям півострова.

Глава кримськотатарської делегації Ч. Челебієв в інтерв'ю газеті «Голос татар» зазначив, що «керівництво Центральної Ради вирішило надати кримському уряду повну свободу дій»³³⁷. У свою чергу Д. Сейдамет зазначав: «Устрій в країні повністю відповідає нашим інтересам. Та постало питання про кордони. Ми визнали необхідним запитати у Ради: чи входить Крим у межі вашої територіальної автономії? З цією метою було направлено до Києва делегацію, котрій доручили привітати Раду з Україною з тим, щоби Рада в свою чергу привітала нас з Кримом... Заява українців: «Ми вітаємо вас з Кримом тому, що бачимо там життєздатні сили, — то ми **поки** цим задовольнилися»³³⁸.

7 (20) листопада III Універсалом Центральної Ради було проголошено утворення Української Народної Республіки. В документі, між іншим, зазначалося: «До території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)»³³⁹.

Треба зупинитися на питанні, чому до складу УНР не було включено Крим. Центральна Рада обрала єдино можливий принцип встановлення земель, які повинні перебувати у складі української держави: переважання серед місцевого населення українців. Тобто до складу України

повинні були ввійти території лише тих губерній, де українці становили більшість населення. Згідно з переписом 1897 р. перевага мешканців-українців була виявлена лише на материковій частині Таврійської губернії. На півострові українців було 11,8% від загальної кількості населення³⁴⁰.

Політика Центральної Ради щодо Криму набула двозначного характеру. Протягом усього часу свого існування Центральна Рада майже зовсім не втручалась у політичні події в Криму. З іншого боку, вона наполегливо намагалась прилучити кримський уряд до більш тісної співпраці з нею. Крім того, Центральна Рада докладала зусиль для того, щоб одержати більший вплив на Чорноморський флот. Так, 14 січня 1918 р. було видано закон про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію УНР³⁴¹.

Звістка про жовтневий переворот прийшла на Кримський півострів уже 26 жовтня. Всі партії, окрім більшовицької, виступили проти ескалації насилля в країні. Більшістю голосів ради в Сімферополі, Керчі, Феодосії та Євпаторії, основу яких складали есери та меншовики, прийняли постанову про те, що вони не визнають влади більшовицької партії.

Більшовицькі організації півострова після отримання повідомлення з Петрограда активізували свої дії. Найбільш радикальною була рада в Севастополі. Уже 26 жовтня вона оголосила про взяття влади у свої руки³⁴². Більшовики, що знаходилися в місті, почали надсилати агітаторів на кораблі, підприємства та військові частини. На початку листопада місцеві більшовики отримали нове суттєве підкріплення: в Крим з Петрограда прибула нова група партійних працівників, котрі вже мали великий «досвід революційної боротьби»³⁴³.

Моряки Чорноморського флоту теж відгукнулись на ці події. Завдяки тому, що на флоті сильний вплив мали анархісти, які були союзниками більшовиків, більша частина моряків підтримала жовтневий переворот. 6 листопада 1917 р. в Севастополі відкрився I Загальночорноморський флотський з'їзд, учасники якого заявили, що вважають «обраний Центральний виконавчий комітет Всеросійського З'їзду рад єдиним носієм верховної влади та закликають усіх матросів, солдатів, робітників та селян згуртуватися навколо рад і підтримати їх у боротьбі з контрреволюцією»³⁴⁴. На з'їзді також обговорювалося питання про «зраду» Центрофлоту, який зайняв ворожу до радянської влади позицію. Пробільшовицька частина моряків домоглася прийняття рішення про його розпуск³⁴⁵. Важливою подією на з'їзді було зіткнення між більшовиками та представниками Центральної Ради. Остання висунула питання про українізацію Чорноморського флоту. Більшовики зробили все для того, щоб ця пропозиція була відкинута³⁴⁶.

31 жовтня «для влаштування порядку та сприяння виборам до Установчих зборів» між представниками соціал-демократичних партій та Курултаєм було прийняте рішення про створення так званого Кримського революційного штабу. На його чолі стояв Д. Сейдамет. Його помічником став полковник А. Макухін. Штаб підрозділявся на відділи: політичний, юридичний, санітарно-ветеринарний, постачання та інтендантський, канцелярію військового директора. Основу частин складали 1-й та 2-й кримськотатарські полки (ескадронці) та 1-й кримськотатарський полк свободи³⁴⁷. Крім того, до складу частин, що підпорядковувалися штабу, входили російські та французькі офіцери, включаючи льотчиків під керівництвом полковника Монтеро³⁴⁸. За повідомленнями місцевих газет, у розпорядженні Кримського штабу знаходилися понад 2 тис. офіцерів царської армії³⁴⁹, які розміщувалися в Ялті, Феодосії, Євпаторії, Судаку та інших містах півострова³⁵⁰. Крім того, одразу ж після появи Кримського штабу до нього звернулися матроси з лінкору «Воля» і заявили, що «лінкор віддає себе в розпорядження цього штабу»³⁵¹. За різними даними, до складу частин, підпорядкованих штабу, входило до 5 тис. осіб³⁵². Вони на той час були досить боєздатними частинами, оскільки пройшли війну.

Після створення Кримського штабу Центральна Рада визнала його військовим органом півострова. Через штаб Одеського округу вона надсилає йому накази щодо «демобілізації та звільнення у відпустку всіх солдатів і матросів великоросійських губерній»³⁵³.

Вибори до Установчих зборів відбулись 12 - 14 листопада 1917 р. Усі політичні партії та національні й релігійні організації взяли активну участь у виборній кампанії. Але більшість населення поставилася до виборів досить байдуже. По Таврійській губернії в цілому проголосувало 574 тис. осіб, що становило лише 54% виборців губернії. Депутатами від Таврійської губернії стали: С. Ніконов, В. Бакута, І. Попов, Н. Алясов, П. Толстов, С. Зак, Д. Гловко (всі — есери), В. Салтан (український есер)³⁵⁴, Д. Сейдамет, А. Озенбашли, С. Хаттатов, А.С. Айвазов та У. Годанинський (кримські татари)³⁵⁵, І. Бунаков та Н. Островська (більшовики)³⁵⁶. Тобто, за есерів проголосувало 52,2% тих, хто брав участь у голосуванні, кадети отримали 6,8% голосів, більшовики — 5,5%, меншовики — 3,3%, народні соціалісти — 0,8%. Серед національних списків голоси розподілилися таким чином: кримські татари отримали 11,9%, українці — 10,7%, німці — 4,8%, євреї — 2,4%³⁵⁷. За більшовиків голосували, перш за все, кадрові робітники великих міст: Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Керчі, Бердянська. Загалом під час виборів по всій Україні за більшовиків голосувало лише 10% населення, а по Таврійській губернії (без флоту) — лише 5%³⁵⁸.

20 листопада 1917 р. в Сімферополі відкрилася надзвичайна нарада, скликана за сприянням губерньського земського зібрання Таврійської

губернії з делегатів від рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, органів земського та міського самоуправління. В її складі були представники різних партій: від кадетів до меншовиків та есерів (близько 400 чоловік). На нараді було прийнято рішення створити з представників міських дум, земств, громадських та інших політичних організацій Раду народних представників на чолі з меншовиком П. Новицьким, яка повинна була діяти до початку роботи Установчих зборів. Тому, Рада народних представників повинна була «в найкоротший термін скликати Кримські установчі збори...»³⁵⁹.

До складу Ради народних представників увійшло 48 чоловік, у тому числі: від рад робітничих та солдатських депутатів — 6: П. Новицький, Б. Лейбман, П. Бундов, Б. Жадановський (усі — меншовики), І. Кравченко, Ф. Іванов (обидва — есери); від рад селянських депутатів — 9: І. Штвань, Є. Даст'є, Мартинюк, Беляк, Курін, Поляков, М. Хаїт та П. Попов (всі — есери), Дідик; від губерньської ради профспілок — 2: меншовики В. Грачов та І. Лібін; від міського самоврядування (міські думи) — 6: народний соціаліст А. Дерман, меншовики В. Біанкі, Н. Борисов, Н. Коровін, Н. Кисиленко та А. Галлоп; від земств — 9: Г. Яблонський, Мухарський, Є. Коломійцев, А. Халітов, І. Бердов, Мусса Мурза Тайганський, меншовики К. Ворошилов⁹, М. Бененсон, П. Бобровський; від Української ради — 2: Старий, есер Андрієвський; від татарського Мусвиконкому — 3: соціалісти А. Озенбашли, Ібрагім Хаттатов, Іскандер Аметов; від естонців — 1: Я. Тімзе; від німців — 2: А. Гейне та доктор Коссарт; від росіян — 2; від вірмен — 1: І. Мурзаєв; від євреїв та кримчаків — 2: В. Левітан та поалей-ціоніст А. Іткін; від греків — 1: Ю. Улічев та від Кримського штабу — 1: Селім Маметов. На цьому ж засіданні була обрана президія РНП у складі 11 осіб (голова, по два делегата від земств, українців, кримських татар та інших національностей, по одному — від рад та міського самоврядування)³⁶⁰.

Під час засідань Ради народних представників виявилось протиріччя між нею та Центральною Радою. Адже, згідно з III Універсалом Центральної Ради три північні повіти Таврійської губернії відривалися від території губернії й входили до складу новонародженої держави. Це викликало незадоволення з боку частини делегатів Ради народних представників³⁶¹. Тому в резолюції було запропоновано «...здійснити заходи для виявлення волі населення північних повітів Таврійської губернії з національного питання»³⁶².

Так само як і Рада народних представників, Міллі-Фірка не визнала жовтневого перевороту. Її члени вважали за потрібне створити на тери-

⁹ У даному разі йдеться про кримського меншовика Кирила Ворошилова, якого не треба плутати з більшовицьким діячем Климом Ворошиловим.

торії Кримського півострова вільну від більшовицького впливу, демократичну республіку. З листопада у надрукованій відозві «Про владу в Криму» Міллі-Фірка висунула на порядок денний власне гасло: «Крим — для кримців», тобто для мешканців Кримського півострова. «Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет як виразник волі кримських татар, не бажаючи допустити в Криму гегемонії якої-небудь народності над іншою, а також не припускаючи думки про розповсюдження влади будь-якої держави над Кримом, визнає та вважає, що надзвичайні обставини наказують народам Криму взяти на себе турботу про устрій долі свого Краю та з'єднатися для загальної дружньої праці на благо всіх народів, що населяють Крим»³⁶³.

Тобто, як видно з вищезазначеної цитати, Міллі-Фірка бажала створити на півострові власну, цілком незалежну від будь-якого уряду, республіку. Одразу ж після більшовицького перевороту один з її керівників, Айві Сабрі Айвазов, відзначив на шпальтах партійної газети «Міллет»: «Зараз держави немає, законів немає, порядку немає... В державі порушені мир та спокій. Порядок вирваний з корінням, кожен поводиться як може... Ми не допустимо, щоб у нашому Криму з'явилися більшовицькі та анархічні загони, котрі спалахнули в Росії та оточили її»³⁶⁴.

На початку листопада на півострові були проведені вибори делегатів до Всекримського татарського з'їзду. Роз'яснюючи причини його скликання Д. Сейдамет заявив: «Ми проти татаризації Криму, але ми проти суверенної влади будь-якої іншої національності над Кримом. Якщо ми скликаємо татарські національні установчі збори «Курултай», то тільки для того, щоб з'ясувати для себе та виявити перед іншими волю татарської національності. Але й голос татар ще не є голосом усього Криму. Для цього потрібні загальнокримські установчі збори, в яких повинні взяти участь усі народності, які населяють Крим»³⁶⁵.

26 листопада 1917 р. в Бахчисараї розпочали свою роботу Установчі збори кримськотатарського народу — Курултай. Він складався з 78 депутатів (з них чотири жінки), котрі були обрані голосами більш 70% татарського населення Криму³⁶⁶. 12 грудня Курултай проголосив про створення Кримської Народної Республіки, прийняв її конституцію та оголосив себе (до скликання Всекримських Установчих зборів) Кримським національним парламентом. Того ж дня був сформований національний уряд — Директорія. До його складу увійшли 5 директорів: голова ради директорів та директор юстиції — Ч. Челебієв, директор по зовнішніх та внутрішніх відносинах (він же голова революційного штабу та військовий керівник) — Д. Сейдамет, директор у справах релігії — А. Шукрі, директор народної освіти — А. Озенбашли, директор фінансів та вакуфів — С.-Д. Хаттатов. Усі вони були активістами партії Міллі-Фірка³⁶⁷. Цей уряд, котрий одразу ж визнали як Рада народних пред-

ставників³⁶⁸, так і керівництво Центральної Ради³⁶⁹, проіснував до січня 1918 р., коли Крим захопили більшовики.

20 грудня 1917 р. текст конституції Кримської республіки («Кримсько-татарські основні закони») опублікувала газета «Голос татар». У статті 12 цієї конституції, між іншим, зазначалося: «Вважаючи, що питання щодо форми управління в краї може бути вирішене тільки крайовими Установчими зборами, скликаними на основі загального, рівного, прямого та таємного виборчого права, Курултай вважає, що форма правління в Криму може бути визначена кримськими Установчими зборами. Тому Курултай доручає парламенту в найкоротший термін здійснити заходи для скликання кримських Установчих зборів»³⁷⁰. Одразу після закінчення роботи Курултаю Директорія та Рада народних представників уклали спільну угоду, згідно з якою Кримський штаб ставав спільним центром для керівництва усіма військовими діями на території півострова. Кримський штаб повинен був «вести боротьбу з погромами, бешкетами, насиллям, проводити умиротворення краю, щоб довести країну до Установчих зборів»³⁷¹.

Після того, як у грудні 1917 р. на з'їзді в Києві більшовики зазнали цілковитої поразки, в Харкові 12 (25) грудня на так званому I Всеукраїнському з'їзді рад було проголошено про створення радянського уряду України. Відразу ж після цього він оголосив Центральну Раду поза законом і звернувся за військовою допомогою до радянської Росії. Уряд Росії визнав радянський уряд України єдиним законним урядом і прийняв рішення негайно надати йому військову допомогу в боротьбі з «контрреволюційною» Радою. В Україну були надіслані війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка.

На Кримському півострові першим місцем, де більшовики перейшли в наступ, був Севастополь. Ще на початку грудня 1917 р. в місто прибула чергова група балтійських моряків, яких направив ЦК РСДРП(б). Під їх впливом на загальноміському мітингу робітників, солдатів та матросів була прийнята резолюція про цілковиту підтримку дій РНК³⁷². 11 грудня фракція більшовиків виступила із заявою про необхідність роззброєння «контрреволюційного офіцераства та місцевої буржуазії»³⁷³. 16 грудня ревком (у складі якого було 18 більшовиків і 2 лівих есери) оголосив, що ради робітничих, солдатських та селянських депутатів вважаються переобраними, а влада з цього моменту до організації нових рад переходить до нього³⁷⁴.

Таким чином, у грудні 1917 р. в Криму склалася складна ситуація. Одночасно в краї існувало три форми державної влади: Рада народних представників, татарська Директорія і Севастопольська рада робітничих та солдатських депутатів з військово-революційним комітетом.

В ніч з 15 на 16 грудня в Севастополі матроси Чорноморського флоту та бійці анархістського загону О. Мокроусова заарештували багатьох офіцерів і відвезли їх до тюрми. Коли ж тюремний начальник відмовився їх прийняти, то офіцерів відразу, без суду та слідства, розстріляли на Малаховому кургані³⁷⁵. Все це відбулося, незважаючи на те, що II Всеросійський з'їзд рад (25–26 жовтня 1917 р.) скасував смертну кару. Всіх розстріляних звинуватили в «тяжких злочинах проти революції та радянської влади»³⁷⁶. Цей розстріл став сигналом для розгортання першої хвилі вбивств, котра прокотилася по півострову. 17 грудня 1917 р. «революційні» моряки й робітники продовжили «рішучу боротьбу з контрреволюцією», в ході якої було розстріляно ще 30 офіцерів³⁷⁷. Колишній член Севастопольської ради О. Каппа згадував: «Коли на другий день після грудневих жахів на засіданні ради військових та робітничих депутатів я запитав голову (більшовика М. Пожарова. — *Авт.*): Чи це кінець? Він сказав: «Поки так, але сполохи ще будуть»³⁷⁸. Дії севастопольських більшовиків та анархістів спонукали кримських татар оголосити Директорію єдиним «автономним національним урядом Криму»³⁷⁹.

6 січня 1918 р. з Петрограда до новообраної севастопольської ради військових та робітничих депутатів було надіслано телеграму за підписом К. Ворошилова, в якій центральне більшовицьке керівництво поставило перед місцевими кадрами нове завдання. Воно вимагало «почати організацію військових сил краю» до початку роботи «крайових Установчих зборів»³⁸⁰. Тобто кримському керівництву офіційно наказувалося негайно розпочинати формування власних збройних з'єднань. І вже 9 січня Севастопольський ревком закликав робітників озброюватися та вступати до лав червоної гвардії³⁸¹.

Згадуючи події того часу, відомий діяч більшовицької партії Ю. Гавен зазначав: «За виключенням Севастополя всі міста Криму зустріли жовтневий переворот вороже... Перед нами з'явилося завдання радянлізувати весь Крим та пробити шлях до Харкова, щоб зв'язатися з радянською частиною тов. Антонова. Вже наприкінці грудня 1917 р. після захоплення влади стало ясно, що Крим може радянлізуватися лише шляхом збройної боротьби, і якщо більшовики взяли владу в Севастополі, то лише тому, що флот мав великі запаси зброї, і ми там мали добре керівне ядро. Прийшлося притримуватися дипломатії... Ми йшли під гаслом оборони революції. Коли ми організували загони в Севастополі і дуже неочікувано надіслали їх проти Сімферополя, то маса була переконана в тому, що Курултай бажає захопити владу. В цей час гонці революційного комітету бігали по вулицях та голосно вигукували: «Контрреволюціонери наступають на Севастополь. Революційний комітет у небезпеці. Всі на фронт». Моряки йшли обороняти свій флот, свій революційний Севастополь, і ми весь час вели таку роботу, щоб усе виглядало так, що на нас наступають

контрреволюційні сили, офіцерські загони, ескадронці, а ми тільки обороняємося, і таким чином кидали свої сили до Ялти, Євпаторії, Керчі»³⁸².

Завдяки матросам Чорноморського флоту, а також військовим, які були надіслані з боку Росії, 4 січня 1918 р. радянська влада була встановлена в Феодосії, 6 січня — в Керчі, 9 січня — в Ялті, 14 січня — в Сімферополі, 16 січня — в Євпаторії. Величезну допомогу в цьому надали загони моряків Чорноморського флоту, котрі направлялися із Севастополя на підтримку місцевих більшовицьких організацій.

У деяких містах татарські війська намагалися відбити наступ більшовицьких загонів, але військова підтримка, котру останні мали з боку флоту та артилерії, змушувала ескадронців відступати. Під час бойових дій частину їхніх військових формувань було знищено (в тому числі загинув ряд керівників Кримського штабу, серед них і полковник А. Макухін та ще близько 700 офіцерів³⁸³), хоча іншим вдалося сховатися в гірській частині півострова³⁸⁴. Незабаром після захоплення влади більшовики втратили всіх тих, хто мав нещастя потрапити до них у полон. Серед багатьох інших, 22 лютого 1918 р. червоноармійцями та матросами був жорстоко забитий перший демократично обраний муфтії Криму Ч. Челебієв³⁸⁵.

Проте члени Курултаю ще сподівалися на співпрацю з більшовиками. 10 січня вони зібралися на екстрене засідання, на порядку денному якого стояло всього одне питання: «Що представляє з себе Рада директорів — національний татарський уряд чи вищу крайову владу?». Під час цього засідання Курултаю серед його делегатів досить чітко визначилися дві точки зору щодо того, як формувати державну владу в Криму. Більшість депутатів запропонувала вступити в угоду з Радою народних представників та поділити з нею верховну владу на півострові. Д. Сейдамет, який стояв саме на цій точці зору, сказав: «Татарський національний парламент не має жодного права на вищу владу, на гегемонію в краї. У нас є крайова влада — Рада народних представників. Хто заважає нам працювати рука об руку з ними. В цю грізну хвилину нам треба думати не про захоплення влади, а про те, щоб загасити пожежу, котра розгоряється всюди в краї»³⁸⁶.

Інша, менша група депутатів вважала можливим існування влади, створеної у вигляді нового органу з представників трьох «елементів», які «користувалися матеріальною та моральною силою», тобто з представників Ради народних представників, татарського парламенту та партії більшовиків. Цей проект організації влади вніс і відстоював Ч. Челебієв. Він зазначав: «Якщо ця ідея не може бути впроваджена до життя, то влада в краї по праву належить татарам, тим більш, що окрім єдиної реальної сили, котру в дану хвилину представляють татари, ніякої іншої сили в краї немає»³⁸⁷.

Після тривалого обговорення було прийняте наступне рішення: обрати комісію, котра мала з'ясувати ставлення Ради народних представників та губкому більшовиків до запропонованого Ч. Челебєєвим проекту.

11 січня 1918 р. комісія Курултаю в складі У. Боданинського, С. Ідрісова та Єнілеєва прибула до губкому більшовицької партії та до Ради народних представників і передала їм письмові пропозиції татарського парламенту стосовно «скликання крайової влади на нових засадах».

Відповідь, котру члени Курултаю отримали від членів більшовицького Таврійського губернського комітету РСДРП(б), мала вигляд декларації. Вона була підписана Ж. Міллером, Я. Тарвацьким та І. Фірдевсом. У ній зазначалося, що «до скликання губернського з'їзду рад... партія більшовиків виявляє згоду на організацію вищої влади на півострові на началах, котрі запропонувала татарська парламентська комісія, за умовою прийняття парламентом вищезазначених принципів». «Вищезазначені принципи» склалися з 7 пунктів: «1. Визнання єдиним джерелом влади в Російській республіці Всеросійської ради робітничих, солдатських та селянських депутатів; 2). Визнання вищою виконавчою владою в державі Ради народних комісарів; 3). Визнання всіх виданих більшовиками декретів; 4). Визнання джерелом крайової влади губернського з'їзду робітничих, солдатських та селянських депутатів за участю пропорційного представництва від татар; 5). Виборність командного складу в усіх військових частинах; 6). Нешадна боротьба з контрреволюцією; 7). Боротьба із саботажем та анархією»³⁸⁸.

Слід особливо підкреслити, що декларацію Таврійського губернського комітету РСДРП(б) датовано 11 січня. В цей день уже значна частина території Криму була захоплена військами Червоної гвардії, загонами анархістів та чорноморських матросів.

Пропозиції Курултаю розглядалися також й на засіданні Ради народних представників, й викликали достатньо жваве, але недовге обговорення. Найбільш яскраво настрої більшої частини членів Ради висловив під час свого виступу лідер фракції правих есерів М. Хаїт. Він сказав: «Я піду куди завгодно. Я готовий повернутися до каторги, але з більшовиками йти разом не можу!». У підсумку меншовики-інтернаціоналісти утрималися, а праві есери були різко проти. Тому на засіданні було прийнято резолюцію з цілком однозначною відповіддю: «Рада народних представників вважає коаліцію з більшовиками неприпустимою»³⁸⁹.

Заслухавши інформацію комісії щодо відповідей, отриманих від більшовицької партії та Ради народних представників, татарський парламент під час чергового засідання виніс на обговорення питання про «свої наступні дії в ситуації, що склалася». Під час обговорення члени Курултаю неодноразово зазначали, що «в такій різнокольоровій місцевості, як

Крим, де мешкають багато національностей та знаходяться багато різноманітних політичних сил, не можна створювати владу в краї на засадах єдиновладдя». Крім того, більшість депутатів висловила цілковиту згоду зі словами, котрі сказав під час своєї промови редактор газети «Міллет» Сабрі Айві Айвазов: «Більшовики є сила руйнівна. Нам з ними не по дорозі, а боротися з ними треба до кінця»³⁹⁰. Тому після тривалого обговорення під час голосування більшістю голосів (43 проти 12-ти) було ухвалено резолюцію, в якій викладалися основи, на котрих повинна була організуватися крайова влада на півострові. Вона передбачала створення уряду «по угоді між татарським парламентом та Радою народних представників, без більшовиків»³⁹¹.

Центральна Рада не мала змоги надати військову допомогу Криму. В січні 1918 р. в Києві спалахнуло повстання робітників заводу «Арсенал». Після його придушення Рада знову мусила відбиватися, але вже від наступу червоногвардійців. Єдиним порятунком проти наступу більшовиків було укладення миру з країнами Четверного союзу. Для ведення рівноправних переговорів було необхідно проголосити незалежність України. Цей акт УНР здійснила своїм IV Універсалом 9(22) січня 1918 р. 9 лютого 1918 р. між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною було підписано мирний договір.

3.2. Радянська Соціалістична Республіка Тавриди

У ході боротьби за встановлення влади більшовики утворили в Криму два надзвичайних органи влади — Севастопольський та Сімферопольський ревкоми, з ініціативи яких 28–30 січня 1918 р. у Севастополі відбулася конференція рад робітничих та солдатських депутатів та військово-революційних комітетів Таврійської губернії. Під час роботи конференція проголосила себе надзвичайним з'їздом рад робітничих, солдатських депутатів та військово-революційних комітетів Таврійської губернії. Учасники з'їзду ухвалили рішення розпустити Раду народних представників і татарський Курултай як такі, що «не висловлюють волю кримського народу», та скасувати всі міські думи й земства, створивши замість них відповідні радянські органи влади³⁹². У резолюції з'їзду наголошувалося: «губернський виконавчий комітет повинен працювати в контакт з Радою народних комісарів та Центральним виконавчим комітетом Української радянської республіки»³⁹³. Було прийняте рішення скликати з'їзд рад Таврійської губернії.

3 березня 1918 р. радянська Росія підписала Брестський мир з країнами Четверного союзу. Згідно з договором Кримський півострів визнавався складовою частиною РСФРР³⁹⁴. Він мав надалі залишатися поза військовими діями³⁹⁵. Між тим, німецькі війська, в авангарді яких руха-

лися частини Армії УНР, уже в березні стали просуватися в бік Криму. У такій ситуації Раднарком визнав за доцільне виділити Крим зі складу РСФРР і проголосити його самостійною республікою³⁹⁶.

Підписання Росією умов Брестського договору викликало неоднозначну реакцію в Криму. Гостра дискусія довкола цього питання розгорнулася у середовищі кримських більшовиків: «Ліві комуністи» разом з лівими есерами категорично не погоджувалися з підписанням «ганебного миру з німцями». Невдоволення проявилось під час III губернської конференції РСДРП(б), що проводилася 2–5 березня 1918 р. у Сімферополі³⁹⁷. Надзвичайно різко проти договору висловилася євпаторійська делегація³⁹⁸.

Найбільш запеклі суперечки довкола Брестського миру відбулися під час I установчого з'їзду рад робітничих, солдатських, селянських, батрацьких і селищних депутатів, земельних і військово-революційних комітетів Таврійської губернії, котрий відбувся 7–10 березня 1918 р. у Сімферополі. На з'їзді були присутні близько 700 делегатів, у тому числі 183 більшовики, 90 лівих есерів, по 120 делегатів — від татар та селян, 29 позапартійних. Головуючим був обраний Н. Пахомов (більшовик), секретарями — Д. Скрипник (більшовик) та Д. Марінов (лівий есер)³⁹⁹. Питання про підписання Брестського миру було одним із головних. І. Фірдевс пізніше згадував: «На час скликання даного з'їзду рад це питання стало перед нами в усій своїй конкретній формі, причому воно у нас постало не як дипломатичний документ — визнання чи невизнання, а як момент рятування Криму як території радянської... Перед нами постало питання — в який спосіб зберегти Крим як територію за Москвою у той час, коли ми були відділені Україною...»⁴⁰⁰

Обговорення «брестської теми» тривало протягом усієї роботи з'їзду. Наскільки діаметрально протилежними виявилися думки делегатів, можна побачити, зокрема, з виступів представника більшовицької фракції Ж. Міллера та фракції лівих есерів — В. Гоголошвілі. Перший, обстоюючи позицію уряду РСФРР, категорично наполягав: «...РНК у своїй більшості становлять більшовики, які є геніями, котрих світ ще не бачив, особливо В. Ленін і Л. Троцький. Вони знають, що договір являє собою лише клаптик паперу, котрий не має для них жодного значення, але його підписання надасть нам можливість проіснувати у цей момент, організувати потрібні сили, яких тепер немає...»⁴⁰¹ В. Гоголошвілі категорично заперечував: «...Тепер ми знаємо, що підписано ганебний мир, нам говорять, що це фіктивний підпис, але в такому світовому питанні фіктивних підписів бути не повинно, демократія не повинна так говорити. Ми партія соціалістів-революціонерів протестуємо проти того, щоб там стояв наш підпис...»⁴⁰²

7 березня делегати ухвалили резолюцію, яка фактично засуджувала підписання Брестського миру більшовицькими вождями. «З'їзд рад робітничих, селянських та солдатських депутатів вважає, — зазначалося в документі, — що ганебний мир був нав'язаний німецькими хижакими та імперіалістами молодій радянській республіці, яка під тиском багнета була змушена його підписати...»⁴⁰³

8, 9 і 10 березня більшовицька частина делегатів з'їзду знову та знову поверталася до обговорення питання про Брестський мир, добиваючись перегляду вже прийнятої резолюції. Врешті-решт, більшовики добилися рішення про додаткове обговорення болючого питання фракціями⁴⁰⁴. Було підготовлено ґрунт для зміни резолюції⁴⁰⁵. Особливу роль у цьому відіграв І. Фірдевс — більшовик, татарин за етнічним походженням, який зумів переконати татарську частину делегатів голосувати 10 березня у потрібному для «правих» комуністів річищі. «Сили наші з лівими есерами були приблизно половина на половину, — згадував він пізніше, — або, можливо, 40%. Треба сказати, що в кількості цих депутатів було з 700 чоловік 120 татар. Нам вдалося цих 120 татар вирвати з рук лівих есерів. Це був великий куш, котрий дав перевагу в наш бік. У нас вийшло співвідношення сил на цьому з'їзді таке: 550 на 150»⁴⁰⁶.

10 березня головуєчий роботою з'їзду М. Пахомов запропонував внести у текст резолюції дві поправки, котрі кардинально змінювали зміст документа⁴⁰⁷. Виступив також І. Фірдевс, який повідомив про рішення татар голосувати разом з фракцією більшовиків⁴⁰⁸. Внаслідок нового голосування пройшла нова редакція резолюції, котра схвалювала потрібний більшовикам Брестський мир⁴⁰⁹.

З'їзд прийняв рішення збільшити кількість членів ЦВК з 9 до 20 осіб, надавши 12 місць більшовикам, 8 — лівим есерам⁴¹⁰. Відтак, до складу ЦВК рад Таврійської губернії були обрані від фракції більшовиків М. Пахомов, Ж. Міллер, Фіногенов, Білоцерковець, Кац, Д. Скрипник, С. Новосельський, Я. Тарвацький, Ю. Гавен, І. Фірдевс, О. Коляденко, Констанцев; від фракції лівих есерів — Биков, Марінов, І. Семенов, Коробцов, Корсун, С. Акімочкін, Бурлака, В. Гоголошвілі⁴¹¹. Звернемо увагу на те, що попри «вірне» голосування, жоден з депутатів від татар не був обраний до ЦВК рад Таврійської губернії (І. Фірдевс, хоча й був татарином, на з'їзді виступав як представник партії більшовиків і обирався у загальному списку цієї партії). У цьому виразно виявилось ставлення більшовиків до татарського національного руху й взагалі до перспектив вирішення національного питання в Криму. На вимогу одного з депутатів, представників від татар, все ж надати їм місце у ЦВК, головуєчий М. Пахомов відповів: «Якщо ви сприймаєте ідею, то ідіть до партії і тоді вас оберуть, якщо йти туди не бажаєте, то ми вам місця давати не будемо. Національним питанням місця бути не може. Тут усі рівні»⁴¹². Два

татарина, яких було потому включено до складу уряду — І. Фірдевс та його помічник С. Ідрісов — так само увійшли туди як члени більшовицької партії, а не як представники національної меншості⁴¹³.

Взагалі, протягом першого періоду панування більшовиків на Кримському півострові нова влада практично нічого не робила для того, щоб залучити на свій бік татарське населення. Усі офіційні тексти — накази, розпорядження та ін. більшовики видавали російською мовою, незрозумілою для більшості кримських татар. «...Радянська влада у Криму з моменту її виникнення й до моменту загибелі під тиском німців, — визнавав пізніше один із учасників революційних подій у Криму більшовик В. Єлагін, — залишалася російською, розмовляла на чужій для татар мові. Кримські більшовики у 1918 році не змогли вирішити національного питання»⁴¹⁴. Фактично про це саме писав у своїх мемуарах І. Фірдевс: «Робота серед національних меншостей була майже зовсім відсутня. Більшовиків з національних меншостей було дуже мало: майже у всьому Криму був у всій організації лише один татарин, котрий пише ці рядки»⁴¹⁵, «... У 1918 р., окрім більшовиків, єдиною реальною силою, яка була організована та політично мала можливість групувати навколо себе, був національний рух татар. ...Всі наші намагання протягом 1918 р. оволодіти цим національним рухом та спрямувати його в річище радянської влади не вдалися»⁴¹⁶.

Що ж стосується резолюції з'їзду про ставлення до Центральної Ради, то вона констатувала: «Беручи до уваги, що нашою країною повинна бути Російська Федеративна радянська республіка, ми заявляємо, що на всій території України повинна бути радянська влада, як така, що виражає волю народу, який працює й таку владу ми разом з товаришами пролетарями українцями підтримуватимемо всілякими засобами, котрі маємо й жодної іншої влади ми не визнаємо й будемо змітати її з нашого чистого шляху, шляху до досягнення царства соціалізму»⁴¹⁷.

11 березня 1918 р. з Москви до Криму для «зміцнення» місцевої партійної організації»⁴¹⁸ прибула група нових працівників на чолі з А. Слуцьким, який до цього часу працював у Петроградському комітеті РКП(б)⁴¹⁹. Як виявилось, Слуцький належав до тих, хто переоцінював ефект підписання Брестського миру. Так, під час одного з делегатських зібрань чорноморців він цілком упевнено заявив: «Німці не можуть прийти до Криму, адже ми визнаємо Брестський договір; якщо завдяки якому-небудь непорозумінню вони все ж таки прийдуть сюди, то варто лише показати їм Брестський договір, і вони відразу ж підуть геть»⁴²⁰.

Така позиція Слуцького викликала гостре незадоволення В. Леніна. У надісланому 14 березня листі до надзвичайного комісара України С. Орджонікідзе, він писав: «Дуже прошу вас звернути серйозну увагу на Крим та Донецький басейн з метою створення єдиного бойового фронту проти

наступу з Заходу. Переконайте кримських товаришів, що хід речей нав'язує їм оборону, і вони повинні оборонятися незалежно від ратифікації мирного договору. Дайте їм зрозуміти, що становище Півночі суттєво відрізняється від становища Півдня та з огляду війни, фактичної війни німців з Україною, допомога Криму, який (Крим) німці можуть побіжно з'їсти, є не тільки актом сусідського обов'язку, але й вимогою самооборони та самозбереження. Можливо, що Слуцький не зрозумів усієї складності ситуації, що склалася, гне яку-небудь іншу спрощену лінію — тоді його треба осадити рішуче, пославшись на мене. Негайне... створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії, залучення у справу селян, рішуче і безумовне перелицювання наших частин, які знаходяться на Україні, на український лад — таке тепер завдання. ...Втлумачте все це, товариш Серго, кримсько-донецьким товаришам та добийтеся створення єдиного фронту оборони»⁴²¹.

15 березня 1918 р. у Катеринославі відбулася нарада представників радянської УНР, Донецько-Криворізької республіки та Криму⁴²² (останній репрезентували А. Слуцький та М. Хацько⁴²³), учасники якої обговорили перспективи створення «єдиної лінії оборони» проти німецьких військ. Було визнано за доцільне вести відкриту війну проти Німеччини лише тим губерніям, котрі входять до складу радянської УНР. Іншим, у тому числі Криму, належало неофіційно допомагати всіма засобами у цій війні, демонструючи водночас дотримання умов мирного договору, котрий РСФРР підписала з Німеччиною та Австро-Угорщиною⁴²⁴.

19 березня на засіданні ЦВК рад Таврійської губернії було прийнято декрет про оголошення території Таврійської губернії «у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського повітів Таврійською республікою рад робітничих, солдатських та селянських депутатів»⁴²⁵. Як бачимо, кримські більшовики включили до складу проголошеної республіки ряд територій, які в той час уже були визнані складовими Української радянської республіки. Це викликало протест з боку харківського уряду⁴²⁶, а також невдоволення й самої Москви, яка справедливо побоювалася використання німцями вищезазначеного факту для активізації дій у напрямі поглинення Криму. Тому РНК РСФРР довелося «виправляти» кримських більшовиків, розтлумачуючи їм, які території можна віднести до Республіки Тавриди, а які — ні. Для цього знову було скликано засідання ЦВК рад Таврійської губернії. До Москви для отримання інструкцій від В.Леніна були надіслані С. Новосельський та О. Коляденко⁴²⁷.

21 березня відбулося засідання Таврійського губернського ЦВК рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. У порядку денному стояло шість питань: 1) коротка доповідь делегації з Москви; 2) конструкція

влади в радянській Республіці Тавриди; 3) чергові завдання; 4) про ради п'ятьох; 5) про з'їзд Донської республіки; 6) про розподіл обов'язків ЦВК по призначенню тих, хто не увійшов до Ради народних комісарів⁴²⁸.

Першим виступив А. Слуцький, який розповів про конференцію в Катеринославі та рішення, що були прийняті під час її роботи. Потім слово взяв С. Новосельський, котрий повідомив, що «... Раднарком РСФРР, завдяки наступу на Україну та виникненню бойових дій між українськими радянськими військами та гайдамаками запропонував для збереження Кримського та Чорноморського флотів, оголосити в Криму автономну республіку, яка буде входити до складу РСФРР», сподіваючись на те, що «Німеччина, яка має договір з РСФРР, не окупує Крим, якщо він не буде входити до складу України»⁴²⁹. Доповідач також повідомив, що Москва наполягала на створенні республіки лише в межах «нейтральної зони», тобто включаючи Крим від Перекопу — «становлячи таким чином складову частину РСФРР»⁴³⁰. Після тривалого обговорення члени ЦВК рад прийняли рішення проголосити Республіку Тавриди у пропонуваніх Москвою кордонах⁴³¹.

Наступним питанням було обрання членів уряду нової республіки. Вимагаючи для свого представника посаду секретаря з військових справ і не добившись цього, ліві есери спочатку взагалі відмовилися брати участь у голосуванні, проте надалі все ж погодилися з наданням їм посад комісара землеробства (очолив С. Акімочкін), юстиції (В. Гоголошвілі), шляхів сполучення (С. Коробцов), піклування (Бурлак, помічник С. Куль)⁴³². Інші портфелі розподілили між собою більшовики: на посаду комісара закордонних справ з підвідділом у національних справах було обрано І. Фірдевса, комісаром праці став Ф. Шіханович, комісаром з військових справ Ф. Куль, внутрішніх справ — С. Новосельський і т.д.⁴³³ Принагідно зазначимо, що більшовики залишили за собою всі найважливіші «командні висоти» та силові відомства, а «довірені» лівим есерам посади фактично були другорядними і не давали реальної можливості реально впливати на формування політики.

Наступного дня ЦВК рад Таврійської губернії оприлюднив декрет про проголошення території Кримського півострова у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Перекопського повітів радянською соціалістичною Республікою Тавриди⁴³⁴. Кількома днями пізніше (24–25 березня) став також відомим остаточний склад народних комісарів республіки. Тепер РНК Республіки Тавриди мав такий вигляд: голова РНК А. Слуцький (більшовик), народний комісар внутрішніх справ — С. Новосельський (більшовик), народний комісар закордонних та національних справ — І. Фірдевс (більшовик), народний комісар землеробства — С. Акімочкін (лівий есер), народний комісар фінансів — О. Коляденко (більшовик), народний комісар шляхів спо-

лучення — С. Коробцев (лівий есер), народний комісар праці — Ф. Шіханович (більшовик), народний комісар просвіти — Є. Петренко (партійність невідома), народний комісар піклування — Бурлак (лівий есер), народний комісар охорони здоров'я — Кац (більшовик), народний комісар юстиції — В. Гоголошвілі (лівий есер), народний комісар пошт та телеграфів — Урбановський (партійність невідома), народний комісар з продовольства — А. Столяр (лівий есер), воєнно-морський комісаріат очолювали Ю. Гавен та М. Пожаров (обидва — більшовики). Секретарем РНК було призначено Д. Скрипника (лівий есер), а керуючими справами — Фірсова та Н. Вікторова (партійність невідома)⁴³⁵.

22 березня радянський уряд Республіки Тавриди надіслав телеграми, в яких повідомляв уряди Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, США про те, що «Рада народних комісарів радянської Республіки Тавриди приймає та вважає для себе обов'язковими умови мирного договору, укладеного урядами Центральних імперій та РНК РСФРР»⁴³⁶. 4 квітня 1918 р. до Раднаркому Республіки Тавриди з Москви надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що Раднарком РСФРР офіційно визнає існування Кримської республіки як самостійної федеративної радянської республіки⁴³⁷.

Отже, запропонований В.Леніним проект організації республіки в Криму з метою включення її в єдиний фронт оборони Півдня почав реалізуватися на практиці. Проте виникли нові ускладнення, цього разу пов'язані з «незручними для Москви» пропозиціями «лівих комуністів» у складі українського радянського уряду (В. Затонський, Г. Пятаков, А. Бубнов та ін.) створити так звану Південну федерацію з включенням до неї всіх радянських республік, організованих більшовиками на півдні, а саме: радянської УНР, Донської республіки, Одеської радянської республіки, Донецько-Криворізької республіки, Миколаївської соціалістичної трудової комуні, Кубанської республіки, а також і Кримської республіки⁴³⁸.

Те, що ідея Південної федерації досить жваво обговорювалася серед частини керівників радянської УНР, добре видно з текстів переговорів по прямому проводу, які на початку квітня 1918 р. проводилися між В. Затонським, М. Скрипником і Й. Сталіним. Вивчаючи записи цих переговорів, можна побачити, що в плани «лівих комуністів» входило створити на всьому Півдні єдине об'єднання, яке вирішувало б питання, пов'язані з військовою діяльністю, народним господарством, «планомірною евакуацією» (тобто, вивезенням з цих земель до РСФСР всього, що можна було вивезти). На думку авторів цієї ідеї, Південна федерація повинна була мати єдину грошову систему⁴³⁹.

Ідея створення федерації не вписувалась у стратегічний план Москви, адже її реалізація знову-таки створювала привід для воєнних дій з боку

потужної німецької військової машини, отже, загрожувала Росії втратою територій. Не дивно, що пропозиція «лівих комуністів» наштотувалася на жорсткий опір Москви. 5 квітня 1918 р. у розмові по прямому проводу з представниками української сторони Й. Сталін категорично заявив: «...Жодного військового союзу південних республік і жодних їх загальних грошей не повинно бути й не буде ... Достатньо грали в уряд та республіку, мабуть досить, час кинути гру...»⁴⁴⁰

9 квітня 1918 р. у Москві відбулося засідання Раднаркому РСФРР, на якому було прийняте рішення заснувати тимчасовий Надзвичайний комісаріат Південного району на чолі з С. Орджонікідзе. Останньому, відповідно до ухваленого декрету, належало «організувати під своїм головуванням тимчасовий надзвичайний комісаріат Південного району, котрий об'єднував діяльність Криму, Донської області, Терської області, Чорноморської губернії, Чорноморського флоту та всього північного Кавказу до Баку». Сформульована основна мета новоствореного комісаріату свідчила про бажання Москви самостійно контролювати політичний процес у Криму та про її недовіру «місцевим товаришам», діяльність яких (зокрема, у контексті висування ідеї Південної федерації) виявилася аж занадто самостійницькою⁴⁴¹.

Слід зазначити, що хоча Москва й виправила «помилку кримських товаришів», виключивши зі складу Республіки Тавриди українські території, це рішення частиною кримського керівництва на практиці не було сприйняте. Після проголошення Республіки Тавриди в межах тільки півострова ЦВК рад та РНК продовжували здійснювати керівництво північними повітами колишньої Таврійської губернії. Про це недвозначно свідчать документи. Так, уже 28 березня А. Слуцький надіслав до всіх місцевих ревкомів телеграму, в якій категорично наголошувалося: «Декрет про кордони... вважати таким, що відмінено»⁴⁴². 6 квітня до місцевих органів влади було надіслано директиву, в якій зазначалося: «Хоча за декретом Мелітопольський, Дніпровський і Бердянський повіти не увійшли до меж Республіки Тавриди, але у зв'язку з виявленими ними побажаннями та їх природнім зв'язком з іншими територіями Криму, вони фактично входять до складу соціалістичної Республіки Тавриди»⁴⁴³.

11 квітня 1918 р. РНК Республіки Тавриди спеціально розглянув це питання й ухвалив рішення: «1) жодного відокремлення повітів не визнаємо і вважаємо, що всі повіти становлять єдине ціле Республіки Таврида; 2) мобілізувати вільні агітаційні сили й направити їх для роз'яснення політичного становища та необхідності евакуації хлібних продуктів; 3) допомагати всіма засобами в міру можливостей цим повітам»⁴⁴⁴.

Щодо допомоги, котру обіцяв уряд Республіки Тавриди трьом материковим повітам, то, окрім власної партійної літератури та партійних активістів, які повинні були навчати місцеві кадри, що треба робити,

нічого більше їм надано не було. Натомість щодо викачування хліба з вищезазначених повітів, то тут кримські керівники не пасли задніх. За березень–квітень з Дніпропетровського, Бердянського та Мелітопольського повітів до Росії було вивезено 6 млн. пуд. хліба⁴⁴⁵. Втім, хліб більшовики вивозили не тільки з Північної Тавриди, але й з острівного Криму. Згідно з даними Ю. Гавена, з середини січня до середини квітня 1918 р. з Криму до Москви і Петрограда, було вивезено не менше 3,5 млн. пудів⁴⁴⁶. Л. Гарчева наводить цифру в 5 млн. пудів хліба⁴⁴⁷.

Одразу після захоплення влади в Криму більшовики розпочали побудову нової системи влади. Для цього до Москви було надіслано телеграму за підписом комісара внутрішніх справ Таврійського губернського комітету РСДРП(б), в якій, між іншим, висловлювалося прохання надіслати до Сімферополя «...всі законодавчі акти, котрі були накреслені РНК щодо устрою всіх галузей влади на місцях як керуючий матеріал для устрою влади в Таврійській губернії»⁴⁴⁸.

Переможці постійно відчували кадровий голод. Тому вони зверталися до центрального уряду з регулярними проханнями про допомогу людьми, партійною та агітаційною літературою та грошима. 29 лютого на ім'я О. Стасової від товариша голови Севастопольської ради депутатів О. Алексакіса була надіслана телеграма, в якій він просив: «надсилайте якнайбільш керівних працівників, а також літературу»⁴⁴⁹.

Після створення Республіки Тавриди частина ревкомів була скасована. У повітах та волостях діяли ради, але їх вплив поширювався лише виключно на російськомовне населення. А для кримських татар чи німців нова влада була чужою та незрозумілою.

Одночасно з цим під репресії нової влади підпали всі органи влади в яких нові володарі не мали переважної більшості, — як старі, так і відносно нові. 17 січня воєнно-революційний комітет Сімферополя видав декрет (за підписом Ж. Міллера), згідно з яким татарський Курултай та Рада народних представників оголошувалися розпущеними⁴⁵⁰. Були розпущені численні партії Криму (від кадетів до Міллі-Фірка), закриті їхні газети⁴⁵¹.

З перших же днів свого володарювання більшовики розпочали боротьбу за «чистоту» революційних органів нової влади — рад депутатів. Для цього до всіх рад півострова був надісланий наказ за підписом Ж. Міллера, згідно з яким «усі ради, а також усі земельні та військово-революційні комітети, склад котрих був обраний до 13 січня 1918 р., повинні бути в найкоротший термін переобрані, тільки в цьому випадку вони мають право представництва на з'їзді рад в Таврійській губернії»⁴⁵². За пропозицією більшовицької фракції Сімферопольська рада наприкінці березня ухвалила рішення позбавити права представництва в ній всі організації, котрі не визнавали радянську владу: меншовиків, правих

есерів, Бунд, спілку службовців губернського земства, губернську продовольчу управу та ін.⁴⁵³

Ліквідували більшовики й органи колишньої влади. Так, 21 січня Сімферопольська рада оголосила міську думу «анахронізмом» та розпустила її. Алупкінська рада оголосила, що вважає «можливим і навіть корисним скасувати все міське самоврядування як орган, який гальмує роботу ради». Декретом від 25 лютого Сімферопольський військово-революційний комітет скасував повітове земське зібрання та управу як такі, котрі «заважають на шляху широких соціальних реформ для устрою нового соціалістичного життя міста». До кінця березня всі органи земського самоврядування припинили існування⁴⁵⁴.

Після того, як більшовики захопили владу, вони почали проводити жорстоку розправу над політичними супротивниками з інших політичних партій і мешканцями півострова, хто мав «буржуазне» походження. Спочатку терор мав «класово-стихийний» характер, але протягом першої половини 1918 р. він набув організованих, «революційно-доцільних» форм. Спалахи червоного терору тривали протягом другої половини грудня 1917 — першої половини лютого 1918 рр., але події 21–24 лютого вийшли за рамки всього, що було раніше. протягом цих днів чорноморські матроси прийняли рішення «негайно» розправитися з «власниками й антирадянськими змовниками». Так, член Севастопольської ради більшовик Рябоконь відверто заявив: «Усю буржуазію треба розстріляти. Зараз ми перебуваємо при владі, тому вбиваємо. Яка це революція, коли не різати буржуазію!»⁴⁵⁵. Такі ж саме настрої панували серед матросів корабля «Борец за свободу», які ухвалили рішення «внищити всю буржуазію»⁴⁵⁶. Слова севастопольських більшовиків не розійшлися зі справами. Згідно з архівними даними, 21–24 лютого, під час цієї першої хвилі червоного терору, лише у Севастополі загинуло 600 осіб⁴⁵⁷. Цілком можливо, що ця цифра занижена і кількість убитих значно більша...

Про те, наскільки низько коштувало в ті дні життя людини, дуже промовисто свідчить стаття Максима Горького, датована березнем 1918 р. В ній він зазначав, що у Феодосії місцеві солдати знайшли нове джерело збільшення своїх прибутків — рабовласництво: «спостерігалися випадки... коли навіть людьми торгують: привезли з Кавказу туркень, вірменок, курдок і продають їх по 25 руб. за штуку»⁴⁵⁸.

2 березня завершив роботу II Загальночорноморський з'їзд, рішення якого свідчили про нову розстановку політичних сил в регіоні, котра змінилася на ґрунті невдоволення населення більшовицькою диктатурою. Постанови цього з'їзду визначалися крайнім протиріччям, адже в його роботі брали участь представники від декількох партій, котрі подекуди підтримували цілком протилежні погляди. Делегати проголосували за підтримку та захист більшовицької влади, але разом з тим проти підпи-

сання Брестського миру. У складі переобраного ЦКЧФ посилилися позиції тих, хто був не згодним з перемир'ям. Головою Центрофлоту було обрано лівого есера С. Кноруса, а замість більшовика В. Роменця комісаром Чорноморського флоту став лівий есер В. Спіро, ініціатор створеного 7 березня Південного комітету захисту соціалістичної революції¹⁰. Як бачимо, більшовики залишилися поза керівництвом Чорноморського флоту.

Центрофлот, як повідомлялось у місцевій пресі, опинився у важкій політичній ситуації й «кидався з боку в бік», не знаючи, кому належатиме Чорноморський флот: радянській Росії, УНР чи радянській Україні, від яких до Криму надходили різні накази та розпорядження. Для з'ясування цього питання ЦКЧФ неодноразово надсилав телеграми у морські відомства. ...Але думка матросів Чорноморського флоту була майже однастайною: вони вважали флот приналежним Російській Радянській Федерації. 23 березня Центрофлот прийняв резолюцію, в якій підкреслював прихильність Чорноморського флоту радянській владі та приналежність його «всій Російській Федеративній Республіці рад у складі Великоросії, України, Таврії, Кавказу та всіх інших частин»⁴⁵⁹. При цьому Центрофлот залишав за собою право на самостійні дії, а право вирішувати долю флоту передавав лише «вільному конгресу республік федерації рад»⁴⁶⁰.

Наприкінці березня соціально-політичні умови в Криму стали дуже напруженими у зв'язку з просуванням австро-німецьких та гайдамацьких загонів по Україні. До 20 березня майже без бою вони зайняли Одесу, Миколаїв та Херсон.

Боездатність флоту в той час була дуже низькою. Масова демобілізація, недостатність палива, дезорганізація, котра була внесена до лав особового складу політичними та національними партіями, розгул анархізму послабили флот як бойову одиницю. Німецьке командування в офіційному повідомленні до Києва зазначало: «Становище, що склалося в Чорноморському флоті, вказує на безвладдя, котре тут панує»⁴⁶¹. Така ж саме картина спостерігалася й в Криму, де до оборони півострова ставилися вкрай нерішуче. Коли ж, нарешті, уряд розпочав підготовку до оборони перешийку, то було проголошено про негайну мобілізацію бійців до лав Червоної армії. Але загони (наприклад, євпаторійський) повністю вийшли з підпорядкування рад та відмовлялися йти на фронт. У зв'язку з цим 28 березня ЦВК Республіки Тавриди вимагав від її Раднаркому «всією силою довіри та підтримки трудящих, які створили радянську владу, придушувати будь-яку спробу перетворити соціалістичну армію у зброю проти радянської влади»⁴⁶². До збройних сил почали включати

¹⁰ Був створений у Севастополі для керівництва армією та флотом на півострові. Декілька днів мав назву Рада п'яти. Потім був перейменований ще кілька разів.

загони чорної гвардії анархістів, які визнавали необхідність захисту республіки. Була оголошена мобілізація буржуазії на будівництво укріплень Перекопського перешийку.

У зв'язку з наближенням німецьких військ до Севастополя розпочалося нове протистояння. Матроси підтримували заклик лівих есерів та більшовиків оголосити загальну мобілізацію й захищати флот та місто. Робітники, які симпатизували правому крилу соціалістичних партій, не бажали непотрібного кровопролиття й погоджувалися здати місто без бою, а флот вивезти. Тим часом з'явилися відомості, що до міста підходять не німецькі війська, а українські.

У квітні лави супротивників більшовицького режиму продовжували зростати. Дуже показовим є факт одночасного існування в місті двох рад: нового скликання (з перевагою поміркованих соціалістичних партій) та старого (з перевагою більшовиків). Таким чином у місті складалося двовладдя. Так було в Сімферополі, де знову почала працювати міська управа та в Севастополі, коли, згідно слів учасника тих подій, «...за новою радою йде більша частина робітників та населення, а за старим — більша частина флоту»⁴⁶³.

Більшовики вже були не в змозі запобігти відродженню колишніх органів влади. Так, 15 квітня об'єднане засідання Євпаторійської міської думи та повітового земського зібрання скасувало «всі земельні декрети про створення комуністичних та робітничих артілей» та відродило й залишило в дії законодавчі акти про землю, котрі існували до більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. Цим же самим рішенням у повіті відновлювалися всі колишні заклади та органи влади. А власникам поверталися всі підприємства, майно та кошти, котрі були вилучені більшовиками шляхом конфіскацій та примусової контрибуції⁴⁶⁴.

Поступово політичне протиборство переросло у збройний конфлікт. Першими в нього втрутилися загони червоної гвардії, які зробили спробу заарештувати членів нової ради. Квітнева конференція завершилася розпуском як більшовицької, так й помірковано-соціалістичної рад, а влада на період до нових виборів до ради була передана ЦКЧФ. 19 квітня, коли німецькі та українські війська вже оволоділи Перекопським перешийком та почали окупацію Криму, була сформована рада, в якій переважали безпартійні, інші депутати представляли помірковано-соціалістичні партії. Ліворадикальні партії залишились у мізерній кількості⁴⁶⁵.

Коли з'ясувалося, що, незважаючи на існування Республіки Тавриди, німецькі війська наближаються до півострова, члени її уряду почали проводити наради та зібрання, під час яких розглядалося багато питань з поточного моменту, котрі сміливо можна об'єднати в одне-єдине питання: «що нам робити?».

5 березня на об'єднаному засіданні делегатів II Загальночорноморського з'їзду, Центрофлоту, Севастопольської ради, Головного заводського комітету порту, політичних партій було прийняте рішення організувати захист соціалістичної революції на Півдні країни, бо «згода на мир з німецьким урядом є згода з німецькою буржуазією»⁴⁶⁶. Проте присутні на засіданні члени меншовицької партії цілком справедливо підкреслювали, що «ми (севастопольці. — *Авт.*) захищатися не зможемо, Червона армія — це бандити, а не армія»⁴⁶⁷.

Найбільш промовистим було делегатське зібрання представників берегових та судових частин майстерень Севастополя, яке відбулося 17 квітня 1918 р. Під час доповідей та дебатів тими, хто був присутній на ньому висловлювалися оцінки того, що саме відбувалося в той час на півострові. Так, член Центрофлоту Єрмолін сказав: «...Стосовно того розвалу, котрий панує в Червоній армії. Зараз окопи в Перекопі риють 85 китайців, адже Червона армія цієї роботи не визнає, а робітники зі своїх промислів вимагають по 15 крб. за добу та щоб бути на всьому готовому, а грошей у нас немає. Червона Армія у позиційній війні буде нестійкою»⁴⁶⁸.

Розмови про те, що Червона армія в Криму зовсім розклася і ні на що не здатна, були абсолютно правдиві. Так, Ю. Гавен, розповідаючи дещо пізніше про те, яким був стан справ на півострові навесні 1918 р., згадував про чорноморський загін Шмакова, що знаходився в Сімферополі, який, займаючись «експропріаціями буржуазії» протягом 5–6 тижнів зовсім розклася та став небезпечною загрозою вже й самому Таврійському ЦВК»⁴⁶⁹. Про загін Шмакова писав пізніше у своїх спогадах і Ж. Міллер: «Безлад розпочався тоді, коли прибув загін Шмакова. Він був у такому стані, що фактично нікому не підпорядковувався. Цей загін самостійної поселився в Європейській готель та займався пияцтвом, а у нас не було сили навести там порядок, бо він був сильніший за нас, і ми були вимушені апелювати до Севастополя. Цей загін і робив безлад: самочинні обшуки, самочинні розстріли»⁴⁷⁰.

Тим часом німецькі війська займали Крим. 19 квітня вони оволоділи Джанкоєм, 22 квітня — Євпаторією та Сімферополем. Вже до закінчення квітня об'єднані німецько-українські війська повністю оволоділи півостровом.

Те, що разом з німцями йшли українські війська (а в деякі міста, навіть, спочатку входили лише українські війська, випереджаючи німецькі), призводило до того, що багато міст здавалися взагалі майже без бою. Адже якщо одна частина робітників того чи іншого населеного пункту була згодна захищати місто, то інша — рішуче відмовлялася виступати проти гайдамаків. Висновок про позитивне ставлення місцевого населення до військ Центральної Ради можна зробити ще й з того факту, що

24 квітня так звана Севастопольська Рада (севастопольський осередок Центральної Ради) направила до Сімферопольської губернської ради делегацію у складі 64 осіб, яка «репрезентувала всі верстви севастопольського населення» (також серед цих осіб були й представники більшовицької партії). Ця делегація заявила, що Севастополь здадуть українським військам без бою, й що вже на багатьох кораблях підняті українські прапори⁴⁷¹.

Після того як до Сімферополя надійшло повідомлення про взяття Джанкою, серед представників влади виникла величезна паніка. Не очікуючи того яким чином почнуть розвиватися події далі, частина членів ЦВК побігла на схід, до Новоросійська. Залишки уряду Республіки Тавриди, перебуваючи в стані повної розгубленості, незабаром також прийняли рішення тікати. Як слушно зазначив дослідник В. Возгрін: «...Зазначимо, що в цей момент Крим ще не був під окупацією, вона лише готувалася, й «полум'яні революціонери» могли хоча б підготувати сили підпільного або партизанського опору, що траплялося в Криму не раз. Замість цього група переляканих цивільних діячів кинулася на трьох переповнених автомобілях до Ялти»⁴⁷².

Виникає запитання: чому члени уряду радянської Республіки Тавриди побігли до Ялти, щоб звідти добиратися до Новоросійська, а не поїхали до Севастополя, звідкіля, здавалося б, було значно легше евакуюватися? Виявляється, що вони мали реальні підстави побоюватися за своє життя. З'явившись у Севастополі, де серед місцевого населення перемагали антибільшовицькі настрої, вони опинилися б у небезпечних умовах. Пізніше, згадуючи події того часу, І. Фірдевс писав: «Чому ми не поїхали до Севастополя? По-перше, тому, що не було довіри до севастопольських робітників, бо ліві есери до останнього моменту були на їх чолі й користувалися авторитетом; по-друге, через відомі розбіжності, котрі існували між Сімферополем та Севастополем»⁴⁷³. Так само твердив і Ж. Міллер: «Слабкістю парторганізації першої радянської влади в Криму були смутні чвари за першість, за керівну роль Сімферопольської і Севастопольської організацій. Севастопольська організація дуже неохоче приймала першість Сімферопольської організацій. Ці чвари, зрозуміло, мали дуже серйозні наслідки для нашої збройної сили в Севастополі»⁴⁷⁴.

В Ялті члени уряду з'ясували, що міноносець за ними прийшов до Алушти, і 22 квітня поїхали туди. По дорозі всі вони нашттовхнулися на військове формування кримських татар, які повстали проти більшовиків. 24 квітня татари розстріляли всіх членів уряду Республіки Тавриди, які потрапили до їх рук⁴⁷⁵.

1 травня 1918 р. німецькі війська завершили окупацію Криму. Раднарком РСФРР намагався протестувати, для чого Г. Чичерін надіслав ноту німецькому уряду, в якій, між іншим, зазначалося: «...Вторгнення до

Криму є істотним порушенням Брестського миру, адже є вторгненням до меж радянської республіки»⁴⁷⁶. У відповідь на цю ноту німецький дипломатичний представник граф Мірбах 3 травня заявив: «...Імператорський уряд змушений, з огляду на напади флоту з Севастополя проти Херсона й Миколаєва, продвинути туди війська й зайняти Севастополь. Що ж стосується політичної державної організації, то імператорський уряд дасть повну силу праву націй на самовизначення, проголошеного російським урядом, і передбачає, що питання про Крим, який до цього часу належав Таврійській губернії, буде предметом російсько-українських переговорів»⁴⁷⁷. У тексті цієї ноти було багато лукавства. Але, як тут не згадати ті засоби, за допомогою яких радянська Росія впроваджувала в життя «право націй на самовизначення». Окупація Криму німцями мала такий же точнісінько характер, фальшиву фразеологію та імперську сутність, як і ультиматум уряду радянської Росії до уряду УНР, походи російських військ на чолі з В. Антоновим-Овсієнком на територію України. Один «імперіалістичний хижак» оспорював здобич у іншого хижака...

Таким чином наприкінці квітня — на початку травня 1918 р. Радянська Соціалістична Республіка Таврида припинила своє існування.

3.3. Кримські крайові уряди 1918–1919 рр.

Протягом року — з травня 1918 р. до червня 1919 р. — на півострові існували два склади Кримського крайового уряду. Проте реальну владу мали військові сили, котрі підтримували й керували діяльністю цих урядів. Діяльність першого Кримського крайового уряду (до осені 1918 р.), за спиною якого стояли німецькі війська, примітна перш за все намаганням створити на півострові самостійну державу. Щодо дій керівництва другого Кримського крайового уряду, яке спиралося на війська Антанти й Добровольчої армії, то воно, на відміну від першого, палко підтримувало ідею створення «єдиної та неподільної» держави. Осібно в цьому процесі стояли українські та кримськотатарські рухи. Слід зазначити, що під час існування на півострові більшовицької Республіки Тавриди, в Києві уряд УНР також плекав певні наміри щодо Криму.

Після жовтневого перевороту керівники Центральної Ради були змушені змінювати власні пріоритети. Федералістська спрямованість, котра панувала серед більшої частини українських політичних діячів неодмінно повинна була зазнати кардинальних змін. Спочатку серед представників українського національного уряду з'явилась думка про створення з різних організаційних утворень, котрі виникли на терені колишньої Російської імперії, своєрідного союзу. Так, у бесіді по прямому проводу між М. Поршем та С. Петлюрою, котра відбулася 20 грудня 1917 р., підіймалося питання про необхідність створення «загальнодержавної влади спільними

зусиллями Народної Ради, Генерального секретаріату, урядів Сибіру, Молдавії, Криму, Південно-східного союзу і т.д.». Ці пропозиції були надіслані до більшовицької Ради народних комісарів, але остання на цю пропозицію «не вважало за необхідне навіть відповісти»⁴⁷⁸.

Перебіг російсько-української війни, жахи, котрі принесло «володарювання» військ М. Муравйова в Києві, призвели до повної зміни у ставленні керівників УНР до радянської Росії, її сателітів та власного місця й політичного статусу на уламках колишньої імперії. Федералісти стали незалежниками. Все це призвело до того, що Центральна Рада змінила своє ставлення до Криму та питання його політичної приналежності. Тому, 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР було прийняте рішення погодитися на підписання миру з Росією лише за умови, що «Крим зостається під впливом України» та «весь флот (також і торговельний) на Чорному морі належить тільки Україні»⁴⁷⁹.

Після підписання урядом УНР 9 лютого 1918 р. Брестського миру з країнами Четверного союзу, українська державність отримала статус існування де-юре. З того часу урядові діячі УНР стали офіційно обґрунтовувати політичну та економічну необхідність приєднання Криму до власної держави. Згідно вислову дослідника А. Іванця, «...після проголошення самостійності УНР займає в кримському питанні прагматичну позицію — вона намагається включити в свій склад Севастополь, проголосити українським Чорноморський флот, а на решті території мала бути проголошена держава під протекторатом України»⁴⁸⁰.

Але плани уряду УНР щодо Криму не збігалися не тільки з планами її ворога — радянської Росії, але й планами «союзника» УНР — Німеччини, яка також бажала підпорядкувати цей півострів собі. У березні 1918 р. її міністр закордонних справ Буше на запитання щодо кордонів УНР дав офіційне роз'яснення, в якому зазначив, що до неї належить Таврійська губернія без Криму⁴⁸¹.

Начальник австрійського генерального штабу окупаційних військ в Україні генерал-лейтенант Арц у своєму донесенні міністру закордонних справ Австрії Буріану дуже відверто писав: «...Головні інтереси Німеччини спрямовані через Україну та Крим до Індії. ...Шлях на Схід йде через Київ, Катеринослав та Севастополь, звідки починається морське сполучення на Батум та Трапезунд. Згідно моєї думки, німці для цієї мети мають намір залишити за собою Крим як свою колонію або в якійсь іншій формі. Вони ніколи вже не випустять зі своїх рук цінного Кримського півострова. Крім того, щоб повністю використати цей шлях, їм необхідно володіти залізничною магістраллю або встановити на ній свій панівний вплив, а оскільки постачання цієї магістралі та Чорного моря вугіллям з Германії неможливе, то їй необхідно заволодіти найбільш значними шахтами Донбасу»⁴⁸².

Після того, як наприкінці квітня 1918 р. більшовицька Республіка Тавриди закінчила своє існування, панівне становище на півострові зайняли німецькі війська. Зайняття Кримського півострова здійснювалося спільно українсько-німецькими військами. Але одразу ж після цього німецьке командування наказало українським військам покинути Крим.

Разом з тим німецькі політики не поспішали ставити остаточну крапку на намаганнях УНР, а потім і Української Держави, приєднати Крим до себе. Це пов'язувалося з тим, що Німеччина побоювалася надто рано виявити своє справжнє ставлення до Центральної Ради, адже це могло б поставити під загрозу українські харчові та сировинні поставки, які були конче потрібні Німеччині та Австро-Угорщині для того, щоб успішно продовжувати війну з державами Антанти⁴⁸³.

Таке маневрування Німеччини дозволило уряду УНР наполягати на кінцевому врегулюванні своїх територіальних суперечностей з радянською Росією і надалі вимагати приєднання Криму.

У свою чергу, уряд Туреччини також висував претензії на Крим. Він намагався використати події громадянської війни та приборати Крим під власний протекторат, щоб врятувати його від загарбання Німеччиною. Для цього він використовував лозунг татарської самостійності, котрим намагався привабити на свій бік усе кримськотатарське населення⁴⁸⁴.

Всі ці намагання також сприяли тому, що уряд РСФРР вирішив створити в Криму радянську республіку й відокремити півострів як від України, так і від Туреччини.

Слід зазначити, що вже після того як була проголошена Республіка Тавриди, на початку квітня 1918 р. А. Слуцький надіслав до Раднаркому РСФРР телеграму, в якій просив московських керівників негайно підтвердити той факт, що «Крим до України не відходить». У відповідь народний комісар у справах національностей Й. Сталін телеграфував йому, що чутки про те, що Крим відходить до України, неправдиві, адже «згідно з документом, котрий ми маємо, ні німецький уряд, ні Київ на Крим не претендують, беруть лише материкову частину Таврійської губернії»⁴⁸⁵.

Наївна віра українських політиків у те, що оточуючі УНР країни будуть чесно виконувати свої ж, власноруч підписані міжнародні умови договору, надавала Центральній Раді надію на власну перемогу. Тому вона продовжувала боротьбу за встановлення свого впливу в Криму. Крім того, упевненості в тому, що Центральна Рада все робить вірно, їй надавав факт приїзду до Катеринослава (де в квітні 1918 р. були українські війська, котрі разом з німецькими йшли до Криму), делегації від кримських татар. Під час переговорів вони заявили про «готовність прилучитися до української держави, коли запевняться їм їхні національно-культурні права»⁴⁸⁶. І потім, після того як українські війська вступили до

півострова, назустріч їм приїжджало чимало делегацій від багатьох міст Криму, котрі заявляли, що «нетерпляче чекають українців, бо їм обридла більшовицька вакханалія»⁴⁸⁷.

Тож, згідно наказу міністра внутрішніх справ УНР, 15 квітня урядовець Яким Христич був відряджений до Сімферополя для заснування там філії Інформаційного бюро МВС УНР, обов'язком якого було поширювати серед населення Криму дані про політику українського уряду, його закони і «взагалі вести там роботу з наближення Криму до України»⁴⁸⁸.

19 квітня 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР було розглянуте питання щодо листа німецького посла Мумма «у справі Чорноморського флоту». У зв'язку з цим голові уряду та міністру закордонних справ доручалося відповісти баронові Мумму, що законом Центральної Ради Чорноморський флот був оголошений таким, що належить УНР і уряд України «просить допомогти йому звільнити кораблі від тих злочинних більшовицьких елементів, котрі захопили їх, і привести флот до послуху Українському урядові, що проти німецьких військових сил український флот, як такий, не виступає, тому Рада народних міністрів зазначає, що ті кораблі, котрі зараз під орудою злочинних елементів виступають проти германських військових сил, вважаються морським призом»⁴⁸⁹.

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот. Центральна Рада була розігнана німецькими військами. Гетьманом України був проголошений Павло Скоропадський.

Контроль над Кримом був у руках німецького генерала Коша. В Криму вводилися німецькі закони та судочинство. 31 травня 1918 р. Кош оголосив наказ, згідно з яким жителі, які не виконують накази командування, будуть каратися за законами німецького польового суду⁴⁹⁰.

На відміну від Центральної Ради уряд П.Скоропадського з початку перебування у влади підняв питання приналежності півострова. Вже 10 травня Павло Скоропадський надіслав ноту німецькому послу фон Мумму, в якій писав: «...Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку було б несильною. Так ненатурально відрізана від моря, мусила б Україна обов'язково збільшувати намагання до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій було б передано посідання Криму»⁴⁹¹.

Цілком зрозуміло, що німецький уряд не мав бажання віддавати кому б то не було цей дуже зручний стратегічний плацдарм. Тому німці використали положення III Універсалу, де Кримський півострів не був включений до складу Української Народної Республіки, як формальний привід для рішучої відмови.

Але уряд Української Держави не збирався поступатися. 30 травня німецькому послу була надіслана нова нота, в якій зазначалося: «...Крим тісно зв'язаний економічно, політично і етнографічно з життям і населенням України. Українська Держава, з свого боку, ніколи не зможе нормально розвиватися без злуки з Кримом. Правда, коли проголошено було III Універсал Української Національної Республіки, там було зазначено, що до Української Держави належить тільки північна Таврида без Криму. Але, перш за все, Універсал зазначив тільки головні частини Української території, маючи на увазі, що її землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднаються пізніше... Такий спосіб встановлення кордонів спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути теж федеративною одиницею Росії і таким чином автори III Універсалу розуміли, що зв'язку з Кримом, цим стратегічним і економічним форпостом України, Українська держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, яко федеративної одиниці не відбувшоїся Всеросійської Федерації, може увірватися цілком. І тому, тепер, коли українські війська, за допомогою дружнього нам німецького війська захопили Крим в свої руки, повстало питання про приєднання Криму до Української Держави»⁴⁹². На думку гетьманського уряду Крим був повинен приєднатися до України на правах автономного краю.

Ще однією впливовою силою були татари. Після падіння більшовицького уряду активісти «Міллі-Фірка» висунули вимогу створення на півострові власної держави. 8 травня 1918 р. в Сімферополі відновилися засідання Курултаю, котрий в той час був визнаний німцями як верховна влада Криму. 18 травня на засіданні Курултаю було ухвалено рішення про відновлення на півострові незалежної держави. Оголошувалося, що «кримськотатарський парламент оголосив себе тимчасовим кримським державним парламентом і бере на себе ініціативу організації крайової влади і крайового уряду». Дана постанова передбачала створення уряду, який повинен був складатися з прем'єр-міністра, якого обирав парламент (на цю посаду одноголосно був вибраний Д. Сейдамет), та 8 міністрів. Державними мовами проголошувалися татарська і російська, державним прапором — традиційний блакитний прапор⁴⁹³. Проте ці намагання наштовхнулися на різкий опір з боку нетатарських партій та рухів.

Зі свого боку права на Кримський півострів також пред'являв уряд Радянської Росії. 8 травня 1918 р. німецькому послу було передано ноту, в якій народний комісар закордонних справ Г. Чичерін писав: «Захоплення німецькими військами російського Чорноморського флоту шляхом військового виступу через Крим на Севастополь перебуває в найбільш

різкому протиріччі з Брест-Литовським договором. Заняття ж Криму суперечить заяві самого німецького уряду про те, що в склад України повинна входити Таврійська губернія, але без Криму⁴⁹⁴. Цілком зрозуміло, що німецьке командування проігнорувало вимоги, висунуті як гетьманським, так і російським урядом, вирішивши залишити Крим під своєю рукою.

Деякий час керівництво півостровом здійснював генерал Кош, але незабаром німці вирішили створити в Криму національний уряд. Спочатку Кош зупинився на фігурі Джаффера Сейдамета, доручив тому сформувати уряд. Але дуже швидко з'ясувалося, що Сейдамет користувався підтримкою лише партії Міллі-Фірка, а на все інше населення півострова не мав майже ніякого впливу. Тоді 6 червня 1918 р. він доручив сформувати уряд генералу Сулейману Сулькевичу. 21 червня в газетах було надруковано склад Кримського крайового уряду. До нього, крім Сулькевича (який займав посади прем'єр-міністра, керуючого міністерством закордонних справ і міністра внутрішніх, військових та морських справ), увійшли: князь С. Горчаков (товариш прем'єр-міністра, виконуючий обов'язки міністра внутрішніх справ), Т. Рапп (міністр землеробства, крайового майна та постачання), В. Налбандов (керуючий міністерством народної освіти і віросповідань, крайовий контролер і крайовий секретар), П. Соковнін (міністр народної освіти і віросповідань), Л. Фріман (міністр шляхів сполучення, пошт і телеграфів), А. Ахматович (міністр юстиції), Д. Сейдамет (міністр закордонних справ), Є. Молдавський (міністр постачання), Д. Никифоров (керуючий міністерством фінансів, торгівлі й промисловості), граф В. Татіщев (міністр фінансів, промисловості, торгівлі і праці)⁴⁹⁵. Для того, щоб не відштовхнути кримськотатарські національні сили, німецька адміністрація, окрім введення до складу уряду Д. Сейдамета, призначила популярного А.-С. Айвазова кримським послом у Туреччині⁴⁹⁶.

Уряд Сулькевича скасував декрети та розпорядження радянської влади і оголосив діючими закони колишньої імперії, повернув націоналізовані підприємства та маєтки колишнім власникам, запровадив військово-польові суди для «налагодження спокою та порядку»⁴⁹⁷.

29 червня 1918 р. Рада міністрів Кримського крайового уряду ухвалила рішення повернути на місця звільнених з роботи царських чиновників. Родини білогвардійців, яких розстріляли за часів радянської влади, повинні були отримати підвищену пенсію. Державним гербом Криму визнавали герб колишньої Таврійської губернії⁴⁹⁸.

5 липня Кримський крайовий уряд виступив з офіційною заявою про те, що «двох урядів у Криму бути не може», а тому Курултай позбавлявся прав національного парламенту. Одночасно з цим уряд оголосив про те, що він визнає культурно-національну автономію Криму⁴⁹⁹. Курултай

намагався протестувати. 21 липня до німецького штабу надійшла декларація, в якій зазначалося, що для забезпечення благополуччя в керуванні державою необхідно перетворити Крим в незалежне і нейтральне ханство, яке буде управлятися, спираючись на німецьку і турецьку політику й буде вільним від панування і політичного впливу Росії. Окрім цього в ній зазначалося, що не ханство повинне мати власний татарський уряд і військо для «збереження порядку в країні»⁵⁰⁰. Але відповідь німців була негативною.

Так само, як проти татар, Кримський крайовий уряд боровся й проти українського руху. Одразу після одержання влади він почав запроваджувати політику, спрямовану на відрив півострова від України. Усі заходи Української Держави ігнорувалися. Було розпочато переслідування українських газет, мови, громад та ін. Так, було заборонено приймати навіть урядові телеграми з Києва, складені українською мовою⁵⁰¹.

Відкидаючи вимоги уряду Української держави, Кримський крайовий уряд звернувся по допомогу до Німеччини. 21 липня було вирішено відправити делегацію до Берліна, яка повинна була добитися від німецького уряду визнання незалежності Криму від України, одержання позик та налагодження торговельних відносин з Німеччиною⁵⁰².

Німецькі війська одразу налагодили вивіз продовольчих товарів до Німеччини. Вивозили хліб, худобу, птицю, реманент та ін. Якщо додати, що велика кількість продовольства була вивезена з Криму ще під час володарювання більшовиків, стане зрозумілим чому становище на півострові різко погіршилося. Ціни на продовольчі товари з квітня по серпень 1918 р. виросли: на масло — більш ніж у 2 рази, на яйця — у 2 рази, на крупу — в 3 рази. В деяких містах вводилися картки на хліб. Так, у Ялті хлібна норма дорівнювала 200 гр. для дорослого та 100 гр. для дитини⁵⁰³.

Подібне становище викликало масові страйки. Страйкували робітники підприємств, тютюнових фабрик, службовці аптек та ін. Селяни відмовлялися повертати землю її колишнім хазяям, виплачувати орендну платню та ін. Такі настрої більшовики використали для зміцнення свого впливу на маси.

Зі свого боку, спроби підпорядкувати собі населення Кримського півострова робив і гетьманський уряд. Перш за все, він звернувся до уряду Сулькевича з пропозицією приєднати Крим до України на засадах автономії. Але Кримський крайовий уряд, не бажаючи залежати від Києва, продовжував курс на зміцнення антиукраїнської кампанії. Тоді Українська держава з середини серпня оголосила про економічну блокаду Криму. Було припинено залізничний та морський рух, торгівлю. Поставки з Криму до Німеччини продуктів харчування опинилися на межі зриву.

Це змусило німецький уряд звернутися до голови Ради міністрів Ф. Лізогуба з телеграмою, в якій пропонувалося провести переговори в Києві. У середині вересня до Києва прибула кримська делегація⁵⁰⁴.

Під час переговорів виявилася різниця у ставленні різних сторін до питання про приналежність півострова. Якщо представники гетьманського уряду намагалися вирішити всі спірні питання, то представники кримського уряду бажали лише добитися поновлення економічних зв'язків з Україною, не вирішуючи питання територіальної приналежності. У зв'язку з цим українська сторона відмовилася продовжувати переговори. Вона запропонувала надіслати до Києва іншу делегацію, складену з представників головних національних груп.

Наслідком наступних переговорів було вироблення прелімінарних умов входження півострова до складу України. В I пункті цього документа зазначалося: «Крим з'єднується з Українською Державою на правах автономного краю під єдиною верховною владою його світлості пана гетьмана»⁵⁰⁵. В компетенцію українського уряду передавалася зовнішня та митна політика, керівництво армією та флотом. Спільною була фінансова система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Кримський півострів одержував свій крайовий уряд, народні збори, які розробляли місцеве законодавство, а також територіальне військо, адміністрацію і статс-секретаря в справах Криму при Раді міністрів Української Держави. Передбачалося, що півострів буде мати свій власний бюджет⁵⁰⁶.

Згідно домовленості, ці умови мали бути розглянуті й затверджені Курултаєм та з'їздами національних і громадських організацій Криму. Але в листопаді 1918 р. почалося повстання проти гетьмана П. Скоропадського.

Революційні події в Німеччині змусили німецьке командування вивести свої війська за межі України. Тому в боротьбі з повстанням гетьман не мав змоги використовувати німецькі війська. Своїх же військ в Українській Державі через політику, котру впроваджувала в життя німецька влада, майже не було. Ще в червні 1918 р. військовий міністр генерал Рогоза видав наказ, згідно з яким, з української армії звільнялися офіцери військового часу, з наданням їм права «доучуватися в стані юнкерів» у військових училищах. Це розпорядження знизило кількість армії гетьмана і створило значну кількість ворогів цієї армії. Цим скористався С. Петлюра, який почав вербувати цих офіцерів у свою армію⁵⁰⁷.

Повстання Директорії віддзеркалилося й на стосунках з Кримом. Воно поклато край намірам гетьмана приєднати Крим до України. Після відходу німецьких військ уряд С. Сулькевича залишився без підтримки, віч-на-віч з населенням півострова, серед якого він не мав підтримки, та радянськими військами, що наближалися. В самому уряді Сулькевича зріли протилежні погляди. В жовтні Сімферопольська міська рада вирі-

шила добиватися відправлення уряду у відставку. Через деякий час подібні вимоги висунули думи інших міст півострова. 14 листопада 1918 р. уряд Сулькевича пішов у відставку.

Тим часом завершилася світова війна. Держави Антанти, побоюючись, що після відходу німців територія Криму буде зайнята радянською Росією, вирішили надіслати туди свої війська. В листопаді об'єднана англо-французька ескадра у складі 3 дредноутів, 8 крейсерів, 12 міноносців та великої кількості транспортів прибула на Севастопольський рейд. У грудні 1918 р. в Севастополі знаходилося 5,5 тис. сухопутних військ союзників (без особового складу військового флоту)⁵⁰⁸. На вимогу Антанти уряди Італії та Греції також направили свої кораблі та піхоту в порти півдня України і Криму. Загальна чисельність антантівських військ, котрі знаходились у Криму на той час досягала 10 тис.⁵⁰⁹.

15 листопада на з'їзді представників міст, повітів та волосних земств був сформований новий (другий) склад Кримського крайового уряду на чолі з Соломоном Кримом (голова Ради міністрів, міністр землеробства й крайового майна). В його склад увійшли: М. Богданов (міністр внутрішніх справ), адмірал В. Канін (морській міністр), генерал М. Будчик (керуючий військовим міністерством), В. Набоков (міністр юстиції), М. Винавер (міністр зовнішніх справ), П. Боровський (міністр праці, крайовий секретар і контролер, виконуючий обов'язки керуючого справами Ради міністрів), О. Барт (міністр фінансів), О. Стевен (міністр продовольства, торгівлі і промисловості, виконуючий обов'язки міністра шляхів сполучення, пошт, телеграфів і громадської роботи), С. Ніконов (міністр народної освіти і віросповідань, голова медичної ради при міністерстві внутрішніх справ), М. Колишкевич (керуючий крайовою канцелярією)⁵¹⁰.

У своїй діяльності уряд спирався на союзників. Після появи військ Антанти в Криму з'явилися і частини Добровольчої армії, які до цього діяли на північному Кавказі. 22 листопада в Керч з Кубані переправились перші частини. 25 листопада в Ялті висадився Корніловський добровольчий полк, а в Сімферополі — загін козаків⁵¹¹.

Своїм першочерговим завданням уряд вважав зближення з усіма державними організаціями, які прагнули до «возз'єднання Криму з єдиною Росією на основі російської державності», відбудову органів «громадського самоврядування» та переобрання їх згідно законів Тимчасового уряду; скликання Кримського крайового сейму; проведення рішучої боротьби з більшовизмом. В зовнішній політиці проголошувалася вірність союзникам. Другий Кримський крайовий уряд виступав різко проти вимог кримських татар про надання їм культурно-національної автономії та самоврядування⁵¹².

Уряд С. Крима не мав можливості втручатися в справи Добровольчої армії, а армія — в справи уряду. Але з перших днів між Кримським крайовим урядом та командуванням армії почалися чвари. Командири армії часто ігнорували розпорядження уряду. Уряд, у свою чергу, вважав себе незалежним від генерала А. Денікіна, й тому виконував розпорядження тільки командування союзних військ.

Уряд С. Крима (в складі якого були чотири кадети, есер та меншовик) провів деякі заходи для поліпшення становища населення півострова. Було видано розпорядження про дозвіл діяльності профспілок, створено комісію з питань праці. В грудні 1918 р. було прийняте рішення про повернення мешканцям Криму грошей, вилучених більшовиками у вигляді контрибуцій. Розглядалися заходи по компенсації збитків, які були у власників заводів та фабрик. Було відновлено обіг старих процентних паперів. Почався випуск нових грошей. Та одночасно з ними в обігу були різноманітні грошові одиниці: царські («романівки»), «керенки», донські паперові гроші — «дзвоники», українські карбованці, німецькі марки, французькі франки, англійські фунти, американські долари, купони від різних процентних паперів, позик, лотерейні квитки (надруковані урядом С. Крима) та ін.⁵¹³ Але гроші дуже швидко знецінювалися, що призводило до зростання цін на продовольство. Якщо в грудні 1918 р. становище в деяких містах дещо поліпшилося, то у січні—лютому 1919 р. ціна на тваринне масло зросла більш ніж в 2 рази, на яйця — в 3 рази. Різко піднялася ціна на хліб⁵¹⁴.

Якщо Директорія, змушена вести боротьбу як з радянською Росією, так із збройними повстаннями всередині України, не мала змоги приділяти достатньо уваги питанню про приєднання Криму, то зовсім інакше поставився до цієї проблеми уряд Росії. Одразу після скасування Брестського миру він надіслав до України «для допомоги братньому українському народові» свою армію. Вже 3 січня 1919 р. більшовицькі війська зайняли Харків, а 5 лютого — Київ.

6 січня 1919 р. український радянський уряд почав надсилати до Криму своїх агітаторів для створення партизанських загонів. Ця робота виконувалась дуже вдало. Підпільний Кримський обласний революційний комітет у своєму повідомленні до Москви зазначав: «Організуються по всьому Криму, в усіх містах та селах бойові загони. ...Маємо можливість закупати зброю, кулемети та вибухові речовини»⁵¹⁵. Було створено підпільний обласний революційний комітет, який отримав завдання підготувати на півострові збройне повстання. Воно повинне було допомогти більшовикам загарбати владу на півострові. Тому в кінці 1918 — на початку 1919 рр. партизанські загони виникли майже у всіх кримських містах.

В січні — лютому 1919 р. Кримський крайовий уряд намагався провести мобілізацію населення півострова до Добровольчої армії. Однак, ці заходи завершилися цілковитою невдачею. Мешканці Криму не бажали вступати до армії А. Денікіна. Цьому сприяло ставлення самого Денікіна до майбутнього статусу як Криму, так і України в цілому. Свідок цих подій так характеризує політику, яку впроваджував Денікін: «Але заглиблюючись до України в пошуку співчуття у населення, що звикло володіти власною, а не спільною землею, намагаючись використовувати живі сили цього населення та отримувати хліб, Денікін тим не менш не звертав уваги на ураган національного піднесення, що пролетів по всьому цьому великому краю... Розглядаючи увесь український національний рух лише як кабінетно вигаданий винахід купки інтелігентів закордонного походження, Денікін викликав відкрите зіткнення з петлюрівцями в перший же день зайняття Києва з приводу підняття прапора над будинком міської думи⁵¹⁶.

Подібне ставлення Денікіна невдовзі призвело до суперечок між ним та національними прагненнями різних політичних сил. У свою чергу, більшовики, які всюди робили заяви про «право нації на самовизначення», приваблювали до себе різні верстви населення, яке ще не розуміло, що стоїть за «самовизначенням» по-більшовицькому.

Тому невдовзі більшовицькі партизанські загони отримали підтримку з боку місцевого населення. В лютому 1919 р. становище на півострові продовжувало загострюватися. 13 лютого командуючий Кримсько-Азовською Добровольчою армією генерал Боровський у доповіді Денікіну писав: «всі дані доводять енергійну працю місцевих і прибулих більшовиків по організації повстання усередині Криму. ...Без усякого сумніву, головним вогнищем є Севастополь»⁵¹⁷.

У березні становище на півострові стало ще більш загрозливим для Добровольчої армії. Населення, яке розчарувалося в уряді С. Крима та А. Денікіна, все більш прихильно реагувало на пропаганду більшовиків. Почалися страйки майже на всіх великих підприємствах. Невдовзі вони переросли у загальний страйк, якій проходив з 15 по 22 березня. В кінці березня — на початку квітня 1919 р. більшовицькі війська підступили до Криму...

3.4. Кримська Соціалістична Радянська Республіка

Після того, як наприкінці квітня — на початку травня 1918 р. Республіка Таврида припинила своє існування в Криму не залишалось керівного більшовицького партійного центру. Починаючи з осені 1918 р. всю роботу по організації підпільної боротьби в Криму ЦК РКП(б) поклав на ЦК КП(б)У. Для цього на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся в Орлі

8 вересня 1918 р., було створено два спеціальних органа — Виконавче і Закордонне бюро ЦК КП(б)У, котрі повинні були керувати роботою більшовицьких організацій в окупованих областях⁵¹⁸. Під час II з'їзду КП(б)У (17–22 жовтня 1918 р.) в його роботі взяли участь 8 делегатів від партійної організації Таврійської губернії⁵¹⁹. Виходячи з загального списку делегатів, які були присутні на з'їзді з правом вирішального голосу, котрий наведений у додатках до протоколів II з'їзду КП(б)У, нам вдалося встановити прізвища шістьох з них: І. Моршін, С. Вульфсон (Давидов), І. Шульман (всі — від Севастополя), Щерба (від м. Бердянська), Толстоусов (від Мелітопольського повіту), Ейман (від Таврії). Інші два прізвища ховаються за партійними псевдо, котрі більшовицькі працівники протягом свого життя змінювали багато разів⁵²⁰.

23 жовтня, відбувся пленум ЦК КП(б)У. На ньому за вказівкою ЦК РКП(б) процес передачі партійної організації Криму до складу ЦК КП(б)У був розіграний згідно з давно опрацьованим сценарієм. Була оприлюднена заява від більшовиків Криму, в якій говорилося про їхнє бажання «працювати під керівництвом ЦК КП(б)У». Само собою зрозуміло, що ЦК КП(б)У його задовольнив. При цьому підкреслювалося, що «Крим в організаційному відношенні створює самостійну область»⁵²¹. Одночасно було вирішено обговорити з представниками Одеського обласного комітету питання щодо роботи більшовицьких організацій на території материкових повітів Таврійської губернії. Таким чином кримська компартійна організація, згідно зі вказівкою ЦК РКП(б), увійшла до складу КП(б)У на правах обласної. ЦК РКП(б), як і раніше, здійснював керівництво всіма підпільними організаціями в Україні, в тому числі кримською, але вже через ЦК КП(б)У.

ЦК КП(б)У надіслав до Криму власних працівників для налагодження на півострові військової та партійної роботи. Керівництво кримською партійною організацією здійснювалося через три центри — Харків, Київ і Одесу, де були організовані відділення нелегального бюро ЦК. Левова частка контактів проходила через Одесу, до якої були віднесені Херсонська (з містами Миколаїв та Одеса) і Таврійська губернії⁵²².

Агітатори, яких український радянський уряд почав надсилати до Криму, створювали там партизанські загони. Через сталу прихильність місцевих мешканців до більшовицьких гасел ця робота виконувалась цілком вдало. В листопаді підпільний Кримський обласний революційний комітет у своєму звіті до Москви зазначав: «по всьому Криму, в усіх містах та селах створюються бойові загони. Ми маємо можливість закупувати зброю, кулемети та вибухові речовини»⁵²³.

На згаданому вище пленумі ЦК КП(б)У було доручено Одеському обкому «об'їхати Крим, допомогти скликати Кримську партійну конференцію і надати кримським товаришам всіляку допомогу, в тому числі грошима»⁵²⁴.

IV Кримська обласна (підпільна) конференція КП(б)У¹¹, котра відбулася 1 грудня 1918 р., проходила за участю 24 делегатів та представника від ЦК КП(б)У Я. Гамарника. Конференція прийняла рішення створити обласний ревком для керівництва повстанським рухом та підготовки збройного повстання. Крім того, було створено Кримський обласний комітет у складі дев'яти осіб: Петерс (М. Гідалевич), М. Гершуні, І. Шульман, Лазарь, Ян (Гамарник), Микола (Тимофєєв), Щерба, Мансаров та Маркус⁵²⁵.

Обраний з'їздом склад обкому розпочав підготовку до збройного повстання. Він створював підпільні організації та збройні партизанські загони, котрі повинні були проводити диверсії проти англо-французьких військ. Підсумок цієї роботи було обговорено на V Кримській обласній (підпільній) конференції КП(б)У, котра відбулася 14 січня 1919 р. На ній обговорювалися доповіді з місць і поточні завдання кримської організації. Конференція обрала новий склад Кримського обласного комітету у кількості семи осіб: І. Полонський (Степан), Бек (М. Журавльов), Петерс (М. Гідалевич), Соловійов, І. Шульман, Маркус, Шустер⁵²⁶.

16–23 березня 1919 р. у Москві відбувся VIII з'їзд РКП(б)¹². Він прийняв нову програму і проголосив курс на побудову в країні комунізму. Розглядаючи питання Криму, з'їзд прийняв рішення про те, що Кримська партійна організація виводиться зі складу ЦК КП(б)У і підпорядковується ЦК РКП(б). Це рішення деякий час залишалося лише письмовим розпорядженням і не впроваджувалося в життя.

Слід окремо зупинитися на питанні про взаємодію ЦК РКП(б) з більшовицькими організаціями на території інших радянських республік.

¹¹ Слід зупинитися на питанні щодо порядкової нумерації кримських конференцій більшовиків. Протягом 1917–1920 рр. у Криму відбулося вісім конференцій, проте, в кінцевому підсумку, більша їх частина не потрапила до нумерологічного підрахунку. Перелічимо їх усі: I губернська конференція РСДРП(б) відбулася 2 жовтня 1917 р., II губернська конференція РСДРП(б) — 23–24 листопада 1917 р., III губернська конференція РСДРП(б) — 2–5 березня 1918 р., IV обласна (підпільна) конференція КП(б)У — 1 грудня 1918 р., V обласна (підпільна) конференція КП(б)У — 14 січня 1919 р., VI обласна партійна конференція РКП(б) — 28–29 квітня 1919 р., VII обласна (підпільна) конференція РКП(б) — 5 травня 1920 р., VIII обласна (підпільна) конференція КП(б)У — 3–5 вересня 1920 р. Після того, як Крим захопили радянські війська, цей порядковий рахунок номерів конференцій було скасовано. Наступна конференція, котра відбулася 17–21 травня 1921 р., увійшла до історії як IV обласна партійна конференція РКП(б). Тобто всі попередні конференції, котрі відбувалися з березня 1918 р. до весни 1921 р., скасовувалися. Ці конференції називалися конференціями і висвітлювалися в літературі. З другого боку, їх оголосили такими, що не охоплювали всієї території півострова, і вони перетворилися на фантомів. Дослідникам треба пам'ятати, що номери деяких конференцій у компартійних документах, що зберігаються у кримському архіві, мають дублюючий характер.

¹² На з'їзді був присутній Ю. Гавен (як гість, делегований від Криму).

21 березня на засіданні з'їзду В.Ленін підкреслив, що створення самостійних республік — України, Латвії, Литви, Білорусії жодним чином не означає, що «РКП повинна, у свою чергу, зорганізуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій». З'їзд ухвалив постанову, в якій зазначалося: «Потрібне існування єдиної централізованої комуністичної партії з єдиним ЦК, керуючим усією роботою партії. Всі рішення РКП і її керуючих установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від їх національного складу». Тобто ЦК національних комуністичних партій користувалися в єдиній РКП(б) правами «обласних комітетів і цілком підпорядковувалися ЦК РКП(б)»⁵²⁷.

Саме така точка зору була притаманна керівництву РКП(б) і раніше. Про це цілком недвозначно свідчить той факт, що вона впроваджувалася в життя і до офіційної ухвали VIII з'їздом РКП(б). Адже подібні думки були оприлюднені на III з'їзді КП(б)У, який відбувся ще 1–6 березня 1919 р. Присутній на з'їзді представник від ЦК РКП(б) Я. Свердлов під час вітальної промови зазначив: «Я гадаю товариші, що ті думки, котрі висловлювалися [мною], від ЦК нашої партії на попередньому з'їзді, про неподільність, про цільність, про єдність всієї нашої партії, незалежно від того, як буде розділена наша стара єдина Росія, незалежно від того, як за того чи іншого політичного, міжнародного становища нам доведеться ділити колишню Росію на окремі республіки: Латвію, Литву, Білорусію, Естляндію, Україну. Ми усвідомлюємо, що як партія залишаємося єдиною Російською комуністичною партією з різними відгалуженнями в ту чи іншу республіку»⁵²⁸.

Наступного дня, 2 березня Я.Свердлов знов звернувся до учасників з'їзду і підкреслив, що всім треба якнайтісніше зв'язати діяльність ЦК КП(б)У з роботою ЦК РКП(б). Це він аргументував так: «А інакше й бути не може не тільки в Україні, але і в Латвії, Литві, Естляндії, всюди і всюди, де ми створювали незалежні радянські республіки, але залишали єдиною нашу комуністичну партію, єдність її зберігалася, всюди і всюди загальне політичне керівництво належить ЦК Російської комуністичної партії. Товариші не мають права забувати, що вони є членами однієї загальної партії і, як би сьогодні не склалася більшість на цьому з'їзді, який би ЦК не був обраний, він повинен буде об'єднати всіх товаришів, що працюють на Україні, він повинен буде одержувати загальні директиви від ЦК Російської комуністичної партії і проводити їх тут у життя»⁵²⁹.

Після закінчення III з'їзду ЦК КП(б)У присутні на ньому три члени Кримського обкому КП(б)У І. Шульман, І. Полонський (Степан) та Соловйов повертаючись до Криму, біля Мелітополя наштовхнулися на підрозділи Добровольчої армії, і через це не мали змоги повернутися до Сімферополя. Тому 7 квітня вони прийняли рішення про організацію

бюро Кримського обкому. До ЦК РКП(б) було надіслано телеграму, в якій зазначалося: «Три члени Кримського обласного комітету Шульман, Соловйов і Степан відрізані від Криму, утворили в Мелітополі бюро Кримського обласного комітету. Вони ведуть обласну партійну роботу в місті і районі. Політвідділ 2-ої Задніпровської бригади Південного фронту запитує ЦК про затвердження цього бюро. Копії протоколів засідань бюро надіслані в ЦК РКП»⁵³⁰.

Навесні 1919 р. Червона армія почала поступово займати територію півдня України. В ніч на 4 квітня 2-га бригада Задніпровської дивізії під командуванням П. Дибенка перейшла в наступ на Перекопі і зайняла його. При підтримці кримських партизан і підпільників кілька полків 1-ої Задніпровської дивізії Червоної армії протягом першої декади місяця зайняли Джанкой, Ялту, Бахчисарай, Євпаторію і Сімферополь.

Новостворене бюро Кримського обкому КП(б)У просувалося в бік Сімферополя разом з військами Південного фронту. Воно існувало до того часу, поки не отримало змоги об'єднатися з іншими членами Кримського обкому КП(б)У, котрі знаходилися в Сімферополі, тобто до захоплення міста більшовиками.

9 квітня в Сімферополі влада перейшла до воєнно-революційного комітету. Він постав 7 квітня з представників обласного та міського комітетів більшовиків, двох представників від партії меншовиків та по одному від анархістів та вірменської партії «Дашнакцутюн»⁵³¹. 13 квітня було обрано президію Сімферопольського ревкому в складі трьох осіб: Є. Багатур'янц (Лаура), Мітяєв та Іванов⁵³². 17 квітня в ЦК РКП(б) і в ЦК КП(б)У було надіслано таку телеграму: «бюро Кримського обкому припинило свою діяльність. Місце перебування обкому — Сімферополь. Секретар обкому — Шульман»⁵³³.

12 квітня 3-й Таврійський полк підійшов до Севастополя й зайняв позиції на підступах до міста, біля Інкермана⁵³⁴. Звістка про наближення більшовицьких військ викликала в Криму страшену паніку.

Питання про створення Кримської республіки було поставлене практично одночасно кримськими, українськими і московськими керівниками. Остаточо воно було вирішене в Москві, на пленумі ЦК РКП(б) 13 квітня і на засіданні оргбюро ЦК 20 квітня⁵³⁵. Рішення, котрі приймалися, скоріше за все не протоколювалися. Принаймні, до цього часу вони не з'являлися у науковому обігу.

Одночасно йшли активні переговори між ЦК РКП(б) і партійними та радянськими працівниками України, котрі здійснювали керівництво Кримським обкомом партії. З цих переговорів можна зробити висновок, що в принципі питання про необхідність створення буферної Кримської республіки з боку українського уряду було зустрінуте позитивно. Голова Раднаркому України Х. Раковський телеграфував Г. Чичеріну про необ-

хідність утворення Кримської радянської республіки у зв'язку з міжнародним становищем Криму⁵³⁶. 17 квітня командуючий Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко в телеграмі командуючому 2-ю Українською радянською армією А. Скачку повідомляв: «У Криму створюється уряд»⁵³⁷. Одночасно з цим у телеграмі до голови сімферопольського воєнно-революційного комітету Є. Багатур'янц (Лаури) він зазначав: «Загальна обстановка вимагає негайного створення самостійної кримської влади, проте міцно пов'язаної з військовою. Червоній армії треба надати найрішучішу допомогу»⁵³⁸.

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня 1919 р. третім у порядку денному стояло питання «Крим». В обговоренні і прийнятті рішень брали участь присутні на засіданні В. Ленін, Й. Сталін, М. Крестінський, М. Калінін, І. Смілга і М. Склянський. В прийнятій постанові відзначалося: «1. Визнати бажаним створення Кримської радянської республіки. 2. Запитати тов. Раковського: чи нема в ЦК КПУ підходящих кадрів для зайняття посади голови кримського Раднаркому. Зокрема, яка думка ЦК КПУ щодо кандидатури тов. Артема»⁵³⁹.

Побоюючись проявів сепаратизму, В. Ленін надавав великого значення вибору керівництва Кримської республіки. Член ЦК РКП(б) Х. Раковський, який очолював уряд Української радянської республіки, відповідав за відновлення всіх радянських та партійних органів у Криму. Йому було доручено підбір кандидатів на заміщення посад у Раднаркомі Криму та узгодження кордонів новопосталої республіки. Допомогати йому повинні були надзвичайний уповноважений Ради оборони РСФРР Л. Каменев і член ЦК КП(б)У, нарком внутрішніх справ УСРР К. Ворошилов. 24 квітня в ЦК КП(б)У була направлена телеграма за підписами Л. Каменева і М. Муранова з проханням до Артема відвідати їх поїзд, щоб разом з ними обговорити питання про доцільність призначення його на посаду голови Кримського уряду. Під час цього обговорення кандидатура Артема була відкинута⁵⁴⁰.

Після цього пошуки кандидатури на заміщення посади голови новоствореної республіки продовжилися. В телеграмі, котра була надіслана 26 квітня до Москви, Л. Каменев повідомляв: «Бачив представника Криму. Обов'язково прошу повідомити Ваші міркування про Кримський уряд, оскільки повинен бачитися з Дибенком та іншими кримчанами. Раковський з Одеси, виявляється, рекомендував Дибенка головою. Знаходжу, що це неприпустима помилка. Попереднє враження, що значно краще пряме приєднання Криму до Москви і в усякому разі надіслання туди Йоффе прем'єром»⁵⁴¹. Слідом за цим у телеграмі Леніну і Сталіну Л. Каменев доповідав: «З Раковським зговорився, що Йоффе тут не потрібний. Він потрібний в Криму, де абсолютно немає людей і глави. Відправте Йоффе скоріше в Крим для організації влади. До нього приєднайте Кристі, взявши його від Луначарського»⁵⁴².

Того ж дня Л. Каменєв поїхав до Катеринослава, де провадив переговори з командуючим Українським фронтом В. Антоновим-Овсієнком і Ю. Гавеном. В телеграмі від 27 квітня він повідомляв у Москву Леніну і Сталіну: «Особистим обстеженням, переговорами з Гавеном, Антоновим переконався, що уряд повинен складатися не більш як з семи осіб, з них два татари, Дибенко, Гавен і ще троє місцевих. Вводити більше татар нема жодної необхідності, та й у них немає хоча б трохи підхожих людей. Через хаос взаємовідносин громадянських і військових властей створення влади необхідне у найкоротший строк. Прошу негайно відповісти згодою на викладений план. Чекаю на відповідь. Муранов і Ворошилов цілком згодні»⁵⁴³.

В. Ленін не погодився призначити Йоффе головою Кримського уряду. В телеграмі від 28 квітня 1919 р. Каменєву він зазначав: «Йоффе потрібен не в Криму, а в уряді України на посту, котрий обере Раковський для роботи проти самостійності, а в Криму підшукаємо іншого, але, звичайно, не Дибенка»⁵⁴⁴.

Того ж дня, 28 квітня 1919 р. під керівництвом В. Леніна відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б). На ньому обговорювався ряд питань, котрі стосувалися подальшої долі України та Криму. Так, між іншим, ЦК КП(б)У було запропоновано обговорити «питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією»⁵⁴⁵. Також було розглянуте й питання щодо складу кримського уряду. Після обговорення було прийняте таке рішення: «На чолі поставити тов. Крісті, потім ввести двох мусульман і не більш як двох росіян. З огляду на настійну пропозицію Раковського, ввести до складу Кримського уряду Дибенка з призначенням його наркомом воєнних і морських справ, дозволити йому це, але обов'язково пояснити Дибенку, що ЦК погоджується на це на вимогу Раковського і на його відповідальність. Взяти у Дибенка підписку про беззаперечне підпорядкування всім постановам ЦК і вказівкам загального військового командування»⁵⁴⁶.

28–29 квітня 1919 р. в Сімферополі відбулася VI Кримська обласна конференція КП(б)У. В порядку денному конференції першим питанням стояла інформаційна доповідь «Про воєнно-політичне становище радянської республіки і про політику партії з національного питання», котру зробив Л. Каменєв. Після цього він познайомив усіх присутніх з рішенням, котре було прийняте в ЦК РКП(б), а саме: створити на кримському півострові Кримську Соціалістичну Радянську Республіку.

Ця звістка викликала дебати. Мустафа Субхі разом з Алі Боданінським вітав це рішення ЦК. Він вказував на «величезне значення цього рішення у справі революційного розвитку та залучення на бік радянської влади широких мас працюючих татар міста та села». Субхі зазначив також, що «це рішення ЦК має надзвичайне значення для Сходу, особ-

ливо Близького Сходу, де мешкають споріднені та пов'язані історичними традиціями з кримськими татарами народи. Пригнічені імперіалізмом, вони дивляться на велику пролетарську революцію та чекають, як вона вирішить питання щодо самовизначення дрібних національностей»⁵⁴⁷.

Під час обговорення лунали й цілком протилежні висловлювання. Шустер та І. Шульман зазначили, що вони «вагаються щодо правильності цього рішення ЦК» і натомість запропонували «обговорити питання в принципі: чи доцільно взагалі створювати в Криму радянську республіку»⁵⁴⁸.

Край дискусії поклав К. Ворошилов. Він заявив, що «обговорення цього питання у принциповій площині може мати лише характер висловлення поглядів на це питання того чи іншого товариша, але не характер прийняття чи не прийняття його. Рішення ЦК про створення Кримської радянської республіки остаточне, конференція його не може змінити. Вона повинна обговорити рішення ЦК, але щодо його суті, з точки зору практичного впровадження»⁵⁴⁹.

Після цього обговорення одразу ж припинилося, і конференція прийняла таку постанову: «Ухвалити рішення ЦК про створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки і негайно приступити до його впровадження»⁵⁵⁰. Конференція також ухвалила текст декларації уряду Кримської республіки до всіх держав світу, яка була оприлюднена 6 травня 1919 р. Вона проголошувала Крим соціалістичною радянською республікою без жодної згадки про його автономну приналежність чи до РСФРР, чи до УСРР. Це було зроблено цілком свідомо, адже у іншому випадку втрачався б смисл утворення республіки як буфера проти Антанти. В Декларації також заявлялося про «братерський», нерозривний зв'язок з радянськими республіками Росії, України і країн Європи. Вороги цих республік проголошувалися ворогами радянського Криму аж до повної перемоги всесвітньої комуністичної революції»⁵⁵¹.

Обласна партійна конференція в Сімферополі схвалила рішення ЦК РКП(б) про створення Кримської республіки. Після її завершення більшовицька партійна організація Криму разом з представниками, котрі приїхали з центру, знову почала обговорення питання щодо формування складу уряду.

28 квітня відбулося засідання ревкому. Розглядаючи питання стосовно кандидатури на заміщення посади голови уряду, він ухвалив рішення запропонувати Москві створити уряд у складі двох росіян і двох мусульман, а на чолі поставити Крісті⁵⁵². Проте Л. Каменєв відкинув цю пропозицію.

Завдяки переговорам кримських більшовиків з представниками центрального уряду сформувався новий склад майбутнього уряду Кримської республіки. Під час бесіди по прямому проводу між Х. Раковським та

П. Дибенком, останній повідомляв: «Відповідно до угоди з Каменєвим до складу кримського уряду повинні входити Шляпников (голова), Ульянов, Гавен, Ідрісов, Городецький, Вульфсон (Давидов), Полонський, Меметов, Назукін, Арабський, Подонецький і тимчасово я. Всі увійшли, за винятком Шляпникова, приїзд якого очікується»⁵⁵³. Проте цей проект залишився не до кінця здійсненим. Шляпников до Криму так і не приїхав.

Після тривалих дебатов 5 травня уряд Кримської республіки нарешті був остаточно сформований. До нього увійшли: нарком охорони здоров'я та соцзабезпечення Д. Ульянов (тимчасово виконуючий обов'язки голови уряду), нарком внутрішніх справ Ю. Гавен, нарком закордонних справ С. Меметов, нарком юстиції І. Арабський, нарком з військових і морських справ П. Дибенко, нарком освіти І. Назукін, нарком радянського народного господарства, фінансів, шляхів сполучення, пошт і телеграфів Я. Городецький, нарком землеробства С. Ідрісов, нарком праці І. Полонський (Степан), нарком продовольства і торгівлі — С. Вульфсон (Давидов), керуючий справами РНК А. Боданінський⁵⁵⁴. Дещо пізніше наркомом з національних справ став І. Фірдевс⁵⁵⁵.

Незважаючи на тривалі переговори між усіма зацікавленими сторонами (кримськими більшовиками та урядовою комісією РСФРР у складі Л. Каменєва, М. Муранова, Зоріна, О. Свидерського, К. Ворошилова), голову уряду новоствореної республіки так і не було призначено. Цьому сприяли досить великі чвари всередині уряду, котрі розпочалися через конфлікт між головою президії Кримського обкому партії Ю. Гавеном та П. Дибенком. Останній виступав категорично проти поєднання однією людиною вищих партійної і радянської посад у Кримській республіці. Для його вгамування комісія вирішила примирити Дибенка з Гавеном, створивши щось на зразок тріумвірату на чолі з Д. Ульяновим⁵⁵⁶.

Багато зусиль для того, щоб об'єднати роботу цих зовсім різних людей, узгодити їх погляди щодо того, як саме треба керувати на півострові, докладав Х. Раковський. Взагалі П. Дибенка було включено до складу кримського уряду тільки завдяки поручительству Раковського. 6 травня 1919 р. відбулася бесіда по прямому проводу між Раковським та Дибенком, в якій голова РНК УСРР повідомив останнього про всі умови, на яких той увійшов до складу Кримської СРР⁵⁵⁷.

Протягом травня в Москві продовжували розв'язувати питання про голову Кримського уряду. Політбюро ЦК РКП(б) неодноразово розглядало це питання, але знайти «надійну» людину, яка не припускала б «місцевого сепаратизму» і керувалась виключно директивами, що надходили з центру, так і не вдалося. На вже згадуваному засіданні політбюро від 28 травня знову розглядалося питання «Про кандидата на посаду голови Кримського уряду». В ході обговорення воно прийняло рішення направити до Криму «відкликаного з Казані т. Д. Малютіна»⁵⁵⁸. Але і цей

кандидат до Криму не прибув. Взагалі постійного голову Кримського уряду протягом усього часу існування Кримської республіки призначено не було. Тимчасово виконував обов'язки голови уряду Д. Ульянов, проте призначити саме його головою в Москві не наважилися. Адже протягом усього часу свого перебування на півострові Д. Ульянов дуже часто страждав від запоїв, а через це не міг самотужки повноцінно й надійно виконувати дуже важливі для ЦК РКП(б) обов'язки голови Кримської республіки. Цього в Москві допустити не могли.

7 травня 1919 р. відбулося засідання Кримського обласного комітету КП(б)У, на якому були присутні: члени обкому Я. Городецький, І. Полонський (Степан), Шустер, І. Шульман, Яша і Петерс (М. Гідалевич), члени партії Ю. Гавен, О. Алексакіс, Семен (С. Джігенті), Мирний, В. Хайкевич, С. Вульфсон-Давидов. Було вирішено провести перевибори обласного комітету та поповнити його новими членами. До складу обкому додатково включили Ю. Гавена, О. Алексакіса, Мирного і С. Джігенті (Семена). На тому ж самому засіданні було обрано й виконавче бюро, до складу якого увійшли: Ю. Гавен, І. Шульман і О. Алексакіс»⁵⁵⁹.

Таким чином відтепер до складу Кримського обкому РКП(б) входило 11 осіб: Ю. Гавен, М. Журавльов, Шустер, І. Шульман, Я. Городецький, І. Полонський (Степан), Ейхер, В. Кіров, О. Алексакіс, Мирний і Семен (С. Джігенті)⁵⁶⁰.

Разом з тим на цьому ж засіданні було розглянуто питання про склад реввійськради, політвідділу та взаємовідносини між військовою та цивільною владами. Було прийняте рішення «доручити уряду з'ясувати можливість утворення реввійськради республіки. Одночасно вважати склад реввійськради армії незадовільним»⁵⁶¹.

9 травня уряд Кримської республіки надіслав телеграму до Москви, в якій викладалися його найближчі плани: «Опублікували урядову декларацію, в цілому схожу на вашу. Днями, зібравши фактичні дані про звірства добровольців, скоєних під охороною союзників над мирним населенням, опублікуємо по радіо протест проти попередніх дій Антанти і сучасної блокади узбережжя. Копію ноти протесту повідомимо негайно. Настійно просимо вжити всіх заходів до встановлення безпосереднього телеграфного зв'язку з Києвом і Москвою, для чого є конча необхідність»⁵⁶².

Таким чином, з тексту наведеної телеграми ми ще раз можемо побачити, що уряд Кримської республіки цілком залежав від вказівок, які надходили для нього ззовні. Про якусь «самостійність» новоствореної республіки говорити просто неможливо.

У Кремлі всіх турбував «кримський сепаратизм». 28 травня політбюро ЦК (були присутні лише троє — В. Ленін, Л. Каменєв і М. Крестінський) прийняло рішення про статус Кримського уряду та Кримського

обкому партії. В цьому рішенні вказувалося: «Прийнято як директива, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК і відповідним наркомам за приналежністю, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, зв'язаному безпосередньо з ЦК РКП(б)». Кримська Червона армія, як частина Червоної армії, підпорядковувалась Південному фронту «на правах дивізії». Жодні самостійні дії не допускалися⁵⁶³. Отже, завдяки такому кроку політбюро ЦК РКП(б) статус Кримської республіки було істотно понижено.

Одразу після прийняття політбюро ЦК цього рішення, воно було надіслане до Сімферопольського ревкому і того ж 28 травня обговорено на його засіданні. Ревком ухвалив таке рішення: «Кримський уряд діє на правах губкому, а обком прирівнюється до губкому, зв'язаному з ЦК РКП(б). Кримська армія — частина Червоної армії РСФРР, що входить до складу Південного фронту, як дивізія, жодні самостійні дії і формування на Кримському півострові неприпустимі. Флот і порти знаходяться в управлінні Всеросійського морського штабу»⁵⁶⁴.

Яким був офіційний статус проголошеної більшовиками республіки? В різних документах він мав цілком різні визначення. У Кримському архіві зберігається наказ наркома охорони здоров'я Д. Ульянова від 9 травня, в якому говориться: «Цього числа я приступив до виконання обов'язків народного комісара охорони здоров'я і соціального забезпечення Кримської радянської федеративної республіки»⁵⁶⁵. Саме така назва республіки — «федеративна» — зустрічається в деяких інших постановах кримського Раднаркому. Отже, Кримська республіка вважалася і територіальною автономією в складі РСФРР, і федеративною республікою (слово «федеративна» підкреслює факт її рівноправності з іншими радянськими республіками, в тому числі і з РСФРР), і губернією (згідно рішення політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня). Одночасно з 1 червня 1919 р. вона, разом з Росією, Україною, Латвією, Литвою і Білорусією, була проголошена повноправним членом воєнно-політичного союзу радянських республік.

Весь цей різнобій аніскільки не цікавив і не хвилював московський партійний центр. ЦК РКП(б) створював Кримську республіку лише для «зовнішнього» використання.

Пониження статусу Кримської республіки у постанові політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня 1919 р. призвело до того, що партійні й радянські органи Криму були виведені з-під підпорядкування ЦК КП(б)У і Раднаркому України і підпорядковані виключно органам РСФРР вже не тільки де-юре, тобто згідно з рішенням VIII з'їзду РКП(б), але й де-факто. Прагнення керівників радянської України, котрі бажали зберегти Крим у своєму складі, не були задоволені. Тим не менш КП(б)У протягом усього квітня–травня 1919 р. продовжувала наполягати на приналежності Криму УСРР.

Уперше питання щодо приналежності Криму розглядалося на засіданні сімферопольського воєнно-революційного комітету ще 27 квітня 1919 р. На порядку денному воно стояло у такому формулюванні: «Кому підпорядкований Крим — Україні чи Великоросії?». Після тривалого обговорення ревком ухвалив наступне рішення: «Крим стає самостійною одиницею. Комісаріати повинні керуватися виключно декретами з центру, але, в деяких випадках, допустимо вводити поправки з українських декретів»⁵⁶⁶. Виходячи з цієї постанови, ми розуміємо, що місцеві більшовики вважали Крим територією, котра повинна була керуватися законами з Москви.

6 травня секретар Кримського обласного комітету РКП(б) Шульман надіслав до ЦК РКП(б) телеграму, в якій зазначав: «Створенням Кримського уряду необхідно вирішити питання приналежності партійних організацій Криму»⁵⁶⁷. 9 травня, в свою чергу, ЦК КП(б)У просив ЦК РКП(б) відповісти, у чиєму веденні знаходяться партійні організації Криму — ЦК РКП(б) чи ЦК КП(б)У. 10 травня ЦК РКП(б) надіслав обом сторонам відповідь. Кримський обком отримав телеграму, в якій зазначалося: «Відповідно до постанови VIII з'їзду Крим прирівняний до області. Організаційно зв'язаний із ЦК РКП(б). Секретар ЦК Стасова»⁵⁶⁸. ЦК КП(б)У повідомляли: «Кримський півострів відноситься до ведення Цека РКП(б). Секретар Цека РКП(б) Стасова»⁵⁶⁹.

Тим не менш, в Україні не бажали змиритися з втратою Кримського півострова. 13 травня ЦК КП(б)У вдруге просив ЦК РКП(б) повідомити, чи входить партійна організація Криму до складу КП(б)У⁵⁷⁰. Того ж дня із секретаріату ЦК РКП(б) надійшла відповідь: «Кримський півострів відноситься до ведення Цека РКП(б)»⁵⁷¹. Повідомлення було знову надіслане до Кримського обкому РКП(б)⁵⁷². Підтвердило це й вищезгадана постанова політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня 1919 р.

Однак Раковський продовжував надсилати до Сімферополя різноманітні вказівки, котрі стосувалися й питань «партійного будівництва». Це викликало незадоволення з боку уряду Криму. Так, 9 червня Д. Ульянов надіслав Раковському телеграму, в якій зазначав: «Ваша телеграма за № 2204 від 7 червня отримана. Проте всі питання Криму, згідно з постановою ЦК РКП, вирішуються винятково Москвою. Вашу пропозицію передайте Москві»⁵⁷³.

Навесні і влітку 1919 р. в Криму існувала ще й третя сила, котра керувалась у своїх діях власними міркуваннями: частини Червоної армії та її начдив П. Дибенко. Завдяки його вказівкам ті чи інші волості несподівано виділялися з одного повіту і приєднувалися до іншого, навіть виходячи за межі Кримського півострова. 6 червня Раковський надіслав до П. Дибенка телеграму, в якій вимагав: «Ваш політком Жигалкін втручається в справи, котрі перевищують його компетенцію, виділяючи

волості з одного повіту і приєднуючи їх до іншого. Адже кордони Криму поширюються на північ лише до Перекопського перешийка»⁵⁷⁴.

Проблеми у взаємовідносинах Х. Раковського, Д. Ульянова і Ю. Гавена з П. Дибенком цим не обмежувалися. Тертя між військовими та радянськими органами влади розпочалися одразу ж після зайняття півострова військами Червоної армії. Серед документів кримського архіву зберігається безліч фактів, котрі віддзеркалюють ці відносини.

Перші проблеми виникли вже наприкінці квітня. Це можна побачити з резолюції, котру було ухвалено на засіданні Сімферопольського ревкому 28 квітня, під час обговорення кандидатури на заміщення посад у новоствореному уряді Кримської республіки. Так, у ній зазначалося, що П. Дибенко вводився до складу уряду як нарком військових і морських справ. Проте він повинен був одразу дати підписку про «беззаперечне підпорядкування вказівкам як загального військового командування, так і вказівкам, котрі буде надсилати ЦК»⁵⁷⁵.

6 травня К. Ворошилов надіслав до ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У звіти, в яких писав про те, яким чином «хазяїнували» на півострові «дибенківські вояки». Він підкреслював, що військове майно безладно розбиралося, військові керівники вмішуються у справи ревкому та ЧК і не бажають виконувати розпорядження місцевої влади, постійно з'ясовують питання підпорядкованості, військові комуністи не реєструються в місцевих партійних організаціях⁵⁷⁶. Раковський намагався притушити невдоволення, котре починало розгоратися, та навести хоча б якийсь лад, однак з цього нічого не вийшло, і існуючий стан справ змін не зазнав⁵⁷⁷.

1 червня інструктор ЦК РКП(б) Черноусов надіслав до Москви звіт, в якому також, зі свого боку, охарактеризував стан справ на півострові. Між іншим він зазначав, що у військових частинах, котрі знаходяться в Криму, зовсім нема партійних працівників, і півострів зовсім не позбувся грабунків і погромів. Всі ЧК під напором Дибенка взагалі скасовані, бувають «безвідповідальні» розстріли (навіть більшовицьких робітників). Він бідкався, що керувати разом з військовими взагалі неможливо, адже Дибенко, незважаючи на численні заяви, взагалі нічого не робить для поліпшення становища, що склалося, натомість готуючи проведення чистки партійної організації Криму з метою її розпуску. Наприкінці свого звіту Черноусов благав центр про негайну потребу «підсилити нагляд за тов. Дибенком»⁵⁷⁸.

На початку червня до Криму з інспекційною перевіркою поїхав Я. Епштейн (Яковлев). Він телеграфував Раковському, щоб той втрутився у події в Криму, аби «улагодити ненормальні відносини і примирити Дибенка з Гавеном та Ульяновим»⁵⁷⁹.

Проте найбільш красномовно події того часу висвітлені у звіті, надісланому до ЦК КП(б)У секретарем Кримського обкому Шустером 12 черв-

ня. В цьому документі він відверто розповідав про стан справ, що склався на півострові. Так, він зазначав, що в Криму вся влада знаходиться в руках «Штабу армії Дибенка», який ні з ким не рахується. На думку Шустера, з моменту вступу Червоної армії в Крим, на півострові створилося двовладдя в особах ревкому й штабу Дибенка, між якими відразу розпочалася прихована боротьба за першість. Після цього автор наводив безліч прикладів, коли свавілля Дибенка шкодило встановленню на півострові хоча б якого-небудь спокою й ладу. Наприклад, Дибенко призначав комендантів, які мали бути підлеглими лише йому особисто і не виконувати жодних інших розпоряджень. Через це населення півострова взагалі не розуміло, кому ж підпорядковуватися. «Проведення трудової повинності», за Дибенком, полягало в тому, що на вулицях хапали людей, не розбираючи чи робітники вони, чи ні. А коли на засіданні обласного комітету було зазначено на неприпустимість подібних явищ, Дибенко відповів: «Якщо не подобаються його дії, він може повести свої війська ближче до фронту, що Крим йому не цікавий, і він у ньому випадкова людина». Вищій військовій інспекції, що прибула до Криму, Дибенко заявив, що «вона може провалювати, його контролювати ні до чого, тому що він — наркомвоєн». Закінчуючи свою доповідь Шустер вимагав: «необхідно ЦК вжити наступних заходів: 1) негайно відкликати Дибенка; 2) надіслати товариша для налагодження роботи партійної і радянської; 3) наказати обкому зробити чистку радянських установ і вжити заходів до підняття дисципліни в партії»⁵⁸⁰.

Однак цивільна влада більшовиків мало поступалася військовій. Після того, як радянська влада утвердилася на півострові, вона почала впроваджувати тут ті ж самі методи, котрі використовувала й раніше в інших регіонах, які захоплювала. Як і в 1918 р., тепер на території півострова розпускалися колишні органи влади і створювалися нові, надзвичайні — воєнно-революційні комітети. Спочатку їхній склад був багатопартійним. Однак більшовики шляхом розпуску і переобрань комітетів та інших заходів досягли повного витиснення з їхнього складу всіх конкурентів з інших партій і залишилися єдиними носіями влади. Вони зайняли в ревкомах домінуюче положення, зробивши їх слухняним знаряддям саме власної політики.

Протягом квітня 1919 р. ревкоми виникли у всіх більш-менш великих центрах Криму. Свою діяльність спочатку ревкоми, а потім Кримський уряд розпочали з того, що розігнали створений Кримським крайовим урядом адміністративний апарат. Потім черга дійшла до політичних партій. 16 квітня Сімферопольський воєнно-революційний комітет ухвалив рішення: «через численні повстання на Україні, організовані лівими соціалістами-революціонерами як у тилу, так і в армії — ревком виражає негативне ставлення до партії соціалістів-революціонерів»⁵⁸¹.

Єдиною партією не більшовицької спрямованості, котру більшовики не заборонили, була кримськотатарська «Мілли-Фірка». Вона отримала офіційний дозвіл на легалізацію та випуск власної газети «Єні-Дун'я»⁵⁸². Пояснювалося це змінами у ставленні більшовиків до національної політики та їх намаганням використати національні сили півострова для зміцнення своєї влади. У свою чергу, прихильність «Мілли-Фірка» до більшовиків була викликана тим, що її члени повірили гучним заявам нової влади щодо можливості відтворення кримської держави. А саме це прагнення, як відомо, було покладене в основу політичної програми створеної на початку 1917 р. партії. Через це «Мілли-Фірка» прийняла рішення підтримувати більшовицький уряд Кримської республіки⁵⁸³.

Більшовики зробили висновки з помилок, допущених у 1918 р., під час існування Республіки Тавриди. ЦК РКП(б) чітко поставив перед Кримським обкомом завдання якнайширшого залучення кримських татар до керівних органів створюваної республіки.

Слід зазначити, що ще наприкінці 1918 р. — на початку 1919 р. в лавах партії «Мілли-Фірка» відбувся розкол. Лозунг Добровольчої армії про «єдину та неподільну» державу йшов всупереч її планам та бажанням. З іншого боку, обіцянки більшовиків щодо подальшої долі півострова виглядали досить привабливими. В підсумку стався вихід значної частини членів «Мілли-Фірка» (А. Боданінський, І. Арабський, У. Боданінський, С. Ідрісов, В. Ібраїмов, У. Ібраїмов, С. Меметов та ін.) зі складу Курултаю. Через деякий час вони вступили до більшовицької партії, де утворили мусульманську секцію⁵⁸⁴.

31 березня 1919 р. секретар бюро Кримського обкому КП(б)У Шульман доводив до відома ЦК РКП(б) про те, що при обкомі створено мусульманське бюро, найближчим завданням якого було «сприяння утворенню й розвитку партійних організацій і осередків серед мусульманського населення Криму»⁵⁸⁵. До складу президії цього бюро увійшли: М. Субхі (голова, турок за національністю) та секретарі І. Шульман і А. Боданінський⁵⁸⁶.

Більшовики активно залучали татар до процесу державотворення. 23 квітня 1919 р., під час об'єднаного засідання членів кримського обкому та мусульманського бюро при Кримському обласному комітеті РКП(б) Ю. Гавен зробив доповідь з питання «Про створення тимчасової влади». Під час промови він, згідно його власним словам, «ознайомив збори з дорученням т. Сталіна про організацію в Криму автономного робочо-селянського тимчасового уряду в повному контакті з татарською комуністичною організацією». Далі Гавен запевнив усіх присутніх у тому, що це розпорядження було «підтвержене й головою Української РНК т. Раковським»⁵⁸⁷.

В кінцевому підсумку до складу уряду Кримської республіки увійшло п'ять кримських татар — С. Меметов, С. Ідрісов, І. Фірдевс, І. Арабський та А. Боданінський. Вони зайняли посади комісарів юстиції, внутрішніх справ, іноземних справ, освіти та керуючого справами РНК⁵⁸⁸.

В багатьох документах, котрі випускалися кримськими ревкомами, урядом Кримської республіки та КримЧК, містилися погрози застосування різних кар аж до розстрілу за «заклики і виступи проти окремих націй». Кримськотатарська мова поряд з російською визнавалася державною⁵⁸⁹. Уроки Республіки Тавриди не пройшли для більшовиків марно.

Тим не менш, слід підкреслити, що більшовики лише загравали з національними меншинами, а реально надавати їм повноту влади зовсім не збирались. Про це свідчать багато фактів. Наприклад, 23 квітня, під час вищезгадуваного об'єднаного засідання членів Кримського обкому та мусульманського бюро при Кримському обласному комітеті партії, в ході обговорення питання щодо кандидатури голови Кримського Раднаркому, висувалася пропозиція призначити на цю посаду кандидата від мусульманської організації М. Субхі. Однак частина членів Кримського обкому категорично з цим не погодилася, побоюючись, що такий крок може бути, за словами учасника того засідання Ю. Гавена, «через недавні загострені національні відносини в Криму витлумачений перекручено»⁵⁹⁰. Тобто, більшовики цілком слушно побоювалися, що при появі на чолі уряду Кримської республіки мусульманського лідера можливий новий сплеск національно-визвольного руху, а це призвело б до нового зростання серед кримських татар настроїв, спрямованих на створення власної, незалежної від Москви, держави.

Щоб попередити сепаратизм місцевих мусульман, 13 травня секретаріат ЦК РКП(б) надіслав до всіх губкомів РКП(б) (у тому числі до Кримського) циркулярний лист, в якому вимагав, щоб «робота мусульманських секцій велася під безпосереднім наглядом партійних комітетів, щоб члени секцій обов'язково входили до складу місцевої організації, щоб вони ні в якому разі не відокремлювалися. Уся діяльність секцій повинна зводитися винятково до пропаганди й агітації серед мусульман»⁵⁹¹.

16 квітня Сімферопольський ревком прийняв рішення скликати з'їзд рад робітничих і червоноармійських депутатів. Для цього було створено «комісію в складі Бурмістрова і Немченка для підготовки виборів і вироблення відповідних інструкцій». Передбачалося, що в роботі з'їзду братимуть участь по одному представнику від усіх партій, котрі визнавали радянську владу⁵⁹². Ревком вирішив, що вибори депутатів повинні закінчитися не пізніше 13 травня⁵⁹³. Проте зібрати загальний з'їзд рад Криму більшовики вже не встигли. Свій надзвичайний характер біль-

шовицька влада зберігала усі 75 днів існування Кримської СРР. Ради не були відновлені, функції ЧК були передані особливому відділу при Воєнно-революційній раді Кримської республіки⁵⁹⁴.

Взаємовідносини між більшовицькими органами влади та КримЧК протягом весни–літа 1919 р. склалися досить специфічно. Нерідко траплялися випадки взаємного непорозуміння. Виходячи з думки, що саме ЧК є найвищим органом влади на півострові і лише вона має право організувати все кримське життя, армійські чекісти нерідко дозволяли собі втручатись у роботу всіх інших органів влади. Так, у кримському архіві зберігся лист від 28 квітня, який було надіслано до прифронтової ЧК від Сімферопольського воєнно-революційного комітету. Останній гнівно вимагав: «Через те, що вся верховна цивільна влада належить винятково Сімферопольському воєнно-революційному комітету, пропонуємо надалі не робити вказівок з питань, що не відносяться до кола вашої діяльності»⁵⁹⁵.

Після проголошення Кримської республіки Сімферопольський ревком розпочав процес наведення ладу у справі існування величезної кількості прифронтових ЧК. Він розіслав до всіх повітових і міських ревкомів і рад депутатів Криму телеграму, в якій вимагав: «Усі прифронтові ЧК на території Кримської радянської республіки вважаються неправомірними й недійсними, а тому пропонується негайно прибути в місто Сімферополь в Особливий відділ при Кримській радянській армії для одержання подальших вказівок. Усіма питаннями спеціального характеру відає Особливий відділ при штабі Кримської радянської армії»⁵⁹⁶.

Фінансові та продовольчі проблеми, котрі виникали у кримській влади, вона намагалася вирішувати кількома засобами. Окрім звичайних реквізицій, дуже поширеним засобом отримання грошей та продовольства були постійні поїздки кримських більшовиків до Києва з проханнями про надання допомоги. Так, уже 17 квітня до Раднаркому Києва «для ходатайства з надзвичайно термінових питань фінансового характеру» було відправлено О. Галопа⁵⁹⁷. У травні до Києва для вирішення «надзвичайно термінових питань фінансового й продовольчого характеру» поїхав Б. Гельман⁵⁹⁸.

З наданням допомоги Київ не забарився. У травні з території України до Криму було надіслано 199 тис. пудів зерна, а на початку червня — 420 тис. пудів муки та 709 вагонів цукру⁵⁹⁹.

Насильницьке відбирання у населення продовольчих товарів та примусова посівна кампанія призвели до зростання обурення в суспільстві. Почали виникати стихійні виступи протесту з боку місцевого населення. Щоб зміцнити свою владу, більшовики вдосконалювали створену 14 квітня Кримську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією та саботажем. Кримська ЧК почала «забезпечувати виконання розпоряджень

обласного ревкому». На ділі це означало тотальне винищення тих, хто наслідуювався виказувати невдоволення. Встановлення «революційної законності» призвело до виникнення на півострові чергової хвилі червоного терору.

Тим не менш такого масового терору, як у 1918 р., в Криму не спостерігалось. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникнули жорстоких репресій і навіть брали участь у ревкомах, профспілках та ін. Але на пресу і пропаганду більшовики наклали суворі обмеження. Газети, які затаврували як «буржуазні» (наприклад, «Кримський Вестник»), негайно закрили.

У цілому ставлення уряду Кримської СРР до політичних опонентів було більш стриманим, ніж у 1918 р. Кримська ЧК видала суворий наказ про заборону проведення самочинних обшуків, арештів, самосудів, ревізій та ін. Однак населенню півострова було байдуже, чи санкціонована владою ревізіція, під час якої у нього відбиралися всі засоби для існування, чи ні.

Протягом весни 1919 р. в Москві сформувалася думка про те, що настав час для «законодавчого оформлення більш тісного з'єднання всіх суверенних республік»⁶⁰⁰. 1 червня ВЦВК РСФРР видав декрет «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби з світовим імперіалізмом»⁶⁰¹. Нова форма об'єднання республік передбачала особливе становище органів РСФРР, які одночасно виконували функції органів влади та управління для всього об'єднання радянських республік. Армії всіх республік були перетворені на армію РСФРР, на чолі об'єднаних наркоматів були поставлені уповноважені наркоматів РСФРР.

Політика, котру впроваджували більшовики, невдовзі викликала масові повстання серед селян. Влітку 1919 р. не тільки Кримський півострів, а й уся Україна були охоплені численними селянськими повстаннями. Радянський уряд повинен був направляти в райони повстань велику кількість військ. Цим вирішили скористатися сили Антанти та Добровольчої армії. З Ак-Монайського перешийку з'єднані війська перешли в наступ на територію півострова. У зв'язку з цим 8 червня було створено Раду оборони Кримської республіки як вищий орган влади. До її складу увійшли П. Дибенко, Ю. Гавен і С. Вульфсон (Давидов). 11 червня 1919 р. Рада оборони оголосила Крим на воєнному стані⁶⁰².

12 червня в Криму висадився білогвардійський десант генерала Я. Слацова. Радянські органи влади почали евакуйовуватися з півострова. 24 червня 1919 р. вони покинули Сімферополь, а ще через дві доби в Криму не залишилося жодного червоного загону. Уряд Кримської республіки евакуйовувався до Нікополя, а потім у Київ. Кримська Соціалістична Радянська Республіка припинила своє існування.

3.5. Білогвардійський уряд в Криму

24 червня 1919 р. з'єднані війська Антанти та Добровольчої армії зайняли Сімферополь, а ще через дві доби вся територія Кримського півострова була зайнята військами А. Денікіна. Одразу після приходу до влади, Денікін розпочав здійснювати заходи, спрямовані на укріплення на півострові правопорядку. Ще 22 червня були видані правила, згідно з якими селяни мали сплачувати орендатору третину свого врожаю зернових, одну шосту овочів та тютюну⁶⁰³. Було скасовано монополію на хліб, відроджено вільну торгівлю. Усі закони, котрі були видані українськими урядами та кримськими крайовими урядами, або втілені в життя під час існування на півострові радянської влади, були скасовані⁶⁰⁴.

А. Денікін був прихильником тези про «єдину та неподільну Росію». Тому у власних наказах і приватному листуванні він відмовлявся навіть вживати саму назву «Україна». Згідно його розпоряджень, після захоплення Херсона й Одеси, всі українські землі були поділені на три області: Київську, Харківську і Новоросійську. До складу останньої увійшли Таврійська, Херсонська й Одеська губернії⁶⁰⁵.

Така ж само доля чекала й Крим, який, як і під час існування Російської імперії, повинен був увійти до складу відродженої Таврійської губернії. Її існування було відновлено за наказом А. Денікіна від 25 червня 1919 р. Тепер вона знову включала до себе Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти. Губернатором Таврійської губернії було призначено колишнього члена уряду С. Сулькевича графа В. Татіщева, а на посаду головнокомандуючого губернії (або «головноначальствующого») було призначено генерал-лейтенанта М. Шіллінга⁶⁰⁶.

В руках М. Шіллінга була об'єднана вся військова та цивільна влада в губернії. Під його командуванням знаходилися всі військові частини й уся адміністративна влада, а сам Шіллінг підпорядковувався лише А. Денікіну. Його помічником з цивільних справ вважався губернатор Таврійської губернії⁶⁰⁷.

26 червня В. Татіщев скликав нараду представників земських управ та міського самоврядування⁶⁰⁸. Але вже 29 червня, згідно наказу Денікіна, всі міські думи та земські заклади були розпущені. Було проголошено, що до встановлення в Росії «общенародної влади» не буде існувати жодної влади, окрім «влади верховного правителя Росії і верховного головнокомандуючого Російською армією адмірала Колчака та його представника на Півдні Росії керівника Добровольчої армії Денікіна»⁶⁰⁹. Торкаючись органів місцевого самоврядування Денікін зазначав, що невдовзі будуть проведені нові вибори, котрі, однак, повинні були відбуватися вже згідно з новою інструкцією. Вона передбачала підвищення вікового цензу виборців до 25 років, вводився двохрічний ценз осілості, а самі вибори до земств повинні були проводитися двоступенчато⁶¹⁰.

Після того, як більшовицькі війська залишили Кримський півострів, до керівництва Добровольчою армією звернулися кримські татари з пропозицією відродити кримську державність. «Міллі-Фірка» висунула перед ним своє намагання створити на півострові власну культурно-національну автономію. Але ці вимоги були проігноровані: 12 серпня 1919 р. Денікін наказав Шіллінгу розпустити Директорію, повернути дореволюційне магометанське духовне управління, котре було підпорядковане Таврійському губернатору, й особливу комісію з вакуфів, на чолі якої було поставлено М. Таганського. Була відновлена посада муфтія, на яку було призначено С. Кіпчакського, який був муфтієм ще до революції⁶¹¹. Найбільш впливових діячів «Міллі-Фірка» було заарештовано. Так, за ґратами опинилися А. Озенбашли, С. Хаттатов, А. Боданінський, Х. Чапчакчі, А. Хільмі, М. Бадраклі, С. Кезлеві та ін.⁶¹² Всі ці дії білогвардійського керівництва призвели до того, що вже наприкінці 1919 р. кримськотатарський національний рух примкнув до ворожих Білому руху сил.

Після наступу Добровольчої армії ЦК КП(б)У «з метою посилення керівництва підпільною та партійною боротьбою в тилу денікінської армії» створило Зафронтове бюро (Зафронтбюро) на чолі з С. Косіором. За вказівкою ЦК РКП(б) воно також здійснювало керівництво партійним підпіллям у Криму⁶¹³, до складу якого входили: С. Просмушкін (Спер), М. Бабахан, О. Бунаков, Б. Горелік (Моїсей)⁶¹⁴. До півострова були надіслані так звані «перевірені кадри», які повинні були «дбати» про «укріплення та розгалуження мережі підпільних груп». Такі групи почали формуватись у Севастополі, Феодосії, Сімферополі, Євпаторії, Керчі, Ялті та інших містах⁶¹⁵.

Щоб забезпечити порядок на півострові, Денікін 30 липня 1919 р.¹³ видав постанову «Особливої наради» про діяльність судово-слідчих комісій. В ст. 1 цієї постанови зазначалося, що всі ті, хто брав участь у свідомому поширенні й зміцненні радянської влади та захопленні нею державної влади в країні, повинні піддаватися арешту та суду, котрий мав виносити необхідне покарання⁶¹⁶. Одразу ж після прийняття цієї постанови, на території півострова розпочалися арешти викритих більшовиків та тих, хто їм співчував.

Згідно з поширеною домовленістю між Добровольчою армією та Антантою, після початку управління Кримом Денікіним, розпочалося постачання країн Антанти продовольчими товарами. В поєднанні з арештами,

¹³ 9 липня 1919 р. денікінське керівництво відновило існування старого стиля, а при П.Врангелі починаючи з 3 липня 1920 р. було введено так зване «двустильє» — тобто паралельне використання як старого, так і нового стилей. Через це, в багатьох джерелах з історії Білого руху, досить часто трапляється деяка плутанина в датуванні тієї чи іншої події.

що проводилися новою владою, це викликало зростання невдоволення серед селян. В Криму розпочався так званий рух «зелених», які отримали цю назву через те, що переховувалися в численних лісах або горах півострова. За своєю орієнтацією «зелені» поділялися на два табори: пробільшовицькі («червоно-зелені») та антибільшовицькі («біло-зелені»). Пробільшовицький табір «зелених» використовував підтримку більшовицького підпілля в містах та допомогу від їх керівників, які постійно приїжджали з Москви чи Києва.

Антибільшовицький табір був у більш скрутному становищі, оскільки йому доводилося боротися як з військами Добровольчої армії, так і з більшовицьким підпіллям та підпорядкованими йому загонами «червоно-зелених». Дуже показовою є характеристика, котру дав цим «зеленим» свідок тих подій М. Воронович: «Діючий «зелений» рух не має нічого спільного з бандитизмом, з шайками грабіжників, що переховуються в горах та лісах. Дійсні «зелені» були і є місцевими селянами, повсталими і проти добровольчої, і проти більшовицької влади»⁶¹⁷.

Протягом 1919 р. загопи «зелених» завдавали відчутних ударів по силах Добровольчої армії. Так, улітку та на початку осені, відволікаючи на себе значну увагу добровольців, вони спромоглися сприяти досить вдалому наступу Червоної армії на півострів⁶¹⁸.

Стан справ в УНР у той час був дуже суперечливим. На її території йшло протистояння багатьох політичних сил — денікінців, петлюрівців, більшовиків, махновців та інших селянських загонів. Головний отаман Директорії С. Петлюра, щоб зкоординувати свої дії з Добровольчою армією, спочатку прагнув досягти угоди з Денікіним. Але дотримання Денікіним незмінного курсу на відновлення «єдиної та неподільної Росії» вже вкотре призвело до початку ворожнечі між його військами та збройними силами Петлюри. Н. Махно, який також мав віддані йому війська, невдовзі теж почав вести бойові дії не тільки з більшовиками, а й з військами як Денікіна, так і Петлюри. Подібна ворожнеча призвела до того, що великі антибільшовицькі сили боролися один проти одного, що ослаблювало й виснажувало їх. Тому більшовики отримали час і можливість для переформування своїх військ та початку широкого наступу на територію України. Ще на початку липня 1919 р. більшовики оголосили загальну мобілізацію робітників та селян у Червону армію. До її лав забирали всіх юнаків, починаючи з 18–19 років. Протягом літа–осені 1919 р. Червона армія декілька разів намагалася здійснити наступ на Україну та Крим, щоб оволодіти цими привабливими територіями.

Цим намаганням сприяв тяжкий стан на півострові. На ґрунті виснаження й голоду в кримських містах почали виникати різні епідемії. Так, у серпні 1919 р. в Криму на холеру захворіло 68 осіб (43 з них — померло), у вересні з'явилися випадки захворювання різними видами тифу⁶¹⁹.

Подібний стан речей призводив до зростання невдоволення серед населення Криму. Це, в свою чергу, сприяло полегшенню завдання більшовицького підпілля. Наприкінці 1919 р. в Криму було створено велику об'єднану більшовицьку підпільну організацію, в яку увійшли групи з усіх міст півострова. Ця організація почала створювати нові партизанські загони для підривів мостів та доріг⁶²⁰.

Після провалу походу Денікіна на Москву літом 1919 р. та ряду великих поразок його військ біля Одеси, Новоросійська та Північної Тавриди, восени 1919 р. війська Червоної армії упритул підійшли до Криму. 9 листопада ЦК КП(б)У надіслав підпільним парткомам та ревкомам директиву, в якій говорилося про необхідність масового виступу партизан, який повинен був полегшити наступ більшовицької армії⁶²¹. Для об'єднання спільних дій усіх організацій було створено Кримський обласний військово-революційний комітет на чолі з секретарем Кримського обкому М. Бабаханом⁶²². Крім нього, в комітет увійшли С. Просмушкін (Спер), Б. Горелік, О. Бунаков і Федорова⁶²³.

В середині листопада 1919 р. майже весь Крим був охоплений хвилею повстань. 13 грудня начальник Таврійської губернської карно-розшукувальної управи полковник Астраханцев повідомляв Таврійському губернатору про активізацію діяльності підпільних більшовицьких організацій. Як приклад він описував стан справ у Севастополі: «В Севастополі є декілька більшовицьких організацій, які, використовуючи тимчасові невдачі на фронті, намагаються зв'язатися з сільськими партійними осередками для сумісної підготовки до збройного повстання»⁶²⁴.

В цей час Червона армія вела в Північній Таврії досить успішні бої. Перспектива того, що невдовзі в Криму буде встановлено радянську владу, здавалася дуже близькою. Тому 20 грудня 1919 р. ЦК РКП(б), обговорюючи питання Криму, прийняв постанову, в якій зазначалося: «В світлі майбутнього звільнення й відновлення Кримської республіки доручити комісії у складі Д. Ульянова, Ю. Гавена та Максимовського відібрати політпрацівників для Криму та підготувати тези про завдання партії і радянської влади в Криму»⁶²⁵. Для «надання допомоги кримським товаришам» ЦК РКП(б) надіслав до півострова чергову групу партійних активістів⁶²⁶.

Наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р. розвідка Добровольчої армії здійснила ряд арештів провідних підпільних груп у Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Євпаторії, Ялті, Керчі та інших містах півострова. Це призвело до того, що на початку 1920 р. Кримський обком був змушений розпочати формування нових підпільних ревкомів, котрі повинні були зосередити у власних руках майже всю військову роботу і розпочати підготовку до збройного повстання⁶²⁷. В лютому 1920 р. ЦК РКП(б) затвердив склад створеного в Мелітополі Бюро Кримського обкому та Кримревкому⁶²⁸.

Наприкінці 20-х років один із найвпливовіших учасників тих подій Ю. Гавен так згадував про них: «Коли білі армії потерпіли поразку під Орлом і швидко покотилися назад, у Москві в ЦК РКП(б) було поставлене питання про утворення Кримського й Українського радянських урядів. У ЦК питання про Кримську республіку було поставлене мною і Д. Ульяновим. Нами були написані тези про те, як у Криму конкретно реалізувати національну політику нашої партії. Ці тези були прийняті політбюро, й воно доручило оргбюро створити партійне і радянське керівництво для майбутньої Кримської радянської республіки. Тоді ж ЦК було утворено бюро Кримського обласного комітету в складі: тов. Гавена, Ветошкіна і Ульянова. Також було утворено кримський революційний комітет у складі: Гавена, Ветошкіна та Ульянова і двох татарських працівників С. Меметова та С. Ідрісова. Ми отримали доручення приїхати в прифронтову смугу і створити там апарат для Кримської радянської республіки, щоб зараз же після заняття Криму (у швидкому занятті Криму в Москві були упевнені) ми могли б почати в Криму й партійну, й радянську роботу, маючи вже підготовлені основні кадри працівників як по радянській, так і по партійній лінії»⁶²⁹.

Війська Денікіна після поразки відступали з України трьома групами: перша — на південно-схід, на Північний Кавказ, друга — на південно-захід, в район Одеси і третя — на південь, в Крим. До Криму відступала група військ генерала Я. Слашова чисельністю близько 4 тис. осіб. При допомозі артилерії військових кораблів союзників вони закріпилися на Перекопі. Невдовзі з-під Одеси та з Кубані прибуло підкріплення, після чого сили добровольців склалися з найбільш боєздатних частин Добровольчої армії: Корніловська, Марковська, Алексеєвська і Дроздовська дивізії та частин Донських та Кубанських козаків. З'єднані сили добровольців відбили здійснений у січні–березні 1920 р. більшовицький наступ.

Ситуація, що склалася на середину лютого 1920 р., призвела до того, що А. Денікін був вимушений піти на урядову реформу. Згідно з домовленостями з Верховним Козачим Колом він створив Південноруський уряд, в якому йому відводилося місце голови. Перед Головнокомандуючим Добровольчою армією були відповідальні військово-морський міністр та міністр шляхів сполучення, він мав право розпуску законодавчої влади. До складу уряду увійшли: М. Мельников (голова Ради міністрів, голова Ради керуючих відділами Донського уряду (Кругу), генерал-лейтенант О. Кельчевський (військово-морський міністр, начальник штабу Донської армії), В. Зеелер (міністр внутрішніх справ), генерал від кавалерії М. Баратов (міністр закордонних справ), В. Краснов (міністр юстиції), П. Агеєв (міністр землеробства), М. Бернадський (міністр фінансів), Л. Зверев (міністр шляхів сполучення), Ф. Леонтович (міністр торгівлі й промисловості), Ф. Сушков (міністр народної освіти), М. Дол-

гополов (міністр охорони здоров'я), М. Чайковський (міністр пропаганди), Я. Щупляк (міністр продовольства), І. Мірцев (керуючий справами)⁶³⁰. Під юрисдикцію цього уряду підпадав і Крим.

Програма цього уряду декларувала: єдність Росії, скликання Установчих зборів, майбутній федеративний устрій Росії, парламентаризм (якому належить вся повнота законодавчої влади, а також йому ж підпорядковується вся військова влада), принцип народоуправління (але без загального і рівного виборчого права), відповідальність міністрів перед парламентом і призначення їх главою держави за погодженням з парламентом, право вето голови держави (але з третього разу законопроект всі рівно повинен був прийматися)⁶³¹.

Серед усього населення півострова, крім кадетів, визнання цей уряд не отримав. Як пізніше зазначав А. Денікін: «В народі й в армії поява нового уряду не була сприйнята жодним чином. Багато рядових обивателів лише багато часу по тому, в еміграції, довідалися про його існування»⁶³².

Проте, незважаючи на існування Південноруського уряду, протягом січня–березня 1920 р. фактичним диктатором Криму був генерал Я. Слащов. Накази генерала повинні були виконуватися без жодного заперечення. Жорстокими засобами він намагався підняти боєздатність свого війська та закріпитися на півострові. Адже всередині Добровольчої армії набули великого розповсюдження такі пороки, як пияцтво, мародерство, спекуляція та ін. Так, генерал-лейтенант Макаренко у своїй доповідній записці до Денікіна писав, що деякі генерали (наприклад, В. Май-Маєвський, Санніков, В. Покровський, Міллер та ін.) втратили «будь-яку довіру та повагу, й здобули репутацію руйнівників не тільки тилу, але й армії»⁶³³. Слащов видав багато наказів, спрямованих на поліпшення становища в лавах свого війська, в тому числі: про організацію військово-польових судів, про заборону спекуляції, про заборону азартних ігор та безконтрольного продажу вина, про збільшення покарання за взятки, про негайний арешт осіб, котрі з'являлися в людних місцях у нетверезому стані, а також за таємний вивіз хліба за межі півострова та ін.⁶³⁴.

Невдоволення добровольців станом речей у лавах керівництва Добровольчої армії в кінцевому підсумку призвело до бунту командира 1-го добровольчого Корніловського полку капітана М. Орлова, який разом зі своїми однодумцями, виступив з вимогами проведення значних реформ у Добровольчій армії, спрямованих на «викорінення негативних явищ, що виникли в її лавах»⁶³⁵.

18 березня 1920 р. відбулася подія, котра згодом призвела до великих змін у стані Добровольчої армії. До ставки Денікіна приїхав генерал О. Кутепов, який заявив, що «після невдач, котрі сталися в Новоросійську та до нього, добровольчий корпус уже більш не довіряє генералу Денікіну

так, як вірив до цього часу». Ця звістка викликала заяву Денікіна про те, що він складає з себе повноваження командуючого Добровольчою армією. 20 березня в Севастополі відбулося засідання військової ради, на якому вирішувалося питання про призначення нового керівника. Рада одногосно висловилася за генерал-лейтенанта П. Врангеля як спадкоємця головнокомандуючого. 21 березня Денікін підписав наказ про зняття з себе повноважень та призначення генерала Врангеля Верховним правителем та Головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії. Наступного дня А. Денікін на борту англійського міноносця емігрував за межі країни⁶³⁶.

Таким чином, наприкінці березня 1920 р. на чолі Добровольчої армії став П. Врангель. Не можна не погодитися з думкою дослідників братів Зарубіних про те, що П. Врангель був єдиним з вождів Білого руху, який, взявши владу, вже мав чітку програму дій на найближче майбутнє, причому програму розгорнуту, котра охоплювала всі сторони життя⁶³⁷. Він усвідомлював помилковість і прямолінійність курсу, який впроваджував його попередник, а тому від самого початку свого керівництва намагався виправити найбільш одіозні помилки Денікіна.

На початку свого керівництва армією Врангель зайнявся викоріненням усіх безчинств, що виникли в ній. Він провів реорганізацію війська, віддав під суд найбільш злісних порушників порядку. Як свідчив учасник тих подій Н. Савич, після того як Врангель прийшов до влади, у Криму «не було ні погромів, ні грабунків з боку військових частин, котрі регулярно отримували своє постачання і не були вимушені вдаватися до самозабезпечення, що було однією з найбільш волаючих язв 1919 року»⁶³⁸.

Протягом квітня–травня 1920 р. під керівництвом Врангеля опинилася боєздатна армія. Всі війська були зведені у чотири корпуси: перший армійський під командуванням генерала О. Кутепова в складі Корніловської, Марковської, Алексеєвської та Дроздовської піхотних дивізій; другий армійський — генерала Я. Слащева в складі 13-ої і 34-ої піхотних дивізій та окремої кавалерійської Терсько-Астраханської козачої бригади; Донський корпус генерала Ф. Абрамова у складі першої, другої і третьої донських дивізій зі звідним корпусом генерала П. Писарева у складі першої і третьої кубанських та чеченських дивізій. Згодом був ще сформований кінний корпус, котрий складався з двох дивізій під командуванням генерала Бабієва. Крім того, в розпорядженні Врангеля знаходилися повітряна ескадрилья під командуванням генерала Ткачова і залишки Чорноморського флоту під командуванням віце-адмірала М. Сабліна (лінкор «Воля», три крейсера, 9 міноносців та дрібні судна)⁶³⁹. До літа 1920 р. загальна чисельність військ Врангеля (згідно з різними відомостями) доходила від 25 до 50 тис. солдатів та офіцерів⁶⁴⁰.

Держави Антанти та США визнали Врангеля керівником уряду і встановили з ним дипломатичні відносини. Вони почали постачати Добровольчій армії зброю, боєприпаси, військову техніку та ін.

Врангель намагався встановити тісні стосунки з усіма антибільшовицькими силами. Так, в одному із своїх перших інтерв'ю представникам преси від 9 квітня 1920 р. він розкритикував політику, котру впроваджував його попередник, заявивши, що «стратегія була принесена в жертву політиці, а політика нікуди не годилась». П. Врангель підкреслив, що «замість того, щоб об'єднати всі сили, котрі поставили собі за мету боротьбу з більшовиками і комуніою..., учасники Добровольчої армії бились і з більшовиками, і з українцями, і з Грузією і з Азербайджаном, і лише трохи не вистачило, щоб почати битися з козаками, які склали половину нашої армії»⁶⁴¹.

На відміну від уже усталеного правила білих не визначати наперед, яким буде майбутній державний устрій країни, П. Врангель відстоював ідею «тактичного федералізму». На його думку, прямолінійність А. Денікіна призвела до того, що гасло «єдина й неподільна Росія» мало наслідком роз'єднання антибільшовицьких сил. «Широка автономія», за Врангелем, мала бути наслідком вільно укладеного договору на основі спільності економічних інтересів⁶⁴². Більш того, 20 вересня 1920 р. під час зустрічі з однією з численних українських делегацій він заявив, що в основі його політики лежить федералізм⁶⁴³. Декларування цього важливого гасла повинно було розширювати коло потенційних прибічників режиму П. Врангеля серед інших народностей.

Невдачі, з якими постійно зіштовхувався А. Денікін у боротьбі з українським селянським рухом, спонукали П. Врангеля одразу визначити своє ставлення до нього. 13 червня 1920 р. Головнокомандуючий ЗСПР видав наказ за № 31/30, в якому вимагав від своїх командирів «рахуватися з повстанськими загонами Махна»⁶⁴⁴ й у випадку зустрічей з антирадянськими силами не застосовувати військової сили. Врангель сподівався таким чином схилити його до співпраці на основі спільності ворогів і завдань — боротьби за інтереси народу проти «комуні». Він підкреслював: «Нам по дорозі з цими російськими людьми, котрі, як і ми, чесно прагнуть повалити купку насильників-більшовиків, які обманом захопили владу»⁶⁴⁵.

Позиція П. Врангеля щодо українського національного руху також різко відрізнялася від позиції А. Денікіна. Вона була продемонстрована у виданій 25 серпня 1920 р. «Відозві Головнокомандуючого до українців». Хоча вона нагадувала денікінську «До населення Малоросії», проте значно відрізнялася від останньої. П. Врангель не став звинувачувати український національний рух у «зрадництві» та «розкольніцтві», а натомість наголошував на спільності завдань обох рухів: боротьбі «за щастя,

свободу і велич Батьківщини» проти ворогів, які «утискають віру, народність і надбання». Вказуючи на «братерський союз» з козацтвами Дону, Кубані, Тереку та Астрахані, барон закликав до єднання й українців, в якому вбачав порятунком обох рухів. На відміну від офіційного вжитку назви «Малоросія» щодо української території, котру впроваджував А. Денікін, П. Врангель, знявши його заборону, використовував назву «Україна». Врангель визнавав право українського уряду боротися за «рідну Україну» і не протиставляв її «єдиній Росії»⁶⁴⁶.

Але С. Петлюра, орієнтуючись на Польщу, не бажав мати з Верховним правителем жодних справ. Майже так само чинив і Н. Махно, який, хоча й декілька разів розстрілював надісланих Врангелем «парламентерів», проте остаточного рішення так й не прийняв, зайнявши вичікувальну позицію, намагаючись спочатку подивитися на те, як будуть розвиватися справи далі.

Крім того, Врангель намагався встановити дружні відносини з кримськотатарським рухом. Було відновлено випуск забороненої при Денікіні газети «Міллет», з'явилася газета «Голос кримських мусульман», припинилися арешти активістів «Міллі-Фірка». Однак, при всьому цьому, Врангель рішуче відмовився виконати вимогу кримських татар щодо відновлення їх незалежної держави. Виходячи з волі Головнокомандуючого законопроект про самоуправління татар так ніколи й не був схвалений урядом Півдня Росії⁶⁴⁷.

У квітні 1920 р. розпочалася війна більшовиків з Польською республікою. Можливості воювати на два фронти у Червоної армії не було, а тому вони прийняли рішення про припинення наступу на Крим. Це дало уряду Врангеля можливість укріпити свою владу на півострові.

З самого початку свого перебування на посаді Верховного правителя Врангель розпочав створення законодавчого органу влади. З 29 березня по 9 квітня під його керівництвом існувала Рада начальників управління при Головнокомандуючому (Правителі) Збройними силами Півдня Росії. 9 квітня 1920 р. П. Врангель об'явив склад новосформованого уряду — Уряду Півдня Росії. Головою уряду та помічником правителя (тобто П. Врангеля) став О. Кривошеїн, начальником управління закордонних справ став П. Струве, начальником управління юстиції — М. Таганцев, начальником військового управління — генерал-лейтенант В. Вязьмітін, начальником морського управління — адмірал М. Саблін, начальником управління торгівлі і промисловості — В. Налбандов, міністром начальником управління фінансів — Бернадський, начальником управління внутрішніх справ — С. Тверський, начальником управління землеустрою — Г. Глинка. Державним контролером було призначено Н. Савича⁶⁴⁸.

20 травня 1920 р., перед початком широкого наступу на Північну Таврію з Криму, Врангель видав наказ і відозву до «руських людей», в

якому зазначалося, що Російська армія йде звільняти рідну землю від «червоної нечисті». Разом з тим Врангель обіцяв надати повне пробащення всім тим, хто «заблукав», якщо вони повернуться до лав Білого руху⁶⁴⁹.

25 травня Верховний правитель видав наказ про порядок повернення землі власникам. У ньому зазначалося, що землею повинні володіти «на засадах міцно закріпленої приватної власності якомога більша кількість осіб, які можуть вкладати в неї свою працю». Посередником між великими землеволодіннями та новими власниками повинна була бути держава⁶⁵⁰. 7 червня був надрукований «Закон про землю», який передбачав викуп у землевласників землі за рахунок держави, після чого вона повинна була за зазначену плату передаватись у власність селянам. Маєтки, площа яких дорівнювала 400–600 дес. викупу не підлягали. Ціна 1 дес. землі встановлювалась у розмірі п'ятикратної вартості середньорічного врожаю, котрий був отриманий з десятини. Для викупу надавалась розстрочка на 25 років⁶⁵¹.

«Закон про землю» залишився майже нікому не відомим практично на всій території Криму. Його текст було надруковано в дуже малій кількості примірників. Тому, за словами свідка тих подій, населення півострова не тільки «не було проникнуте свідомістю про блага та переваги реформ, але у пануючій більшості випадків взагалі не мало жодного уявлення про них»⁶⁵².

Рішення земельного питання в світлі подій, що розвивалися, було б дуже важливим. Але цей закон був пристосований до умов мирного часу, а не часу громадянської війни. Один з учасників його розробки В. Оболенський у своїх мемуарах писав: «Я глибоко переконаний і зараз, що коли б земельний закон, хоча б у тому вигляді, в якому він був виданий генералом Врангелем 25 травня 1920 р., був виданий генералом Денікіним 25 травня 1918 р. — підсумки громадянської війни були б зовсім іншими»⁶⁵³.

Господарський стан півострова був дуже важким. Тимчасове «володарювання» різних урядів, котрі змінювали один одного та дуже мало турбувались про розбудову економіки краю, призводило до тотального вивозу з Криму всього що тільки можна було вивезти. Такий стан зберігався й після приходу до влади Врангеля. За даними митниць, за перше півріччя 1920 р. через Євпаторійський порт було вивезено 20 тис. пудів ячменя, 50 тис. пудів солі, майже 3 тис. пудів вовни⁶⁵⁴.

Після припинення наступу Червоної армії на Крим у квітні 1920 р. більшовики почали відновлювати мережу підпільних організацій. У червні, згідно з рішенням ЦК РКП(б), було ліквідовано створені Москвою раніше Кримські обком та ревком, а все керівництво кримськими справами було передано до рук ЦК КП(б)У⁶⁵⁵. Завдяки діяльності ЦК КП(б)У

було створено Кримський підвідділ Закордонного відділу (Закордот). Для того, щоб його роботу якнайтісніше зв'язати зі штабом Південного фронту, по узгодженню з М. Фрунзе, головою Кримського відділу було призначено начальника реєстрота Південного фронту Ф. Маркуса, а його заступниками Ю. Гавена і Немченка. На Кримський підвідділ Закордота було покладено керівництво всією партійною роботою на півострові⁶⁵⁶.

21 липня на засіданні колеги Закордота, після доповіді про виконану в Криму роботу, було прийнято постанову про призначення командуючим повстанськими силами Криму О. Мокроусова та про з'єднання вищого керівництва революційною роботою (партизанською та політичною) в Криму в руках трійки у складі М. Бабахана, О. Мокроусова і Федорової. У вересні Закордот ЦК КП(б)У надіслав до Криму на підпільну роботу 15 «досвідчених» комуністів, а Кримському обласному комітету було передано 1 млн. 600 тис. руб. в романівській валюті, 4 кулемети, 26 ручних гранат, декілька гвинтівок та 8 тис. патронів⁶⁵⁷.

Протягом червня–липня 1920 р. створені більшовиками партизанські загони проводили бойові операції, захоплювали обози зі зброєю та боеприпасами, руйнували лінії зв'язку. Незабаром із розрізнених партизанських загонів була створена єдина більшовицька Повстанська армія. Подібні дії призвели до того, що командування Добровольчої армії було змушене створювати спеціальну тилу армію та бойовий штаб для боротьби з партизанами — більшовицькою Повстанською армією і «зеленими»⁶⁵⁸.

Тим часом ЦК РКП(б) через своїх зв'язних продовжував надавати кримським більшовикам необхідні вказівки. 19 серпня 1920 р. він надіслав ЦК КП(б)У директиву про виділення на цю частину фронту «кращих робітників, здатних підняти боездатність частин, укріпити тил, повести боротьбу з дезертирством та бандитизмом»⁶⁵⁹.

1 вересня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло директиву, в якій вимагало «надати військовому відомству директиву захопити Крим до початку зими»⁶⁶⁰. Для виконання цієї директиви всі загони Повстанської армії були зведені в три «полки»¹⁴ і були спрямовані проводити рейди біля Бахчисарая та Старого Криму. До жовтня 1920 р. кількість партизан збільшилася з 3 до 5 «полків»⁶⁶¹.

21 вересня, згідно наказу ЦК РКП(б), Реввійськрада утворила Південний (Кримський) фронт на чолі з М. Фрунзе. До його складу увійшли 6-а, 13-а і 2-а Кінна армії. Вже 27 вересня Фрунзе приступив до формування штабу фронту. Він віддав наказ, в якому висловлювалося прагнення розбити ворога й зайняти Крим будь-яким чином до початку зими⁶⁶².

¹⁴ Для того, щоб приховати дійсну, досить невелику, чисельність більшовицьких військ, останні почали йменувати партизанські загони — полками.

Наприкінці жовтня армії Південного фронту перейшли до загального наступу. З 28 жовтня по 2 листопада військові дії йшли на території Північної Тавриди. Частини Червоної армії, використавши те, що укріплення Перекопу не були збудовані до кінця, прорвали оборону й почали наступ на територію Кримського півострова.

Велику роль у падінні «білого Криму» відіграв Н. Махно. Протягом усього вересня тривали переговори між ним та більшовиками. Під час цих переговорів більшовики вели діяльну агітацію серед махновців для того, щоб залучити їх до активного виступу проти Врангеля. Дуже широко вони застосовували факт смертного вироку отаману Володіну, який свого часу був винесений білими⁶⁶³. Згодом довготривалі переговори завершилися підписанням угоди. 2 жовтня 1920 р. у Старобельську Н. Махно від імені голови ради Революційної-повстанської армії України (махновців) підписав з урядом Радянської України угоду про союз та співробітництво.

З 12 жовтня махновська армія була залучена до бойових дій проти Врангеля. У ніч на 8 листопада махновці у складі 6-ї армії форсували Сиваш. Ця подія призвела до виходу військ Південного фронту в тил перекопським укріпленням і сприяла успіху всієї Кримської операції.

Після цього війська Червоної армії попрямували на територію півострова. 13 листопада більшовики захопили Сімферополь, 14 листопада — Феодосію, 15 листопада — Севастополь, 16 листопада — Джанкой і Керч, 17 листопада — Ялту.

Одночасно з наступом Червоної армії активізували свої дії більшовицькі партизанські загони, які організовували диверсії, напади на гарнізони, зривали перебезування нових підкріплень для Добровольчої армії до лінії фронту.

16 листопада 1920 р. М. Фрунзе телеграфував В. Леніну про ліквідацію Південного фронту. Тим часом війська Добровольчої армії під командуванням П. Врангеля готувалися до евакуації...

РОЗДІЛ IV. КРИМСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ

4.1. «Червоний терор»

Втретє радянські війська увійшли в Крим й остаточно закріпилися в ньому наприкінці 1920 р. У жовтні почалася вирішальна битва з арміями П. Врангеля, а впродовж 7–17 листопада війська Південного фронту під командуванням М. Фрунзе здійснили головну наступальну операцію — перехід через Сиваш і штурм Перекопу.

На цьому тлі більшовиками був розіграний перший акт майбутньої драми: оголошено амністію всім, хто складе зброю. Ще у травні 1920 р. міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Керзон звернувся до уряду РРФСР з пропозицією про переговори та амністію білогвардійцям. Нарком закордонних справ РРФСР Г. Чичерін вважав, що треба «йти на амністію Врангелю..., можна відповісти згодою, не гаючи ані хвилини»⁶⁶⁴. Погоджуючись з цим, В. Ленін звернувся до голови Революційної військової ради Республіки та наркома у військових і морських справах Л. Троцького: «Я вважаю, Чичерін правий: зараз же відповісти згодою на 1) призупинку військових дій (а) в Криму та (б) на Кавказі (точно обміркував кожне слово) і 2) на переговори про умови очищення Криму за принципом (не більш) загальної амністії білих і 3) участі англійського офіцера у переговорах з Врангелем»⁶⁶⁵. Однак, з цього плану нічого не вийшло.

12 вересня 1920 р. газета «Правда» надрукувала «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля» з пропозицією амністії тим, хто перейде на бік радянської влади. 11 листопада сам Фрунзе звернувся по радіо з цією пропозицією до врангелівських офіцерів. З аналогічними закликами до них виступила й Реввійськрада фронту.

Позиція Леніна тим часом ставала більш жорсткою. Коли він дізнався про вчинок Фрунзе, то вже 12 листопада телеграфував: «РВР Південного фронту. Комісія. Троцькому. Тільки що узнав про вашу пропозицію здатися. Дуже здивований непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля: коли ж супротивник не прийме цих умов, то, не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»⁶⁶⁶. Саме тут треба шукати зерно майбутньої розправи, хоча формально обіцянка амністії все ще залишалася в дії.

Однак, всі оголошення більшовиків щодо амністії — це були лише слова. У Російському державному архіві соціально-політичної історії збереглася частина записки, яка була написана В. Леніним десь наприкінці

жовтня — на початку листопада 1920 р. і адресована Є. Склянському. У ній говориться буквально наступне: «...чудовий план! Докінчуйте його разом із Держинським. Під видом «зелених» (ми потім на них і звалимо) пройдемо на 10–20 верст і перевішаємо куркулів, попів, поміщиків. Премія: 100 000 карбованців за повішеного»⁶⁶⁷. Коментарі, як кажуть, зайві.

Після взяття Перекопу червоними війська білих почали відступати. Представник Антанти де Мартель погодився прийняти всіх, хто залишав Крим, під заступництво Франції. 14 листопада 1920 р. о 2 годині 40 хвилин, тільки після того, як на кораблі (в евакуації взяли участь 120 кораблів⁶⁶⁸) піднялися всі бажаючі, на борт останнього крейсера «Генерал Корнилов» зійшов барон Врангель⁶⁶⁹. До Константинополя було вивезено 145 693 особи, серед яких військових — близько 70 тис. За винятком міноносця «Живой», який затонув, усі інші кораблі прибули до місця призначення⁶⁷⁰.

Незважаючи на те, що за море вирушило багато людей, у Криму залишилась значна кількість солдат та офіцерів, які не побажали або не змогли залишити півострів. Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в літературі називається різна. Так, у виданні «Гражданская война в СССР» зазначено, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів⁶⁷¹, а за підрахунками кримського вченого В. Брошевана у полон потрапило 54 696 врангелівців. Загальна кількість військових, які перебували у листопаді в Криму, дорівнювала 200 тис., а після евакуації, за підрахунками дослідників братів Зарубіних, їх залишилось кілька десятків тисяч⁶⁷².

Серед тих, хто залишився в Криму, були люди, котрі як патріоти своєї землі не бачили для себе майбутнього за кордоном, а також наївно вірили в оголошену більшовикам амністію. Так, наприклад, під час реєстрації при заповненні опитувального листка багато білих офіцерів на питання «Чому Ви не уїхали разом з Врангелем?» відповідали таким чином: «від'їзд не відповідав моїм поглядам» (М. Ведрінський), «не бажав покидати Росію і коли-небудь воювати проти неї» (В. Рукіс), «не бажав їхати з Росії» (М. Белорусов, О. Павлов), «не вважав можливим бігти з рідної землі» (О. Мельніков, В. Савостьянов), «руські повинні бути в Росії» (М. Астреїн) та ін.⁶⁷³. А поручик Ігор Родкевіч висловився ще більш відвертіше: «12 листопада залишився у Феодосії. Не хотів їхати з Росії і жителі розсіяли мій страх перед Червоною армією»⁶⁷⁴.

Не поїхала за кордон ще одна група людей. На півострові залишилися ті, чії родичі потерпали від тієї чи іншої — початкової або кінцевої — ступені туберкульозу, і для котрих переїзд в еміграцію був подібній смертному вироку. Родичі хворих не могли кинути своїх рідних. Відомо,

що в Криму через хворих на туберкульоз дружин залишилися дуже багато людей, забитих потім більшовиками. Наприклад, зберігся опитувальний листок Євгена Беліловського, який взагалі не приймав участі у революційних подіях того часу. В ньому він писав: «У Крим я прибув для того, щоб бути... у присудженої до смерті від туберкульозу дружини моєї, що знаходиться тут у санаторії і дати їй можливість мабуть останні дні, тижні пробути без гострої форми». Єдине про що він просив більшовиків після свого арешту, це: «Через невідомість свого положення, хочу просити порушити клопотання перед подальшою інстанцією, якщо дозволять мені не виходити звідси, не забирати мене з Ялти нікуди, тому що єдине в житті близьке моє і дороге, це моя сім'я в особі умираючої дружини, яка знаходиться тут у дуже тяжкому стані і мої помисли спрямовані до того, як би допомогти їй». Резолюція переможців на цю жагучу мольбу людини на очах у якої вмирала його дружина була цілком стандартною — «Розстріляти»⁶⁷⁵.

Один з очевидців подій, які відбувалися під час захоплення міст Криму військами Червоної армії, розповідав: «У понеділок 2 листопада за ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлючені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе віднятий одяг, шпурляючи свою розідрану солдатську нещасливого роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному перевдяганню, тому що наступний за першим солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався більш цілим одягом свого попередника і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і затишних місцях, боячись потрапляти на очі озвірілим червоноармійцям... Наступного дня, у вівторок, почався грабіж винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачило, почали відкривати бочки і пити просто з них. Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. В одному підвалі у вині втопилося двоє червоноармійців, а Феодосійською вулицею від будинку виноторговця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого вин, і червоноармійці, які проходили вулицею, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом. Командири самі випускали вино з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити якій-небудь порядок в армії. Пияцтво тривало цілий тиждень, а разом із ним і всілякі, часто найнеймовірніші насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабунки»⁶⁷⁶.

Крім того, значного поширення серед червоноармійців та матросів набуло насильство над жінками. Кожний матрос мав по 4–5 коханок,

головним чином із дружин розстріляних та офіцерів, які емігрували. Якщо жінка відмовлялася ставати іграшкою — її розстрілювали. «Матроси, п'яні, й посатаніли від крові, увечері, під час оргій, у котрих мимоволі брали участь сестри милосердя, дружини заарештованих та дружини офіцерів, які виїхали, а також заручниці — брали список і ставили хрест проти прізвищ, які їм не подобалися. «Хрестики» уночі розстрілювалися...»⁶⁷⁷.

13 листопада червоні війська увійшли до Сімферополя, 14-го — до Феодосії, 15-го — до Севастополя, 16-го — до Керчі. З того часу 16 листопада 1920 р. офіційно вважалось днем завершення громадянської війни. Але війна продовжувалася — з беззбройними людьми. Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 р., В. Ленін заявив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, перетравимо»⁶⁷⁸.

Зараз дуже часто вказують на превентивний характер сталінських репресій: винищувалися всі ті, хто міг би в майбутньому чинити опір радянській владі. Як ми бачимо, саме такий характер мали репресії й ленінського періоду. Наведене вище висловлювання Леніна, яке, до речі, відсутнє в Повному зібранні творів, у поєднанні з наведеними фактами щодо Криму свідчить про це з усією переконливістю.

З полоненими «розібралися» цілком у «більшовицькому дусі» — шляхом масових розстрілів. Для цього 21 листопада 1920 р. було утворено т. зв. кримську ударну групу на чолі із заступником начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю. Євдокимовим⁶⁷⁹. За результатами діяльності групи її керівника було представлено до нагороди. На нагородному листку командуючий Південним фронтом М. Фрунзе зазначив: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проводити нагородження в звичайному порядку не зовсім зручно»⁶⁸⁰. А виконуючий обов'язки начальника Особливого відділу ВЧК С. Дукельський конкретизував: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд»⁶⁸¹.

24 листопада 1920 р. в місцевій пресі було надруковано наказ кримського ревкому, в якому, між іншим, зазначалося: «Виїзд з-за меж Криму, тимчасово, до особливого розпорядження, цілком заборонений»⁶⁸². Це було зроблено для того, щоб жодна людина не мала змоги врятуватися від «революційного правосуддя».

По суті, сама присутність людини в Білій армії, незважаючи на те, як вона туди потрапила, наприкінці 1920 — на початку 1921 рр., автоматично означала смертний вирок. Причому це стосувалося не лише військових, а й штабних працівників («чиновників військового часу») або тих, хто працював на складах, стайнях, кузнях та інших службах. Так, семінарист Петро Сибірцев, який працював в штабі Врангеля як писар, був розстріляний як «чиновник військового часу»⁶⁸³, козак Яків Гладков — за те, що він працював «табунником у Врангеля»⁶⁸⁴, селянин Афанасій Коняшін — за те, що він є «зрадник і ворог РСФРР»⁶⁸⁵. Вбивали навіть лікарів та ветеринарів.

14 листопада 1920 р. на суспільному засіданні членів революційної військової ради Південного фронту та Кримського обкому РКП(б) (що розпочав свою діяльність в той же самий день) була ухвалена постанова, згідно з якою на півострові створювався надзвичайний орган більшовицької влади: Кримський революційний комітет (Кримревком) у складі: «голова — член РВР Південного фронту Бела Кун, заступник голови Ю. Гавен, члени: А. Ліде, С. Меметов, С. Ідрісов, С. Давидов-Вульфсон»⁶⁸⁶. Однак, не всі його члени змогли виконувати свої обов'язки. Багатьом з них просто не дозволяли працювати, адже побоювалися їхньої «угодовської зіпсованості». Наприклад, діяльність Давидова та Гавена у цьому органі влади взагалі не простежується. Кримськотатарські співробітники С. Меметов та С. Ідрісов також були фігурами випадковими, які не мали «всієї повноти влади» і перебували в ревкомі лише «для галочки». Незабаром Кримський ревком поповнила Розалія Землячка.

Кримревкому були надані необмежені повноваження. По всьому півострову він розпочав утворювати органи міліції. Кількість людей, які в них працювали постійно збільшувалася, адже перед більшовиками стояли «першочергові завдання по встановленню твердого революційного порядку». Наприкінці 1920 р. у кримській міліції працювало 2 475 чоловік⁶⁸⁷.

Терор 1918 та 1919 років істотно відрізнявся від терору 1920–1921 рр. Раніше випадки розправ з «класовими ворогами» частіше за все були стихійними та некерованими, адже виникали здебільшого після зборів матроських та червоноармійських колективів. Поставити офіційно дозволений вказівками «зверху» терор на плановий потік у більшовиків просто не вистачило часу. У 1920–1921 рр. терор став цілеспрямованим.

Отримавши телеграму від заступника Троцького по РВР Є. Склянського, в якій говорилося: «Війна продовжиться, поки в Червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер», Бела Кун досить своєрідно на неї відреагував: «Троцький сказав, що не прийде до Криму, поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим це — пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на

три роки у своєму революційному русі, ми швидко підніmemo його до загального революційного рівня Росії...»⁶⁸⁸.

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану. Він супроводжувався жорстоким терором, який вражав навіть на тлі жахів громадянської війни. Про це свідчать скрупульозні звіти Землячки на ім'я секретаря ЦК РКП(б) М. Крестінського. Наказ про початок операції з очистки Криму від «контрреволюціонерів» віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський шифрованою на ім'я начальника особливого відділу Південного фронту В. Манцева⁶⁸⁹. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г. Пятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив наказ № 4, в якому зазначалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також «всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з'являється, будуть розглядатися як шпигуни, які підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу»⁶⁹⁰. Нагадаємо, що на той час бойові дії вже закінчилися.

Реєстрація, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів їх усіх вбили. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах за містом, топили у морі.

Доля пораних теж була жахливою. Їх вбивали просто у гошпиталях або санаторіях. Так, інструктор відділу народної освіти Ялти і повіту в Лівадії направив до Ялтинського повітового ревкому групу заарештованих разом із спеціальним повідомленням, в якому писав: «При цьому перепроводжую список контрреволюціонерів, які ховаються в затишних містечках міста Ялти та її окрузі, рятуючи свою шкуру від кари твердої революційної руки трудового народу. Інформація в списку зі слів сестри милосердя із санаторію № 10 Червоного хреста в Лівадії тов. Сумцової, дружини червоного командира Робочо-селянських Червоних військ Сумцова»⁶⁹¹.

В Державному архіві Служби безпеки України зберігаються опитувальні листи тих, хто був заарештований. У графі «У чому обвинувачується?» слідчі особливих трійок без вагань писали: «козак», «дворянин», «юнкер», «чиновник військового часу», «штабс-капітан», «доброволець», «учасник армії Врангеля» та ін. Наприклад, ось типове рішення, яке було прийняте на засіданні надзвичайної трійки Кримської ударної групи управління особливих відділів Південно-Зах. фронту: «7 грудня 1920 р. слухали особові справи 322 чоловік. УХВАЛИЛИ: Розстріляти по нижченаведеному списку: ...Абрамов Б.С. — корнет; Багратіон О.П. — дворянин, генерал царської армії; Волков В.М. — дворянин; Воротніков М.М. —

дворянин; Гвоздецький М.Г. — служив у поліції; Григор'єв В.М. — прапорщик; Гунській О.Я. — лікар санаторію для білих; Гурвіч В.Я. — музикант в армії Врангеля; Двірський М.Л. — товариш прокурора; Жолкевський В.С. — поручик армії Врангеля; Козачіна Д.Ф. — прапорщик армії Врангеля. ... Вирок повинний бути приведений у виконання в 24 години»⁶⁹². Тобто інформація про саму людину, що містилася в анкетах, не мала для слідчих жодного значення. Доля «злочинця» була цілком передбачуваною від самого початку.

Питання в опитувальному листі ставилися з єзуїтською підступністю. Так, наприклад, в ньому були такі питання: «хто може підтвердити що все те, що Ви написали правда?», «де мешкають Ваші рідні?», «хто в більшовицькому уряді добре Вас знає?» та інші. Якщо опитувальний був досить наївним й надавав потрібну владі інформацію, він тим самим спрямовував всіх тих, чиї прізвища вказував у зазначених графах, до рук надзвичайних органів на майбутнє катування та загибель. Нові заарештовані, в свою чергу, заповнювали нові опитувальні листи, в яких писали нові прізвища. І цей процес йшов далі...

Подібне становище було на всій території півострова. Про події кінця 1920 р. у Феодосії очевидець розповідав: «Всі, хто з'явилися на реєстрацію, були відправлені під конвоєм у Віленські казарми і на колишню фабрику Криму¹⁵, відкіля до 200 осіб щonoчі виводилися на мис св. Іллі і розстрілювалися. Трупки кинули у глибокий яр і зверху прикрили землею, яка обвалилася. Доступ до балки довго охоронявся ланцюгом червоноармійців, але дружини декількох офіцерів... проникли до цього місця. Весь шлях до яру засипаний шматками одягу мучеників... Півтора місяці кожну ніч виводилося на Чумну гору в Карантині і мис св. Іллі по 300–400 душ, яких розстрілювали з кулеметів пачками. Нещасних роздягали при 20-градусному морозі. Одиницям пощастило втекти й укритися на горищах, у норах, сараях... Трупки страчених заривалися недбало, і ранком собаки розтаскували шматки м'яса. У грудні страти відбувалися на Лисій горі. Загальне число постраждалих — не менше 7 000–8 000 осіб»⁶⁹³.

Наприкінці 1920 р. у спеціальному зведенні Кримревкому за грудень місяць зазначалося, що тільки Особливим відділом Чорноморського узбережжя було затримано близько 10 тис. осіб, із котрих 60% виявилися білогвардійськими офіцерами⁶⁹⁴. Доля цих «затриманих» була цілком прогнозована...

У місцевій пресі почали друкуватися статті, основною метою яких було обґрунтування та виправдування тих насильств, що відбувалися на півострові. 24 листопада 1920 р. в газеті «Красный Крым» надрукували постанову кримського уряду, яка розпочиналася наступними словами:

¹⁵ Мається на увазі фабрика, що до революції належала Соломону Криму.

«Виїзд з-за меж Криму тимчасово, до особливого розпорядження, заборонений»⁶⁹⁵. Через тиждень, 30 листопада, начальник особливого відділу 6 армії Бистрих написав статтю, що називалася цілком недвозначно — «По заслугам», — і розповідала про тих, кого було розстріляно за його наказом. 5 грудня у тій же газеті була надрукована програмна стаття «Білий та червоний терор», в якій її автор М. Марголін зазначав: «Нещадним мечем червоного терору ми пройдемо по всьому Криму й очистимо його від усіх катів, поневолювачів, мучителів робітничого класу. Але він повинен бути розумний і не повторювати помилок минулого. Ми були занадто великодушні після жовтневого перевороту. Ми, навчені гірким досвідом, уже зараз великодушничати не станемо. У звільненому Криму ще занадто багато залишилося білогвардійщини. ... Ми віднімемо в них можливість заважати нам будувати наше життя. Червоний терор досягає цілі, тому що діє проти класу, приреченого самою долею на смерть, він прискорює його загибель, він наблизить годину його смерті! Ми переходимо у наступ!»⁶⁹⁶.

І в подальшому газети з тією ж регулярністю повідомляли своїм читачам про розстріли. Так, 9 лютого 1921 р. в пресі написали про те, що в Сімферополі «розстріляно колишніх білих офіцерів: Лаврухін О.С., Масловський І.О., Марков Б.В., Раскін М.К.»⁶⁹⁷. 10 квітня стаття «За що карає Радянська влада» повідомляла, що «на останньому засіданні колегії Сімферопольської міської надзвичайної комісії був розглянутий ряд справ, по яких до вищої міри покарання — розстрілу були засуджені 22 особи»⁶⁹⁸.

В офіційних документах теж постійно закликали вбивати «класово чужі елементи». Так, у відозві Джанкойської більшовицької організації, між іншим, містилися такі слова: «...Заколотимо наглухо труну буржуазії, яка вже вмирає та корчиться у судорогах»⁶⁹⁹.

Навесні 1921 р. Кримревком розповсюдив серед відділів юстиції міст півострову телеграму за підписом заступника голови Г. Шидарева, згідно з якою вимагалось: «виходячи з положення про реввійськтрибунали... вироки та постанови реввійськтрибуналів остаточні, оскарженню не підлягають і повинні приводитися негайно до виконання»⁷⁰⁰.

Прізвища Б. Куна та Р. Землячки в ті часи у Криму стали синонімами терору. Поет М. Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував списки заарештованих, яких присудили до розстрілу, і дозволяв йому викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина⁷⁰¹. На думку того ж М. Волошина, завдяки терору з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє⁷⁰². Отже, Кун і Землячка зробили багато для розгортання червоного терору. Але не слід вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося в Криму наприкінці 1920 — першій половині 1921 рр. Неабияку роль відіграла й Кримська ЧК та особливі відділи Червоної армії.

Відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особливі відділи, транспортна ЧК, морська ЧК і т.п., між якими існували серйозні протиріччя щодо «сфер впливу». Це пов'язане з тим, що у Криму не було єдиного координуючого центра, якому б ці органи підпорядковувалися. Особливі відділи, які проводили політику терору стосовно всіх «контрреволюціонерів», були практично безконтрольними. У діях органів ЧК принципи «революційної законності» часто межували із свавіллям. Поширилася система заручників, і донос, навіть не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку був написаний, так і всієї його родини⁷⁰³.

Разом з ЧК у терорі брали участь й частини Червоної армії та її особливі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню продрозкладки, у діяльності комендатур, які в ряді випадків могли застосовувати й поза-судові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті «різного розуміння своїх владних повноважень»⁷⁰⁴.

Кримревком разом з Кримським обласним комітетом РКП(б) намагалися встановити на всім півострові єдиний орган, що керував би діяльністю всіх ЧК. Протягом січня 1921 р. вони надсилали до Москви телеграми, в яких зверталися до центру з проханням сприяти створенню в Криму такого органа: «створити в Криму сильну ЧК з підпорядкуванням їй всіх особливих відділів Криму (армії та флоту)». Нарешті на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) 21 січня 1921 р. було прийнято постанову, в якій зазначалось: «Визнати необхідним Особливі відділи армії і флоту підпорядкувати Кримської ЧК. Доручити тов. Дзержинському організації і персонально провести в життя»⁷⁰⁵. Але, єдиний керуючий центр з'явився на півострові лише в квітні 1921 р. — Кримська обласна ЧК (КОЧК).

Перед чекістами на півострові стояли масштабні задачі «у справі боротьби з контрреволюційним елементом». Їхню діяльність можна поділити на два етапи. Перший — це період масового терору після перемоги над П. Врангелем, спрямований проти колишніх білих офіцерів та всіх інших «антибільшовицьких сил», які перебували в той час у Криму. Другий — це масова перевірка «сигналів» про антирадянську діяльність осіб після вигнання Врангеля. Сигнали відразу почали надходити до компетентних органів від «пильних товаришів». Під перевірку потрапляли особи різного віку, статі та соціальної приналежності.

Приміром, селянин з Ново-Іванівки Сімферопольського повіту Панков за службу в державній сторожі у Врангеля був присуджений до перебування в таборі примусових робіт терміном на 1 рік. Така ж доля спіткала його односельчанина Т. Федоряка. Іншу особу — поліцейського при білих В. Мещерякова — у лютому 1921 р. заслали до концентраційного табору «на час громадянської війни»⁷⁰⁶ (яка, до речі, начебто вже завершилася). Домогосподарка Лідія Тиха як «неблагонадійна» —

адже походила з дворян — була вислана в Харків. Майно репресованих підлягало конфіскації.

Заповнюючи опитувальний лист, син лікаря Ілля Островерхов на запитання про своє відношення до радянської влади відповів «визнаю і підкоряюся». Рішення щодо нього було прийняте стандартне — розстріляти як «прихованого ворога»⁷⁰⁷.

Траплялися й цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими «шкіряними товарами». Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить пощастило, і Піастро звільнили зі стандартним формулюванням «за недоведеністю обвинувачень»⁷⁰⁸.

У документі, підписаним Р.Землячкою на початку грудня 1920 р., зазначалося: «Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які служили у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії була розстріляна. Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. осіб відпущено 700, розстріляно 2 тис. осіб, решта знаходяться в концентраційних таборах. Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їхньому зв'язку з дрібною буржуазією — за тих або інших заарештованих. Областком вказав на неприпустимість масових клопотань та запропонував партійним бюро в жодному разі не давати санкції на подібні клопотання, а, навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі з остаточного викорінення контрреволюції»⁷⁰⁹.

2 січня 1921 р. на об'єднаному засіданні Кримського ОК РКП(б) та Кримревкому була прийнята постанова, згідно з якою родини тих, кого було розстріляно, висилалися з Криму. Присутні на засіданні Землячка, Ліде, Ібраїм (О. Дерен-Айсерли), Давидов-Вульфсон та Бабахан ухвалили: «Погодитися з думкою Кримської ЧК, щоб Особливий відділ, виносячи вирок про розстріл, водночас робив постанову про висилку з Криму родини розстріляного»⁷¹⁰.

Звичайно, не всі в Криму підтримували цю спрямованість на масовий терор. Так, про невдоволення та розгубленість свідчить, наприклад, протокол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації, датований груднем 1920 р. Серед питань, які розглядалися на цьому засіданні, є й таке: «Про ставлення організації РКП до становища, яке склалося в місті в зв'язку із арештами та обшуками». В ході довгих дебатів та суперечок було прийняте рішення «провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів»⁷¹¹.

Через такі прояви «м'якотілості» місцевих працівників Бела Кун та Землячка розпочали надсилати численні просьби до Москви в ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб «забрати» з півострову всіх «м'якотілих та неперевірених» (тобто всіх тих, хто намагався вгамувати розлиття

хвилі терору по півострову), а замість них надіслати «перевірених». У керівництві Криму розпочався конфлікт, котрий закінчився відозвою Куна та Землячки з півострову. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч більшовицької партії М. Султан-Галієв.

Ім'я татарського революціонера, більшовика М. Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії. Його реабілітація відбулася лише наприкінці 80-их років. Більша частина революційної діяльності Султан-Галієва пов'язана з роботою в Казані та в Москві: у Центральному бюро комуністичних організацій народів Сходу при ЦК РКП(б), Центральній мусульманській військовій колегії, Народному комісаріаті у справах національностей. У Криму М. Султан-Галієв був лише один раз, але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий у судженнях (особливо з національного питання), Султан-Галієв давно викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під негласним наглядом ВЧК. Під зручним приводом «вивчити стан справ в Криму», напередодні X з'їзду РКП(б) (що відбувся 8–16 березня 1921 р.) Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був «висланий» з Москви. Дозвіл повернутися він отримав вже після закінчення партійного з'їзду, де серед основних розглядалося й національне питання.

За півтора місяця роботи в Криму М. Султан-Галієв детально вивчив стан справ, налагодив роботу татарського бюро обкому партії і порушив питання про припинення червоного терору. У доповіді «Про становище в Криму» він зазначав: «Дуже великою помилкою є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає 20–25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народний поголос збільшує цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найгірше, що було в цьому терорі, так це те, що серед розстріляних потрапляло дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику неவிбагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже немає родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д. ...На маленькій території Криму існує три органи по боротьбі з контрреволюцією: Особливий відділ 4-ої армії, КримЧК та особливий відділ морського відомства..., якій діє протягом 50-ті верст берегової смуги. Окрім них, на місцях існують ще повітові політвідділи, котрі ведуть паралельну роботу з цієї ж галузі. Жодного розмежування їх компетенції на ділі не існує. Кожний діє на свій розсуд»⁷¹².

Чесна та смілива доповідь М. Султан-Галієва викликала в Москві ефект бомби, що розірвалася. Адже Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, різко викрив свавілля, котре творилося у Криму, назвав прізвиська та конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М. Фрунзе, М. Бухарін, М. Ульянова, Д. Ульянов, які вже побували на півострові. Про становище в Криму на весь голос заговорили в Наркомнаці та Раді національностей. Таємне ставало явним.

Згодом, у 1923 р., під час обговорення вищими політичними керівниками рукопису роману «В тупике» Маркс Тартаковський намагався отримати пояснення щодо подій в Криму у Дзержинського: «...Офіцери з'явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бійня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з'явився, заарештовували, ночами виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів:

— Бачите, отут було зроблено велику помилку. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використовують ці повноваження»⁷¹³.

У травні 1921 р. у Москві нарешті усвідомили серйозність ситуації. В Крим була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш. Ібрагімовим. Вивчивши стан справ, він на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. сказав: «...У Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, залишки червоного терору, який провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення»⁷¹⁴. А Велі Ібраїмов¹⁶, виступаючи на пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р., сказав ще більш відкрито: «...Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Армію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення»⁷¹⁵.

Дані про масштаби червоного терору та кількість його жертв дуже різняться. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору 1920–1921 рр. зібрав та систематизував у 1923–1924 рр. С. Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. осіб. Кримський історик В. Петров прийшов до висновку, що мінімальна кількість загиблих складає 20 тис. осіб⁷¹⁶. М. Султан-Галієв назвав цифру в 70 тис., І. Шмельов — 120 тис. загиблих⁷¹⁷.

¹⁶ Велі Ібраїмов (голова Кримського ЦВКу з 1923 р.) розстріляний за сфальсифікованим обвинуваченням у 1928 р. Доля Ю. Гавена, С. Бабаханяна, І. Фірдевса, П. Новицького та багатьох інших «старих» більшовиків буде такою ж — всі вони стануть жертвами сталінського терору в 30-ті роки.

Можна цілком погодитися з дослідником В. Петровим у тому, що «репресивні заходи не дали бажаних результатів, а навпаки, загострили політичні умови в Криму»⁷¹⁸. У травні–червні 1921 р. сплеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітами⁷¹⁹. Так, у одному з бюлетнів інформаційного бюро Наркомату закордонних справ УСРР та Закордота ЦК КП(б)У від 14 червня 1921 р., містилася така інформація: «Перевал між Сімферополем і Алуштою та гірські ущелини між Алуштою і Ялтою повні «зеленими» офіцерами... Сюди тягнуться з міст зневірені у всьому люди, що бояться переслідування, а з сіл — татарська молодь, яка мріє зібрати сили, щоб вигнати більшовиків. Тут постійно відбуваються криваві сутички між радянськими частинами і зеленими, причому часом сутички приймають характер формальних битв на широкому просторі. У війну з більшовиками утягуються цілі села, що жорстоко розплачуються при перемозі більшовиків. Хутора і татарські села охоче постачають повстанців продовольством і озброєнням»⁷²⁰. За словами історика С. Усова, усі «спроби особливого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Якіра нейтралізувати дії банд «зелених» закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту з Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь, морем»⁷²¹. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла.

Для того, щоб зрозуміти масштаби насильств, які протягом громадянської війни відбувалися на території Кримського півострова, наведемо одну дуже промовисту таблицю.

Таблиця № 13.

Чисельність населення в містах Криму⁷²²

№	Міста	Кількість населення у 1917 р. (осіб.)	Кількість населення у 1921 р. (осіб.)	На скільки зменшилося населення (осіб.)
1	2	3	4	5
1.	Сімферополь	89 743	79 072	10 671
2.	Севастополь	76 641	74 070	2 571
3.	Керч-Єнікале	48 893	36 276	12 617
4.	Феодосія	51 000	34 358	16 642
5.	Євпаторія	50 000	30 172	19 828
6.	Червоноармійськ (м. Ялта)	30 096	22 671	7 425
7.	Бахчисарай	21 232	12 361	8 871

1	2	3	4	5
8.	Карасубазар	20 000	11 977	8 023
9.	Джанкой	5 970	6 095	збільшилось на 125
10.	Старий Крим	11 583	5 750	5 833
11.	Алупка	7 016	3 566	3 450
12.	Алушта	9 865	5 520	4 345
13.	Вірменський Базар	4 802	2 396	2 406
14.	Балаклава	4 871	2 096	2 775
15.	Перекоп	1 574	708	866
Всього по містах		433 286	327 088	106 198

Таким чином, ми бачимо, що чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більш ніж на 100 тисяч осіб.

Що стосується мешканців сіл Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші. Деякі уявлення щодо цих втрат нам дасть той факт, що, згідно статистичних даних напередодні війни та революції чисельність населення Кримського півострову складала 652,8 тис. осіб⁷²³. Звісно, під час війни були втрати, але, виходячи з даних вищенаведеної таблиці, можна зробити деякі припущення щодо чисельності населення Криму в 1917 р. Якщо ми встановили динаміку втрат міст, то, виходячи з зазначеної цифри, ми можемо досить легко припустити якою була кількість втрат, котрих зазнали сіла Криму. Як би то ні було, але нам відомі факти про те, що наприкінці громадянської війни деякі татарські села залишилися зовсім без мешканців.

В радянській історіографії подавалася як аксіома теза про «страшений розгул «білого» терору на півострові», завдяки чому, начебто, більшовики були вимушені реагувати адекватно. Відповідно до розрізаних і уривчастих свідчень, зібраних різними науковцями винятково лише по фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим, у 1918–1920 рр. у Криму білими й інтервентами було заарештовано 1 428 осіб, з них членів РКП(б) — 289, членів інших партій — 7; за соціальною ознакою: робітників — 135, селян — 32. Присуджений до страти був 281 осіб. Зрозуміло, навіть якщо ці дані занижені, все ж вони не йдуть в жодне порівняння з кількістю забитих у Криму під час «червоного терору»⁷²⁴.

Шляхом репресій та висилок нова влада позбувалася як від всіх тих, кого вважала своїми наявними ворогами, так й від тих, хто міг стати загрозливими для неї в майбутньому. Причому, людей вбивали не за якийсь-небудь реальні злочини, а лише за те, що вони не вважалися

більшовиками особами, котрі були б достойні жити в радянській державі, адже вони були «соціально чужі всьому радянському народові». Розділення та покарання людей по класовому признаку допомагало новому уряду відділяти «потрібних» йому людей від «непотрібних, зайвих», а тому слугувало важливим чинником для підбору «перевіраних» кадрів для наступного виконання як поточних, так й майбутніх партійних настанов. В діяльності керівних та каральних органів влади яскраво знайшло вираз як саме та якими засобами більшовицька влада мала намір керувати населенням завойованої нею країни.

4.2. Політика радянзації Криму

Одразу після захоплення Криму більшовики розпочали створювати свої органи влади. Спочатку всією повнотою влади були наділені так звані надзвичайні органи: воєнно-революційні комітети (ревкоми). Протягом другої половини листопада 1920 р. на всій території Криму організовувалися місцеві ревкоми: повітові, міські, волосні та сільські. Так, наприклад, 13 листопада був створений Джанкойській повітовий ревком, 16 листопада — Феодосійський повітовий та Кримський обласний, 17 листопада — Перекопський повітовий, 18 листопада — Ялтинський повітовий, 20 листопада — Севастопольській та Алупкінській міські ревкоми⁷²⁵. До кінця 1920 р. у Криму вже працювали 7 повітових, 21 районний та більш ніж 800 сільських ревкомів⁷²⁶.

Кількість ревкомів, котрі організовувалися в межах Кримського півострову, з плином часу зростала. Так, на початку 1921 р. в Сімферопольському повіті діяли 168 сільських, 2 міських та 6 волосних ревкомів, у Джанкойському — 210 сільських та 2 районних ревкоми, а в Євпаторійському — 241 сільський ревком⁷²⁷.

Надмірне захоплення більшовиків створенням все нових і нових надзвичайних органів влади невдовзі призвело до того, що кількість наявних на півострові ревкомів почала перевищувати реальні можливості більшовиків наповнити їх своїми «перевіраними» кадрами. У більшості випадків склади кримських ревкомів (особливо сільських) не влаштували нову владу. Тому було потрібно провести реорганізацію всієї мережі ревкомів півострову. На конференції голів повітових ревкомів, що відбулася в лютому 1921 р., член Кримревкому Ю. Гавен заявив: «у перший період утворення ревкомів вони створювалися чи ледве не в кожному селі. У деяких повітах таких сільських ревкомів було навіть занадто багато»⁷²⁸. Тому він запропонував ухвалити рішення про зменшення кількості ревкомів та реорганізацію тих, що залишалися. Волосні ревкоми замінювалися районними, а також було визначено кількісний склад населення, на який поширювалася влада одного ревкому. Рекомендувалося створю-

вати ревком у розрахунку на тисячу чоловік населення, а підвідомча йому територія не повинна була перевищувати 10 кв. верст⁷²⁹.

Якщо говорити про механізм створення ревкомів в Криму, то він був цілком стандартним: вони створювалися згідно з рішеннями, що приймалися керівництвом частин Червоної армії, котрі займали певну місцевість півострову. Нерідко траплялося так, що ревкоми створювалися ще до того, як місто займалося більшовиками, тобто напередодні військової операції. Адже, згідно з постановою, котра була прийнята керівництвом 51 Московської (Перекопської) дивізії, «право організації ревкомів надалі до виборів рад належить революційним військовим радам армії або їхнім представникам, що слідує разом з військовими частинами»⁷³⁰.

Після того, як частини Червоної армії займала черговий населений пункт півострову, перед її керівництвом вставало одне й те ж саме питання, а саме: створення цілком підконтрольного більшовикам Москви ревкому. Тому при цьому досить часто місцеві (так звані «сепаратистські» або «небільшовицькі кадри») або просто зневажалися, або, коли центральне партійне керівництво не було цілком впевнене в їхній цілковитій слухняності та лояльності, піддавалися утиску. Найчастіше за все «сепаратистські» органи просто розпускалися, а потім з «перевічених товаришів» створювалися нові ревкоми. Про це свідчить, наприклад, витяг з постанови спільного засідання Ялтинського партійного комітету з представниками 51-ої Московської дивізії та 151-ї бригади від 18 листопада 1920 р., в якому йдеться про створення Ялтинського повітового ревкому. У постанові зазначалося: «З прибуттям у місто Ялту регулярних частин Червоної Армії і представників військової ради армії, начальника 51 Московської дивізії тов. Блюхера і військкома 151 бригади тов. Косих, разом із партійним бюро РКП(б) визнав подальше існування ревкому, створеного під час безвладдя по відході білих, неправомочним, а тому ухвалили: існуючий ревком розпустити, висловивши йому подяку за пророблену їм роботу, і замість останнього до виборів рад створити новий у кількості трьох чоловік, із яких двох висунути з місцевого бюро РКП(б) і третім — військового комісара 151 бригади... Про затвердження зазначеного ревкому просити губревком міста Сімферополя»⁷³¹.

Як бачимо тут зазначено все чітко й ясно: замість ревкому, котрий виник «стихійно», було створено новий, цілком «підконтрольний», орган більшовицької влади.

Вищим органом влади на півострові став створений на загальному засіданні членів реввійськради Південного фронту та кримського обкому РКП(б) Кримський революційний комітет (Кримревком) на чолі з Бела Куном. При Кримревкомі було створено 11 відділів: управління, радянського народного господарства, соціального забезпечення, охорони здоров'я, юридичний, праці, земельний, народної освіти, харчування, фінансів та особливий відділ Криму⁷³².

Новостворений орган влади керував всіма процесами, що відбувалися на півострові за допомогою вказівок, котрі надходили як з Москви, так й з Харкова. Крім того, дуже активний вплив на роботу Кримревкому здійснював кримський обласний комітет РКП(б) на чолі з Землячкою.

Одразу після завоювання Криму Кримревком та місцеві ревкоми за допомогою партійних осередків розпочали радянське будівництво. Своім найважливішим, першорядним завданням Кримревком вважав негайне перейменування основних вулиць всіх міст півострову, про що відразу ж оголосив вже у своєму другому наказі: «В кожному місті на території Криму назвати головні вулиці іменами: Червоної армії, тт. Леніна і Троцького та командуючого Південним фронтом, який керував операцією проти Врангеля тов. Фрунзе»⁷³³. Мабуть, це перейменування вулиць було, за дивною логікою переможців, найбільш життєво необхідним жителям Криму!..

Згідно з планами більшовицької партії ревкоми повинні були керувати життям місцевості до того часу поки не будуть обрані нові органи влади — ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Вся робота ревкомів будувалася на принципах «суворої централізації і підзвітності». Більшовицька партія, здійснювала «загальнополітичне керівництво» їх діяльністю. Це керівництво здійснювалося шляхом суміщення партійної і ревкомівської роботи. Більшість членів ревкомів входила до складу місцевих партійних комітетів, котрі відігравали при їх створенні головну роль.

Говорячи про створення ревкомів на Кримському півострові радянська історіографія постійно зазначала, що з точки зору більшовиків головним завданням кримських ревкомів було «закріплення воєнної перемоги над інтервентами і внутрішньою контрреволюцією, встановлення твердого революційного порядку в звільнених областях, знищення старого буржуазного апарата і створення радянських органів влади, проведення націоналізації землі, підприємств промисловості і транспорту, перетворення в області культури»⁷³⁴.

Ці завдання ревкоми повинні були виконувати за допомогою методів суворої «революційної непримиренності» щодо так званих «контрреволюційних елементів». Тому відразу ж всі ці «елементи» негайно виселялися із своїх квартир, котрі передавалися до відомств охорони здоров'я (наказ за № 2 Кримревкому від 16 листопада 1920 р.)⁷³⁵. Через це рішення багато жителів півострова напередодні зими залишилося на вулиці без даху над головою. Замість них в їхніх помешканнях оселилися переможці: бійці Червоної армії, котра захопила Крим, та чекісти.

Наступного дня, 17 листопада, Кримревком оприлюднив накази за № 3 та № 4, згідно з якими мешканці півострову повідомлялися про заборону зберігання будь-якої зброї (заборона поширювалася навіть на

традиційну для побуту татар холодну зброю) та про проведення на території Криму сумнозвiсної реєстрації. Невиконання цих наказів каралося розстрілом⁷³⁶.

18 листопада наказом № 5 оголошувалася націоналізація банків⁷³⁷. Наказом № 8 мешканцям заборонялося проводити «самочинну порубку лесу». Всі насадження на півострові переходили у власність держави⁷³⁸. Віднині дрова відпускалися лише за спеціальними ордерами, і нова влада мала можливість вирішувати, кому надавати ордер, а кому — ні.

19 листопада побачив світ наказ № 9 про перехід до рук держави всієї племінної худоби⁷³⁹. За короткий час це розпорядження призвело до занепаду всіх приватних селекційних груп та шкіл по виведенню нових порід худоби.

30 листопада 1920 р. Кримревком видав наказ № 57, згідно з яким всі учбові заклади, що знаходилися в межах Криму, переходили до рук держави. Вищі учбові заклади (як то університети, інститути шляхетних дівчат та старші класи гімназій) закривалися. Залишалися працювати далі лише середні учбові заклади, котрі отримували нову назву — радянська середня школа з відповідним порядковим номером. Програма цієї установи, згідно з якою тепер повинні були навчатися діти, затверджувалася винятково новою владою, котра одноосібно мала вирішувати що саме треба викладати, а що ні. Тобто, лише більшовицька влада остаточно визначала, чому саме і як потрібно навчати «нових радянських школярів»⁷⁴⁰.

Потім держава забрала у власні руки родовища нафти, сірки, будівельного каменю та заводи, котрі займалися їх обробкою (наказ № 71 від 2 грудня 1920 р.)⁷⁴¹. 7 грудня 1920 р. були націоналізовані тютюнові заводи та склади, де зберігалася вже готова продукція (наказ № 86)⁷⁴². 8 грудня був одержавлений морський транспорт та обслуговування флоту (наказ № 100)⁷⁴³.

Того ж, 8 грудня 1920 р., побачив світло наказ № 96, за яким грабунок офіційно проголошувався прерогативою виключно держави. За новим законом вона сама собі надала право «відчужувати», тобто забирати у місцевого населення, всі продукти, котрі вважала для себе за потрібні⁷⁴⁴.

Цей наказ мав далекосяжні наслідки. На початку січня 1921 р. на засіданні Кримського обласного комітету РКП(б) розглядалося питання про «вилучення надлишків у буржуазії». Було прийнято рішення обкласти все місцеве населення спеціальним податком⁷⁴⁵. Невдовзі, 11 січня обласний комітет відмінив свою власну постанову про податок й прийняв нове рішення: «На зміну першої постанови ОК провести вилучення надлишків у буржуазії не обкладанням, а облавою у Кримському масштабі. Облава призначається на 25 січня. Керують облавою на місцях трійки з представників політбюро, ревкому та парткому. Розробити Інструкцію дору-

чається тов. Бугайському, Бабахану та Камінському до наступного засідання ОК»⁷⁴⁶.

Складений документ мав таку назву: «Інструкція по проведенню операції з метою вилучення надлишків у буржуазії». В ній викладалися основні норми, за якими кримські більшовики мали проводити «вилучення». Щоб запобігти «різночитанню», вони були достатньо ясними та недвозначними: «...трійка має за мету вилучення у буржуазії надлишків одягу, цінностей та продовольства. Надлишками вважається все, що було знайдене понад дозволена норма. ...

НОРМОЮ (того, що залишається буржуазії) вважається наступне:

А) ОДЯГ: костюмів: чоловічих — 1 шт., жіночих — 1, взуття — 1 пара, постільна білизна — 2 зміни, шкарпеток або панчіх — 3 пари, хусток носових — 3 шт., матраців — 1 шт., головних уборів — 1 шт., столової білизни — 2 зміни.

В) ВЕРХНІЙ ОДЯГ: літня сукня — 1, зимова шуба — 1, нижня білизна (так в документі. — *Авт.*) — 2 пари, рушників — 2, хусток головних — 1, ковдр — 1, подушок — 1.

Г) ПРОДОВОЛЬСТВО: цукру — 3 фунти, солі — 2 фунти, кондитерських виробів та цукерок — 3 фунти, мила — 1 фунт, свічок — 1 фунт, муки — 43 фунти, чаю — 1 фунт, кофе або какао — 2 фунти, сірників — 10 коробок, інших продуктів по розсуді керівника трійки. Тварини, птиця та худоба приймаються на облік по розсуді керівника трійки.

Це встановлена норма на одну людину»⁷⁴⁷.

Виключення з цього списку становили лише артисти театрів, у яких не відбиралися «надлишки костюмів, котрі потрібні їм для спектаклів».

Згідно інструкції облаву не треба було проводити у «робітників, котрі мали посвідчення про місце своєї роботи або картку члена профспілки, членів компартії та червоноармійців збройних частин».

Щоб запобігти випадкам, коли знайдені під час облав цінності залишалися в руках тих, хто проводив ці обшуки, в інструкції спеціально підкреслювалося: «за будь-які зловживання при обшуках, хабарництво або привласнення речей або грошей до винних має застосовуватися вища міра покарання»⁷⁴⁸.

Розроблену інструкцію було заслухано на засіданні Кримського обласного комітету РКП(б) 21 січня 1921 р. Після обговорення ухвалили наступне рішення: «Інструкцію по вилученню надлишків у буржуазії прийняти з поправками. День вилучення перенести на 28 січня. Інструкцію по вилученню надлишків у буржуазії надіслати на місця з уповноваженими по перереєстрації»⁷⁴⁹.

Підбиваючи перші підсумки облави, 31 січня Кримський обласний комітет РКП(б) ухвалив нове рішення: «Операцію провести у більш широкому вигляді, до повної опролетаризації буржуазії. Роботою керують

комуністи та робітники. Для проведення операції призначити п'ять чоловік у складі: від повітревкому — тов. Македон, від повітпарткому — тов. Наум, від ЧК — тов. Цируль, від особливого відділу — тов. Іванов і від ОК та Кримревкому — тов. Антіпов»⁷⁵⁰. Цілком зрозуміло, що «робота по опролетаризації буржуазії» в подальшому пішла в дусі вищевказаних партійних настанов.

Але повернемося до діяльності Кримревкому. 14 грудня він проголосив Крим «всеросійською оздоровницею»⁷⁵¹. Це призвело до того, що до півострову почала прибувати «на оздоровлення» велика кількість людей з усіх захоплених більшовиками кутків колишньої імперії. В умовах хронічної нестачі продуктів харчування та інших засобів існування приплив нових мешканців невдовзі призвів до поширення в Криму голоду.

14 грудня 1920 р. Кримревком оприлюднив наказ № 108 про націоналізацію всіх приватновласницьких маєтків, вілл та дач⁷⁵². Після «націоналізації» деяка частина з них становилася дитячими садками, санаторіями, будинками відпочинку та ін. Але, частіше всього, основна їх частина потрапляла до рук партійної верхівки. Більш того, починаючи з весни 1921 р. на ці дачі почали приїжджати «на оздоровлення» вищі посадові особи більшовицької партії та органів радянської влади з Москви. Протягом всього часу, коли мешканці Криму потерпали та вмирили від голоду, урядові дачі обслуговувалися за вищим розрядом. В київському архіві зберігається телеграма, надіслана «ОПС, тов. Александрову» з боку секретаря губернського комітету КП(б)У, в якій зазначалося: «Прошу зробити розпорядження щодо надання у кредит п'яти вагонів для перевезення до Криму продовольства для санаторію ЦК. Питання дуже серйозне, не затримуйте»⁷⁵³.

19 грудня наказом оголошувалося, що на всьому Кримському півострові негайно, «з моменту оголошення цього наказу», припиняється видача пенсій всім тим, хто до того часу їх отримував. Тепер всі пенсіонери повинні були зі своїми документами з'явитися на перереєстрацію, в ході якої більшовицька влада вирішувала, хто з мешканців півострову має отримувати зароблену раніше роками нелегкої праці пенсію, а хто повинен вмерти від голоду⁷⁵⁴. Жодних виключень не існувало. Удови, котрі всі роки після загибелі чоловіка отримували від держави пенсію за «втратою годувальника», залишились без засобів існування.

21 грудня Кримревком оприлюднив наказ про націоналізацію зубо-лікарського майна, котре було у розпорядженні докторів, що практикували в Криму⁷⁵⁵. Цей наказ дозволив націоналізувати мізерні залишки золота, яке ще залишалося в руках населення.

22 грудня вийшов у світ наказ, за яким до рук держави переходили всі лісопильні та деревообробні заводи та майстерні⁷⁵⁶. Того ж дня вийшов наказ, за яким націоналізувалися театри та кінематографи⁷⁵⁷.

Таким чином, до кінця 1920 р. новий уряд створив у Криму той лад, який вважав найбільш придатним для місцевих жителів. І в подальшому Кримревком неухильно проводив у життя всі партійні настанови, щоб остаточно пристосувати життя в Криму до компартійної концепції.

Слід зупинитися ще на одному питанні. 3 січня 1921 р. Кримревком оприлюднив наказ, згідно з яким всім мешканцям півострова наказувалося негайно повідомляти «компетентні органи» щодо всього того, що їх може зацікавити, як то: про будь-яких нових мешканців, котрі з'являлися невідомо звідки, про власних сусідів, котрі «якось дивно себе поведуть», про білогвардійців, що переховувалися на півострові, про тих, котрі «примазалися» до радянської влади і «пролізли» в радянські установи. Всім тим, хто повідомить про подібні випадки, новою владою гарантувалося «збереження у повній таємниці» їх прізвищ⁷⁵⁸. Донос ставав для людини офіційно «вірною лінією поведінки», котру більшовики всіляко підтримували та заохочували.

Шляхом розповсюдження подібних настанов більшовицька влада сприяла черговому витку «сигналів» з подальшим вилученням з суспільства «небезпечних» елементів.

Ці дії радянської влади мали важливий наслідок: вони використовували найгірші пороки людини. Звична система цінностей людського суспільства знищувалася, а натомість суспільству прищеплювався новий «моральний кодекс будівників соціалізму». Віднині все те, що раніше у вихованні було спрямоване на те, щоб «піднімати» людину, було виголошено «буржуазними пережитками». У суспільстві почали культивувати всі «низькі» людські якості, використовуючи їх пороки для власних потреб. Розпочався, за словами М. Бухаріна, процес «побудови комуністичної людини з людського матеріалу капіталістичної епохи»⁷⁵⁹. Чесність, порядність, власна точка зору тепер ставали достатнім приводом для загибелі. Все те, що складало внутрішній світ людини, дозволялося лише до тих пір, поки не ставало загрозою для нової влади. «Вільнодумство» було тяжким злочином. Взагалі більшовицька ідеологія вітала якщо людина зовсім не мала власної точки зору, а використовувала для життя тільки її настанови. Адже лише ця партія знала єдино вірні відповіді на всі питання.

Говорячи про нетерпимість, котра пронизувала більшовицьку партію, М. Горький виходив з того, що розуміння витоків її треба шукати у постаті лідера — В. Леніна: «Це ж відбувається тому, що він ізумерські нетерпимий і переконаний, що усі на помилковому шляху, крім нього самого. Усе, що не по Леніну, — підлягає прокляттю»⁷⁶⁰. Безапеляційність більшовицьких лідерів, які знали, «чого хоче народ», спричинила використання проти тих, хто насмілювався думати інакше, нечуваних раніше утисків терору.

Після того, як радянська влада закріпилася в Криму, першим своїм «винятково важливим завданням» більшовики вважали позбавлення від будь-якої загрози своєму пануванню з боку конкурентів — інших політичних партій. Всі праві партії були негайно заборонені. Було заарештовано 49 членів Союзу російського народу, з яких 23 відразу ж розстріляно, а інших посаджено у в'язницю⁷⁶¹. Ліквідувалися також і групи цілком лояльних сіоністів. Рішенням об'єднаного засідання Кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому від 2 січня 1921 р. за допомогою Кримської ЧК були заарештовані та вислані з Криму всі члени вірменської партії Дашнакцютун⁷⁶².

Щодо лівих, то тут найбільш суттєвими противниками були меншовики, есери та національні партії кримських татар та євреїв. Профспілки в Криму створювалися і керувалися меншовиками, а кооперативний рух більшою мірою знаходився в руках соціалістів-революціонерів. Національні рухи визнавалися «небезпечними», тому що мали на меті цілі, які суперечили програмовим настановам більшовиків.

Точних даних щодо чисельності цих партій у 1920–1921 рр. немає. В архівних матеріалах згадується цифра — 43 тис. меншовиків⁷⁶³. Це явне перебільшення. Тим не менш, кількість членів різних партій у Криму була, без усякого сумніву, чималою. Протягом громадянської війни до півострова приїхало багато нових мешканців з різними політичними поглядами.

Проблему було вирішено цілком прогнозованими засобами. Ще 27 листопада 1920 р. Кримський обласний комітет РКП(б) прийняв рішення, яке забороняло допускати меншовиків до роботи в колегії Кримревкому⁷⁶⁴. А 2 січня 1921 р. на вже названому раніше об'єднаному засіданні Кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому було вирішено вислати з Криму лідерів та найбільш впливових членів партій меншовиків та есерів: «4). Підтвердити постанову ОК про висилку всіх меншовиків із Криму, причому висилку робить Кримська ЧК. Доручити Кримському ЧК створити процес меншовиків для Надзвичайної сесії Революційного трибуналу; 5). Вислати також соціалістів-революціонерів...»⁷⁶⁵. Серед тих, кого вислали з півострову, були, наприклад, такі відомі особистості, як меншовики В. Базаров, есерівський лідер Гусев-Оренбурзький⁷⁶⁶.

Після того, як найбільш небезпечних для більшовиків людей вислали, була оголошена перереєстрація членів профспілок з метою «очищення їхніх лав від контрреволюційних і непролетарських елементів». Перереєстрація профспілок під таким політичним гаслом призвела до того, що меншовицький Кримрадпроф був розпущений, а всі важелі в професійних спілках перейшли до рук більшовиків — оргбюро рад профспілок Криму. На VI з'їзді профспілок у березні 1921 р. серед делегатів було 279 комуністів, 1 анархіст, 10 меншовиків, 1 есер і 110 безпартійних⁷⁶⁷.

25 листопада 1920 р. до Кримревкому з доповідною запискою звернулися сім членів ЦК Міллі-фірка (Чобан-Заде, Чапчакчі, Б. Одобаш, С.-У. Таракчієв, Осман Муєдінов, Ф.-А. Абдураман та ще один, цій підпис науковцям розібрати не вдалося) на чолі з головою ЦК С. Хаттатовим. У записці зазначалося: «зараз йде протистояння європейському імперіалізму двох сил — радянської Росії і поневоленого мусульманського світу». Звідси, на їх думку, випливав висновок: радянська Росія «є першим вірним і природним другом та союзником пригнобленого мусульманства». Разом з тим Міллі-фірка вважала, що між цими двома силами є розбіжність — «не в принципах, а лише в часі, місці та засобах здійснення комуністичного» ідеалу, тому що «побут, особливості, психологія і традиції мусульман» несумісні з диктатурою пролетаріату⁷⁶⁸.

Далі в записці були змальовані заслуги Міллі-фірка протягом періоду громадянської війни: «...У результаті трирічної діяльності партії сьогодні вже можна стверджувати, що татарський народ наближається до остаточного звільнення від забобонів, рабського підпорядкування впливу фанатичних мулл, властолюбних мурзаків-поміщиків. ... Міллі-фірка звільнила жінку-татарку від тисячолітнього сімейного, суспільного і релігійного рабства...». Завдяки праці Міллі-фірка на півострові в кожному повіті були створені початкові училища, жіноча вчительська школа в Сімферополі, татарське середнє художнє училище і вчительська семінарія в Бахчисарайі, реформована Бахчисарайська вища духовна семінарія. Записка закінчувалася проханням: «Якщо буде визнано, що Міллі-фірка вела в Криму суспільну боротьбу і зіграла революційну роль, то Міллі-фірка домагається: 1) легалізації Міллі-фірка, 2) передачі татарських релігійних, просвітительських справ і вакуфів у ведення «Міллі-фірка», 3) дозволу на видання газети «Міллет», літературних і наукових журналів і книг»⁷⁶⁹. Всю цю роботу «Міллі-фірка» бажала виконувати у тісному співробітництві з радянською владою.

Кримревком передав записку в обласний комітет РКП(б). Вона була розглянута 30 листопада 1920 р. з винесенням наступної резолюції: «1) Про Міллі-фірке¹⁷: 1) Резолюцію (прийняти. — *Авт.*), що відхиляє угоду з групою в цілому як шкідливим і непотрібним пережитком. 2) Почати кампанію проти «Міллі-фірке» усною і письмовою агітацією. 3) Видати брошуру, спрямовану проти «Міллі-фірке». Доручити написати її тов. Фірдевсу»⁷⁷⁰. Це означало цілковиту заборону партії.

Слідом за Міллі-фірка більшовики ліквідували й всі інші мусульманські організації, котрі знаходилися поза їх впливом. 6 грудня 1920 р. Кримський обласний комітет видав наказ, згідно з яким всі мусульманські типографії, котрі знаходилися в межах Криму, переходили виключно до

¹⁷ Так в тексті документу.

користування РКП(б). Жодна інша організація не мала права користуватися типографіями без відома та згоди Кримського обласного комітету РКП(б)⁷⁷¹.

16 грудня 1920 р., секретар партійного комітету міста Феодосії Островський повідомляв до Сімферополю про успішну ліквідацію у довіреному йому місті всіх самостійних мусульманських груп⁷⁷².

Доля інших національних партій, котрі не стояли на боці суцільної підтримки більшовицької партії, була такою же. Зокрема, були закриті як центральне бюро єврейських общин, так й самі общини, причому в останніх реквізувалися всі гроші, а також живий та мертвий інвентар⁷⁷³.

У повітах, де мешкали німці, прискореними темпами велася робота по створенню там підпорядкованої РКП(б) комсомольській організації, проводилися конференції молоді та ін. Все це робилося для того, щоб вивести молоде німецьке покоління з-під впливу «ворожих сил»⁷⁷⁴.

У грудні 1920 р. Сімферопольська ініціативна група анархо-синдикалістів, серед яких були активні учасники революції, звернулася в Кримревком зі своєю платформою з проханням про надання дозволу діяльності групи. У платформі говорилося: «Залишаючись вірними ідеалу безначального комунізму, що заперечує усяку владу людини над людиною, і вважаючи, що маси за своїм інтелектуальним розвитком поки не можуть зрозуміти анархізм, як природну вільну форму гуртожитку, і в силу виняткових умов розвитку нашої революції, ми визнаємо неминучим радянський лад як перехідний щабель від капіталізму до анархічного комунізму...»⁷⁷⁵. Тим не менш, анархо-синдикалістам теж було відмовлено у реєстрації.

У січні 1921 р. спробували легалізуватися ліві есери. Проте Кримський обласний комітет РКП(б), куди був спрямований цей запит, наклав суворе вето.

Таким чином, хоча тимчасова доля інших партій була різною, але, в кінцевому рахунку, всі вони зникли з політичного життя. Єдиною небільшовицькою організацією, якій на деякий час вдалося домогтися легалізації в Криму (з 4 лютого 1921 р.), була Єврейська комуністична партія (ЄКП), що виділилася з Поалей-Ціону в 1920 р. У 1922 році в цій партії відбувся черговий розкол: ряд керівників ЄКП під тиском більшовиків відмовилися від «палестинізму», тобто пункту програми про активне сприяння еміграції євреїв у Палестину. В грудні 1922 р. ЄКП прийняла рішення про розрив із Всесвітнім єврейським комуністичним союзом Поалей-Ціон і «беззастережний вступ в РКП(б)» із усім майном і архівними матеріалами⁷⁷⁶.

Кримський обласний комітет РКП(б) поставив своєю кінцевою метою досягнення повного контролю над радами, профспілками, господарчими організаціями і кооперативами.

Як тільки більшовицька партія розібралася з «класово чужими елементами», черга дійшла до перегляду лав власної партії. Одразу після того, як більшовики зайняли півострів, для «допомоги кримським товаришам» ЦК РКП(б) розпочав надсилати на партійну та господарську роботу в Крим значні групи партійних працівників. На початок квітня 1921 р. на півострів прибуло 889 більшовиків, 552 з яких — за призначенням ЦК РКП(б)⁷⁷⁷. З IV-ої розформованої армії на роботі в Криму залишилось 100 партійних працівників⁷⁷⁸. Це пояснювалося тим, що «новачки» не мали тісних зв'язків з місцевими мешканцями. Всі болючі проблеми, що були важливими для корінного населення, не мали для «сторонніх» ніякого значення. Тому принцип постійної ротації кадрів для центру був основним засобом для попередження виникнення на місцях «сепаратизму».

Приплив нових мешканців до Криму був настільки великим, що органи влади були змушені прийняти спеціальну постанову, що обмежувала їх кількість. 11 грудня 1920 р. в газеті «Красный Крым» було надруковано наказ Кримревкому за № 89, в якому зазначалося:

«1. В'їзд у межі Криму — із моменту опублікування цієї постанови надалі до особливого розпорядження, припинити.

2. У вигляді винятку дозволити в'їзд у Крим лише особам, що делегуються ЦК РКП(б), ВЦВК і Раднаркомом РРФСР, а також особам, що викликаються з різних місцевостей Кримським обласним комітетом РКП(б) або Кримським ревкомом.

3. Наступну постанову довести до відома ЦК РКП(б), ВЦВК, Раднаркомом РРФСР, Раднаркомом Української й Азербайджанської Республік і Кубанського обласного Ревкому, а також широко опублікувати в центральній і місцевій пресі. ...

5. Цей наказ не поширюється на військові установи»⁷⁷⁹.

Оскільки особам, яких надсилали з Москви, військовим, а також тим, хто їхав на лікування, в'їзд на півострів не заборонявся, їх кількість стабільно продовжувала зростати. Завдяки припливу нових «відповідальних працівників» кількість членів більшовицької партії зростала дуже швидко. Так, якщо на 1 січня 1921 р. в Криму в 114 партійних осередках було 535 членів і 472 кандидата в члени партії⁷⁸⁰, то на 1 березня їх стало близько 2 тисяч⁷⁸¹. На початку квітня місцева більшовицька партійна організація мала в своїх лавах 2 500 членів і кандидатів у члени партії, об'єднаних у 276 первинних організаціях⁷⁸². На початку травня 1921 р. тут виникло вже 335 партійних осередків, в яких налічувалося 4 530 більшовиків⁷⁸³.

Відповідно до одного з численних наказів Кримревкому щодо того, хто саме з жителів півострова підлягає реєстрації (наказ № 167 від 25 грудня 1920 р.) явці у відділі управління не підлягали члени РКП(б) та

особи, що знаходилися на службі в Червоній армії не менш як три місяці⁷⁸⁴. Тому нова влада не мала змоги відразу переписати місцеві партійні лави.

Проте Кримський обласний комітет РКП(б) на своїх засіданнях неодноразово — 27 листопада, 16 грудня 1920 р., 2 січня 1921 р. — ставив на порядок денний та розглядав питання про «очищення, оздоровлення кримської парторганізації» з метою «зміцнення партійних лав». В ході обговорень було прийняте рішення виключити з партійної організації всі «ненадійні елементи, які підривають своїми діями авторитет партії». Безпосередню роботу по перегляду складу партійних осередків проводили трійки по перереєстрації, створені при обласному і повітових комітетах РКП(б).

Щоб пройти перереєстрацію, член партії повинний був принести всі свої партійні документи, а також спеціально заповнену анкету, котру обов'язково повинні були підписати два його поручителя. Поручителями могли бути тільки раніше призначені трійкою з перереєстрації відповідальні працівники. Так, наприклад, у Сімферополі трійка в складі членів Кримського обласного комітету РКП(б) Артьомова, Булатова і Наума затвердила список із 16 осіб (разом із ними) «довірених осіб», що могли давати свої рекомендації, тому що «анкети, що перереєструються без підписів двох із вищевказаних товаришів розглядатися трійкою не будуть»⁷⁸⁵.

Чистка, що повинна була очистити партійні ряди від «тих, хто примазався та далеких елементів і створити міцні революційні штаби», проходила за загальноновизначеними правилами, опублікованими у всіх місцевих газетах. Робітники признавалися «внутрішніми комуністами», і їхня перереєстрація, як правило, проходила без особливих труднощів. Селян, які «за своїм становищем, є власниками і їм далекі ідеали комунізму», треба було розколоти зсередини, і в партію прийняти тільки «елементи, здатні стати активними помічниками робітнику в його боротьбі». Що стосувалося інших, то тут треба було відмітати якнайбільше «зайвих у партії осіб, відірваних від правильного розуміння партійних задач. Їх треба не лякаючись та без жалю виставляти з організації».

Вилучення із партії в більшості випадків було остаточним. Діяло стандартне правило: «жодних скарг з нагоди вилучення з партії трійка не приймає. З подібними заявами варто звертатися в областком». Однак він рідко змінював рішення трійки.

Одночасно трійка зверталася до всіх жителів півострова з вимогою доносити на «неперевірених товаришів»: «Трійка по перереєстрації закликає всіх товаришів із належною серйозністю поставитися до перереєстрації, яка повинна очистити нашу організацію від усіх негідних елементів. Всі наявні у партійних товаришів матеріали, які компрометують того або

іншого члена організації, повинні в письмовому виді бути подані в трійку... «⁷⁸⁶.

До участі в чистки залучалися широкі маси робітників. У спеціальній листівці «До всіх робітників міста і повіту», що була видана Керченським повітовим комітетом великим тиражем, роз'яснювалося питання про чистку партії. Зокрема, підкреслювалося: «Кожний комуніст і кандидат повинен одержати оцінку своєї діяльності в середовищі тих робітників, де йде його робота. Не тільки суспільно-політична діяльність, але особисте і сімейне життя повинні бути приводом для судження під час чистки, котра зараз проводиться»⁷⁸⁷.

Через «велику засміченість кримської партійної організації чужими елементами» в результаті чистки протягом 1921 р. з лав більшовицької партії було виключено 2 300 з наявних на той час 5 375 комуністів (не рахуючи військових). Це склало 43% всього її складу⁷⁸⁸. Потім V обласна партійна конференція у листопаді 1921 р. відзначала, що, «незважаючи на окремі негативні моменти (адже були випадки, коли з партії виключалися більшовики без достатніх на те підстав), чистка привела до поліпшення якісного складу партійних рядів, до підвищення активності комуністів. Число робітників у кримській партійній організації збільшилося з 52,4% до 61,7%, а селян — із 13,5% до 16,2%»⁷⁸⁹.

Про те, як багато було виключено з лав кримської більшовицької партії під час чистки яскраво свідчить ще й той факт, що, незважаючи на постійний приплив з центру до півострову відповідальних працівників та прийом у партію нових місцевих комуністів, тем не менш, згідно з даними партійного перепису, на березень 1922 р. кількість членів більшовицької партії Криму становила значно менше, ніж їх налічувалося майже рік тому — 4 190 осіб⁷⁹⁰.

Кримська партійна організація виключала з партійних списків дуже багатьох, як то: всіх вихідців з інших, небільшовицьких, партій, «далеких за походженням» — тобто тих, хто походив з «буржуазних» родин, а також левову частину місцевих комуністів, які надзвичайно краще за тих, хто прибув з центру, розуміли місцеві умови праці, особисто знали багатьох конкурентів більшовицької партії, мали свою власну думку щодо становища на півострові та шляхів вирішення негайних проблем, що виникали, і тому складали дуже серйозну конкуренцію новачкам, котрі зовсім не мали впливу на корінних мешканців півострову і завдяки чому відчували у власних очах свою «меншовартість».

Місцевих політичних лідерів, яких вплив був дуже великим і кого не можна було виключити з лав партії, відправляли «у заслання»: на керівну роботу за межі півострову. Щодо тих, від кого приїжджі не могли позбавитися самотужки, то, в такому випадку за допомогою вони зверталися до центру. Засобами для цього слугували, здебільшого, доноси до «компе-

тентних органів» щодо поведінки «злодія». Так, наприклад, у архіві зберігся лист одного з таких «новачків» Р. Обуза, якій скаржився до Москви і благав ЦК РКП(б): «Просити ЦК про відкликання тов. Гавена через його особисту нестійкість і занадто близький зв'язок з місцевими дрібнобуржуазними елементами»⁷⁹¹. І такі прохання не були поодинокі.

Тим часом в лавах самого більшовицького керівництва Криму вибухнув цілком прогнозований конфлікт. Дещо раніше ми вже згадували про цей конфлікт, але тоді ми торкнулися всього одного з багатьох його складників — ставлення місцевих працівників до розв'язаного новим керівництвом терору на півострові. Тепер поговоримо про цей конфлікт більш докладно.

Дуже відверто про події, що відбувалися в той час в Криму, розповідається у вже згадуваній доповіді М. Султан-Галієва «Про становище в Криму». Звернемося ж ще раз до неї, й з вуст людини, котра сама перебувала у вірі тогочасних подій, зрозуміємо що саме спричинило його вибух. Хоча наведена цитата велика за обсягом, але вона з середини передає картину того, що саме відбувалося в ешелонах влади Криму. Отже, М. Султан-Галієв зазначав: «Організаційно-планомірної роботи в Криму немає. Як й все інше, партійна робота носить кустарницький характер. Пояснюється ще, з одного боку, непостійним, поточним та нездоровим складом Областкому, а з іншого боку, — слабкістю та деморалізованістю всієї партійної організації взагалі. Спочатку секретарем Областкому була Самойлова (Землячка) — досить нервова та хвора жінка, яка у своїй праці відмовлялася від будь-якої системи переконання і залишила після себе майже у всіх працівників пам'ять «аракчєєвського часу». Нікому не потрібне хвилювання, досить підвищений тон в розмові зі всіма товаришами, надлишкова вимогливість там, де її не можна було пред'являти, незаслужені репресії до всіх, хто мав хоч маленьку сміливість мати своє судження або просто «не сподобатися» їй своєю зовнішністю — складали відзначальні риси її «роботи». Висилка партійних працівників з Криму знову на Північ, особливо після постанови Оргбюро ЦК партії про спрямування партійних працівників до Криму тільки з дозволу ЦК, прийняла епідемічний характер. Висилалися всі без огляду, хто би то не був, і не одиницями, а цілими купами — десятками та сотнями. Така тероризація організації призвела до негативних підсумків. Коли була Самойлова в Криму майже всі працівники тремтіли перед нею, не маючи сміливості ослуhatися її хоча б самих дурних або помилкових розпоряджень. Але як тільки вона покинула межі Криму, майже вся організація «повстала» проти неї, і це «повстання» вилилося в найбільш ненормальну форму. Негативне ставлення більшості Організації, звинувачення всього Центру в «бюрократичному централізмі» з протиставленням цьому голосу «демократичного централізму», який

доходить іноді до різкого антагонізму між «центровиками» та «місцевими» — ось реальні наслідки диктаторства тов. Самойлової. Окрім існуючих «демократичних централістів», як і слід було чекати, там зрозуміло виникла й протилежна група прибічників «бюрократичного централізму», які на офіційних зборах, захищаючи думку про передчасність введення в Криму як окупованій країні (!?!), принципів пролетарської демократії, доходили до такого абсурду, що вихваляли «червоних аракечевих». ...Незважаючи на те, що група ця складає очевидну меншість в організації, керівництво партійною роботою в Криму фактично залишається в її руках.

Після від'їзду Самойлової її замінив член Реввійськради 4-ої Армії тов. Ліде, який також заміщав до приїзду з Центра тов. Полякова посаду Голови Кримревкому (після Бела Куна). Тов. Ліде — хворий психічно, дуже втомлений і потребує відпочинку працівник. У нього паралізовані обидва плеча та одна нога, і він з великим трудом може рухатися. Лікарі, які нещодавно його досліджували, стверджують, що втомленість його організму досягла межі, і що якщо він не буде лікуватися, то через декілька місяців може зійти з глузду. Зрозуміло, що вимагати від такого працівника вмілого керівництва партійною роботою було неможливо. Він пішов шляхом т. Самойлової, правда часом з деякими послабленнями, але ці «послаблення» мали непостійний характер і лише роздратовали організацію, викликаючи в ній внутрішні чвари. ...Ясно, що нічого окрім роздратування та невдоволення, все це нічого іншого в партійне оточення не вносить, і тим більш, якщо прийняти до уваги відзив з Криму деяких місцевих працівників, що пішли після приїзду з Центру тов. Полякова та Акулова¹⁸ (відзиваються Член Ревкому Гавен, Ізмаїл, Фірдевс та Член Областкому Бабахан), які користувалися набагато більшим авторитетом серед місцевих працівників та населення, ніж всі інші»⁷⁹².

Такі ж процеси відбувалися у Кримревкомі. З моменту призначення головою цього органу Бела Кун постійно надсилав реляції до ЦК РКП(б), в яких наполягав на тому, щоб «прибрати» з Криму всіх «старих» більшовиків (тих, хто брав участь у революційному русі ще з 1917 р.) — дуже популярного на півострові Ю. Гавена («через його недостатню твердість та стійкість»⁷⁹³), С. Бабахана, І. Фірдевса, першого редактора газети «Красный Крым», колишнього меншовика П. Новицького, Л. Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви «перевіраних» товаришів.

У кінцевому підсумку все це, разом з вже викладеними вище подіями, що відбувалися в лавах кримського обласного комітету РКП(б), призвело

¹⁸ Іван Акулов — за словами М. Султан-Галієва «призначений з центру секретарем областкому в квітні 1921 р.».

до того, що через деякий час в керівництві Кримревкому розгорівся широкомасштабний конфлікт. Щоб «поліпшити моральний клімат у керівництві, налагодити нормальну роботу радянських органів влади» Бела Кун був відкликаний з півострова і направлений працювати на керівну партійну роботу на Урал⁷⁹⁴. Замість нього, згідно з рішенням ЦК РКП(б), з Челябінська до Криму 20 лютого 1921 р. прибув новий голова Кримревкому — Михайло Поляков, який займав цю посаду з 21 лютого по 7 листопада 1921 р.⁷⁹⁵

Після того, як «зайвих» людей вилучили з лав більшовицької партії, а також вгамували пристрасті у конфліктах, що вибухнули в середині партійного та радянського керівництва півострову, можна було розпочати процес переходу влади від ревкомів до рад. Цей перехід починався в тих районах, де «цілком усувалася загроза існуванню радянської влади і створювалися необхідні умови для діяльності рад»⁷⁹⁶.

Перші розмови про вибори до рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів розпочалися ще у грудні 1920 р. Але тоді це питання залишилося тільки на стадії розмов. Адже в той час кримський півострів був дуже «засміченим», і під час виборів до рад могли «пролізти» злісні, чужі елементи, які на кінець 1920 р. ще не були «викорчовані». Це яскраво виявилось у резолюції, котра була прийнята на нараді голів та завідуючих відділами управління міських та повітових ревкомів, що відбулася 22 грудня 1920 р. В цій резолюції, між іншим, говорилося: «...за півторамісячний період населення Криму, особливо сільське, не в достатньому ступені підготовлено до виборів у Ради, у які при існуючому положенні можуть пройти елементи не пролетарські і не радянські, а антирадянські, що будуть тільки гальмувати роботу з радянського будівництва, через це нарада визнає необхідним у першу чергу остаточно очистити Крим від білогвардійського елемента і поки, тимчасово, залишити на чолі правління військово-революційні органи Радянської влади, яким слід разом із партійними комітетами повісті саму посилену кампанію по підготовці населення до майбутніх виборів... У момент, коли населення буде в достатньому ступені підготовлено до виборів, питання про час призначення таких доручити обласному комітету РКП(б) і Кримському ревкому»⁷⁹⁷.

Тому вибори до рад були відкладені на «деякий час», поки більшовицьке керівництво остаточно не впевнилося у тому, що все населення, яке мешкало на півострові, цілком поділяло погляди РКП(б) на політику, що мала проводитися органами радянської влади. Завдяки цьому термін існування в Криму тимчасових органів влади (ревкомів) замість постійних рад дуже затягнувся, адже ще й через півроку в більшовицькому уряді виникали побоювання щодо того, що в радах опиняться «поплічники буржуазії, меншовиків і есерів», а не «справжні борці за проле-

тарську справу»⁷⁹⁸. Це «побоювання» зникнуло лише наприкінці червня 1921 р. та й то це відбулося лише через те, що всі «антирадянські елементи» в Криму припинили своє існування.

У першій половині липня 1921 р. президія Кримревкому ухвалила рішення про заснування Кримської обласної виборчої комісії та план проведення виборчої кампанії. Вибори було вирішено провести спочатку в тих містах, де були «найбільш підготовлені пролетарські маси»: в Сімферополі, Севастополі, Керчі та Феодосії. Керівництво виборами до рад покладалося на місцеві партійні організації та ревкоми. Для цього при ревкомках створювалися виборчі комісії. Крім того, ревкоми розробляли інструкції з роботи виборчих комісій, що займалися упорядкуванням списків виборців та іншими поточними справами.

Керуючись положеннями конституції РСФРР 1918 р. про виборчі права особливу увагу ревкоми звертали на те, щоб у списки не потрапляли особи, позбавлені виборчих прав. А таких за радянським законодавством було чимало. Згідно законів більшовицької партії позбавлені виборчих прав були: «...Не обирають і не можуть бути обраними наступні особи: а). Особи, які використовують найману працю з метою одержання прибутку; б). Особи, які живуть на нетрудовий прибуток, відсотки з капіталу, прибутки з підприємств, надходження з майна і т.п.; в). Приватні торгові комісіонери і посередники; г). Ченці і духовні служителі (усіх релігійних культів); д). Службовці й агенти колишньої поліції, корпусу жандармів, охоронних відділень і члени царського дому, що царствували в Росії; е). Особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, а також особи, які знаходяться під опікою; ж). Особи, позбавлені виборчих прав судовими вироками»⁷⁹⁹.

Разом з тим Кримревком постійно надсилав до повітових ревкомів такі накази: «Мобілізуйте увесь партійний та радянський апарат, пристосовав його до виборчої кампанії. До проведення виборів зніміть з роботи якомога більшу кількість відповідальних працівників, надішліть в районні та сільські ревкоми для зміцнення, перевірки, очищення останніх від антирадянських елементів. Районні та сільські ревкоми на час виборів повинні бути міцним оплотом Радянської влади»⁸⁰⁰.

9 липня 1921 р. на об'єднаному засіданні президії кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому з представниками від повітових комітетів РКП(б) та повітових ревкомів була заслухана доповідь обласної комісії по виборах про вибори до рад в повітах. Було прийняте рішення встановити наступні строки виборів: в міські ради — з 5 по 15 липня 1921 р., вибори по повітах в районні ради розпочати з 25 липня, а вибори в сільради — з 5 серпня⁸⁰¹. На кожен депутатський мандат до рад висувався лише один представник: від правлячої партії.

З усього того, що вже було сказано вище, дуже добре видно, що протягом майже восьми місячного володарювання на півострові, більшовики подбали про те, щоб у суспільстві не залишилося нікого з тих, хто міг би відкрито виступити проти пануючої влади. Мешканці Криму, котрі насмілювався думати інакше, ніж вимагала нова влада, на літо 1921 р. вже були або заарештовані та розстріляні, або вислані за межі півострову. Велика частина тих, хто був незгоден з більшовиками, переховувалися від ЧК в лісах та горах, а тому не мала можливості прийняти участі у виборах. Ті ж, хто залишився у своїх оселях, були вже настільки залякані розв'язаним новою владою терором, що заради збереження власного життя були вимушені нібито поділяти точку зору правлячої партії й беззаперечно голосувати за її кандидатів. Багато мешканців півострова були взагалі позбавлені виборчого права.

За умов «безальтернативності» на виборах в ради більшовики, зрозуміло, одержали повну перемогу. Так, наприклад, у виборах в Сімферопольську міськраду прийняли участь 44 832 виборця. Було вибрано 306 делегатів, з яких: більшовиків — 249, кандидатів — 6, співчуваючих — 18, безпартійних — 31, представників інших партій — 2. У виборах в Керченську міськраду прийняли участь 11 022 виборця. Вони обрали 243 депутатів, з яких 85 були більшовиками, 129 — співчуваючими⁸⁰². У Севастопольську міськраду було вибрано 377 депутатів, з яких більшовиків — 280, співчуваючих — 9, безпартійних — 87 і 1 есер⁸⁰³. У Феодосійську міськраду були вибрані депутатами 130 більшовиків та 28 безпартійних⁸⁰⁴.

Вибори в сільради по всіх повітах закінчилися в серпні 1921 р. Перевагу в них також отримали більшовики.

В цілому Кримревком залишився задоволеним підсумками виборів. За матеріалами, котрі надійшли з міст до управління справами Кримревкому, для керівництва країни був зроблений звіт, в якому, між іншим, зазначалося: «...за дуже рідкісним винятком населення до виборів поставилося свідомо. У Ради пройшло понад 70% комуністів»⁸⁰⁵.

У першій половині вересня відбулися повітові з'їзди рад, на яких були обрані делегати на I Всекримський установчий з'їзд рад. Наприкінці жовтня Кримревком утвердив склад комісії по підготовці з'їзду рад, яка повинна була організувати всю роботу на місцях.

Після проведення всієї організаційної роботи кримські керівники звернулися до Москви з проханням визначити термін, коли в Криму повинні були відбутися обласна партійна конференція та I Всекримський установчий з'їзд рад⁸⁰⁶.

Москва з відповіддю не забарилася. Наприкінці жовтня 1921 р. до Криму надійшла телеграма за підписом секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова, в якій вказувалися точні строки проведення як партійної кон-

ференції, так й I Всекримського установчого з'їзду рад. Кримським керівникам пропонувалося провести партійну конференцію 3–6 листопада, а з'їзд рад — одразу ж після закінчення конференції⁸⁰⁷.

Таким чином, I Всекримський установчий з'їзд рад було проведено з 7 по 11 листопада 1921 р.⁸⁰⁸, і згодом, саме на ньому й було офіційно оголошено про створення на півострові Кримської АСРР...

4.3. Довгострокові плани Кремля стосовно Криму

Головною причиною, яка змусила більшовиків створити на території Кримського півострова автономну республіку, був курс партії на світову революцію. Найбільш чітко місце концепції світової революції ми можемо побачити, якщо звернемося й уважно ознайомимося з працями найбільш впливових більшовицьких лідерів.

Взагалі першими концепцію світової революції висунули К. Маркс та Ф. Енгельс. В своїх працях вони запевняли, що настане час, коли світова революція приведе до влади пролетаріат, так само як революції 1848–1849 рр., котрі прокотилися по всій Європі, привели до влади буржуазію. Так, у праці «Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів. Березень 1850 р.» вони запевняли: «У той час як демократичні дрібні буржуа хочуть можливо швидше закінчити революцію... наші інтереси і наші задачі полягають у тому, щоб зробити революцію безупинною доти, поки всі більш-менш імущі класи не будуть усунуті від панування, поки пролетаріат не завоює державної влади...»⁸⁰⁹.

Оскільки представники парламентського крила (на відміну від революційного) основним в своїй діяльності вбачали введення до життя парламентських свобод (тобто свободу слова, друку, зібрання, союзів, сумління, таємне голосування, вирішення всіх спірних питань демократичними засобами й т.д.), то вони, таким чином, вступали в різку суперечність з більшовиками, котрі відразу виказали свою прихильність до радикальних засобів керування (повалення експлуататорських класів, встановлення диктатури пролетаріату та ін.). Ця розбіжність у поглядах призвела, окрім всього іншого, до того, що меншовики не розглядали серед своїх програмних настанов світову революцію в тому сенсі, як її бачили більшовики.

В працях видатних меншовицьких лідерів (Л. Мартов, Г. Плеханов, Ф. Дан, П. Аксельрод, Р. Абрамович та ін.) світова революція розглядалася як встановлення в усіх країнах світу парламентських республік на основі соціалізму. Ідеї парламентаризму повинні були привести суспільство до нової форми відносин, а саме: створити умови для виникнення соціалістичного суспільства.

Протягом всього дореволюційного існування двох гілок соціал-демократії багато меншовиків висловлювали бажання до об'єднання з більшовицькою фракцією при умові прийняття останньою основ парламентаризму. Так, під час березневої 1917 р. об'єднаної наради РСДРП всі присутні на ній меншовики закликали іншу фракцію до об'єднання для загального проведення обміркованої політики, спрямованої на «парламентські рейки».

Через те, що меншовики відстоювали парламентські форми боротьби, вони різко засудили більшовицький жовтневий переворот. Адже, за словами Г. Плеханова, «...ця безглузда та украй шкідлива спроба... з корінням вирве молоде та ніжне дерево нашої політичної свободи»⁸¹⁰.

В своїх подальших працях меншовицькі лідери дуже точно прогнозували той шлях, на котрий, завдяки більшовицькому перевороту, вступила країна. Про це, наприклад, дуже чітко свідчать висловлювання, котрі містилися в статті Л. Мартова, що побачила світ у листопаді 1920 р. в німецькій газеті «Freiheit» («Фрайгайт»). Ця стаття була присвячена тому, що саме відбувалося в той час в радянській Росії. Між іншим, Мартов зазначав: «В Росії немає ні диктатури пролетаріату, ні навіть диктатури комуністичної партії, а є лише необмежена влада декількох окремих осіб»⁸¹¹.

Ті ж саме думки висловлювали й меншовики, що мешкали на території Криму. Свої статті вони друкували в місцевій філії газети «Прибій». Так, 5 листопада 1917 р. в ній з'явилася стаття «Робота Каїна», в котрій зазначалося: «Більшовицькі оратори в Сімферополі та інших містах виступаючи перед темними масами, які не розбираються в політичному житті, нацьковують їх проти соціал-революціонерів та меншовиків, проти міських дум, проти продовольчих управ та комітетів. Вони брешуть та роблять наклеп, стверджуючи, що всі нещастя народу викликані тактикою соціалістичних партій, що ці партії захищають поміщиків та капіталістів, сама безсоромна та низька демагогія зараз істерично репетує на народних зібраннях та робить свою окаянну справу»⁸¹².

6 вересня 1919 р. в цій же газеті була надрукована стаття меншовика Радомського, котра мала назву «До боротьби». Між іншим в цій статті зазначалося: «Більшовицький уряд лише користується ім'ям та прапором уряду робітників та селян, уряду революційних демократів, в дійсності ж є виразником волі тільки меншості робітників та солдат, групи інтелігентних фанатиків та купки темних політичних ділків та авантюристів»⁸¹³.

Таким чином, ми бачимо, що меншовицька гілка соціал-демократичної партії відкидала не парламентські методи ведення боротьби. Висунута Марксом та Енгельсом концепція світової революції розглядалася ними лише в контексті парламентаризму. Єдиним виключенням у

цій гілці була людина, яка дала існування термін «перманентна революція».

Термін, котрий закріпився за Л. Троцьким, насправді був впроваджений до життя з легкої руки російського, а потім німецького соціал-демократа Ізраїля Гельфанда (Олександра Парвуса). Концепція «перманентної революції» викладалася ним у серії статей «Війна та революція», котрі були надруковані в газеті «Іскра» в 1904 р. В цих статтях Парвус передбачив неминучу поразку Росії у війні з Японією, й (як наслідок цієї поразки) майбутню революцію в Росії, котра повинна була «розхитати» основи капіталістичного світу. Спираючись на думки Маркса та Енгельса Парвус уявляв перманентну революцію як послідовну зміну одного революційного етапу іншим. Причому російський робітничий клас, згідно з його міркуваннями, повинен був виступити в ролі авангарду в світовій соціальній революції⁸¹⁴.

Говорячи про О. Парвуса, слід згадати про так званий «Меморандум д-ра Гельфанда». У березні 1915 р. Парвус прибув до Берліну з своєрідною програмою наступних дій — «Підготовка масового політичного страйку в Росії», котрий увійшов в історію як «Меморандум д-ра Гельфанда». Цей документ був посібником по організації революції в «екстремальних умовах війни». Запропонований уряду Німеччини план Парвуса ґрунтувався на конкретному аналізі соціально-політичних обставин, що склалися в той час в Росії. Так, між іншим, він пропонував підготувати та провести в Росії навесні наступного року масовий політичний страйк.

В своїх працях В. Ленін підкреслював той факт, що кінцевою метою власної партії він бачить створення на комуністичних засадах «Сполучених штатів світу», тобто створення тієї форми державного об'єднання, котра призведе до повної перемоги комунізму та остаточного зникнення зі світової карти всіх сучасних (навіть, та передусім, демократичних) держав.

Остаточну крапку можна поставити наведенням ось таких висловлювань керівника більшовицької партії: зі статті «До історії питання про нещасний мир» від 17 січня 1918 р.: «але ні один марксист, не розриваючи з основами марксизму і соціалізму взагалі, не зможе заперечувати, що інтереси соціалізму стоять вище, ніж інтереси права націй на самовизначення»⁸¹⁵ та з «Доповіді про зовнішню політику», що була виголошена на об'єднаному засіданні ВЦВК та Московської ради 14 травня 1918 р.: «ми твердимо, що інтереси соціалізму, інтереси світового соціалізму вищі від інтересів національних, вищі від інтересів держави»⁸¹⁶.

Не відступав від В. Леніна й ще один з основоположників курсу на світову революцію — Л. Троцький. Протягом свого життя він написав

велику кількість праць, в котрих викладав суть концепції «перманентної революції». Так, у праці «Підсумки та перспективи. Рушійні сили революції» (1906 р.) він зазначав: «Завоював владу, пролетаріат не може обмежувати себе рамками буржуазної демократії. Він повинен розгорнути тактику *перманентної революції*, тобто знищити межу між мінімальною і максимальною програмами соціал-демократії, вводити все більш і більш радикальні соціальні реформи та прямувати до прямої і безпосередньої підтримки європейської революції»⁸¹⁷.

У книзі «Перманентна революція», підводячи підсумок своїм ідейним пошукам, Л. Троцький писав: «Завершення соціалістичної революції в національних рамках немислимо. ...Соціалістична революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній, і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентною в новому, більш широкому змісті слова: вона не одержує свого завершення до остаточного торжества нового суспільства на всій нашій планеті»⁸¹⁸.

Коли в березні 1919 р. була прийнята нова програма РКП(б) вона починалася такими словами: «Жовтнева революція 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. у Росії здійснила диктатуру пролетаріату, котрий, за підтримкою найбіднішого селянства і напівпролетаріату, почав відбудовувати основи комуністичного суспільства. Хід розвитку революції в Німеччині й Австро-Угорщині, ріст революційного руху пролетаріату у всіх передових країнах, поширення радянської форми цього руху, тобто такої, що спрямована прямо до здійснення диктатури пролетаріату — усе це показало, що почалася ера *всесвітньої пролетарської комуністичної революції*»⁸¹⁹.

Після того, як більшовицька партія прийшла до влади, вона почала втілювати у життя власні програмові настанови. Одним з її пунктів було введення в оточуючих країнах «нового порядку», або перенесення до них «іскор... пожежі соціалістичної революції»⁸²⁰. Тобто, вся політика, котру провадила більшовицька партія була спрямована на подальший «експорт революції» до інших країн. Для цього в цих державах створювалися нові місцеві філії російської комуністичної партії та так звані «народні уряди» (на противагу «буржуазно-націоналістичним» демократичним) на підтримку яких щедро йшло все реквізоване у «буржуазії» майно. Крім того більшовики завжди підтримували ці «народні» режими за допомогою військової сили.

В нових історичних умовах перед керівництвом більшовицької партії стало питання: що ж робити далі. Визнавши та скорившись з тим, що світова революція «затримується», більшовицьким теоретикам треба було підкорегувати загальний стратегічний курс власної партії. Відсунутий, але не відкинутий курс на світову революцію з початку 20-х років перейшов з відкрито військового в дещо інший пласт: більш-менш таємної підготовки та підтримки місцевих комуністичних повстань.

Одразу ж після захоплення влади більшовики почали проводити «роботу» серед мусульманського населення. Вже 22 листопада 1917 р. рада народних комісарів РСФРР опублікувала відозву «До всіх мусульман Росії та Сходу, що працюють», в якій лицемірно оголосила, що всі їхні вірування, звичаї, національні та культурні заклади є вільними та недоторканими⁸²¹. Загальновідомий популізм у висловлюваннях більшовиків ні скільки не завадив їм одразу ж після жовтневого перевороту розпочати захоплення влади в країнах Азії. Так, наприклад, на лист голови «центральної виконавчої ради депутатів трудового калмицького народу» А. Чапчаєва з пропозиціями: «а) спорядити та відправити через Монголію та Тибет до Індії озброєний загін; б) з ним надіслати зброю та військові припаси для розповсюдження серед населення; в) прилучати народи на буддійському Сході до світової революції», Ленін наклав резолюцію: «...надіслати Чичеріну для підготовки засобів. Ленін. 16/VIII.1919 р.»⁸²². Втім більшовики розраховували не тільки на силу, адже Ленін не бачив нічого поганого в тому, щоб використовувати в політиці не тільки батіг, а й пряник. В своїх роботах він досить часто зазначав, що можна тимчасово піти на задоволення вимог національних окраїн в ім'я їх наступного возз'єднання в єдиній, але вже соціалістичній державі⁸²³. Це допомогло б переконати місцевих мешканців у перевагах саме «радянського» ладу. Дуже показовим, в цьому розумінні, є лист до А. Йоффе, де Ленін наголошував: «Для всієї нашої Weltpolitik¹⁹ страшенно важливо **завоювати** довіру туземців. Це світове питання, без перебільшення світове. Тут треба бути архісупорим. Це позначиться на Індії, на Сході, тут жартувати не можна, тут треба бути 1 000 раз обережним»⁸²⁴.

В цьому контексті Крим був дуже важливою ланкою у справі виникнення загального ланцюга революцій, котрі повинні були прокотитися по країнам Сходу. З самого початку власного володарювання на півострові більшовицька партія почала впроваджувати тут свій курс на світову революцію. Обидва рази, коли більшовики створювали в Криму власні республіки (1918 р. і 1919 р.), поки остаточно не захопили владу, вони, з власної точки зору, встигли зробити досить мало з тих великих планів, котрі плекали. Але загальну тенденцію побачити ми все ж таки можемо.

Починаючи з першої половини 1918 р. прибічники більшовицької партії невпинно влаштовували заходи, спрямовані на «торжество світової революції». Адже, завдяки «демократичному централізму», котрий складав стержень, на якому будувалося все життя членів РКП(б), будь-яка партійна резолюція була обов'язковою для виконання всіма стоячими нижче ланками, яку б точку зору не підтримували останні. Тому, цілком

¹⁹ — світової політики.

зрозуміло, що загальний партійний курс на світову революцію мав повну та незаперечну підтримку з боку кримського обласного комітету. Це призвело до того, що в промовах та резолюціях партійних працівників, котрі були спрямовані до мешканців півострова Крим розглядався як міст до мусульманського світу, котрий оголошувався майбутнім союзником у боротьбі проти західного імперіалізму та як одна з «опорних позицій» світової революції⁸²⁵.

Так, на з'їзді рад Таврійської губернії (7 березня 1918 р.) вже в перший день його роботи депутати ухвалили резолюцію, в якій зазначалося, що з'їзд закликає всіх до зброї, щоб більшовицький режим переміг у всьому світі, де неодмінно повинна була панувати «революційно-пролетарська війна проти всесвітнього капіталізму та імперіалізму»⁸²⁶. В 1919 р., під час існування Кримської республіки, питання світової революції також знайшло своє яскраве відображення. Так, 9 травня за підписом заступника голови уряду Д. Ульянова до московської ради народних комісарів на ім'я В. Леніна була надіслана телеграма, в якій, між іншим, зазначалося, що проголошуючи про створення Кримської республіки нова влада одночасно звертається до всіх вже існуючих в світі радянських республік з пропозицією «боротися в тісному союзі до повного торжества світової комуністичної революції»⁸²⁷.

І це був не поодинокий випадок. Того ж самого курсу дотримувалася і Кримська обласна конференція мусульманських комуністичних організацій, котра відкрилася 11 червня 1919 р. Під час її проведення один з провідних татарських працівників С. Меметов зазначив, що їхньою кінцевою метою є «пропаганда серед народів Сходу ідей комунізму і соціалізму, з'єднання з європейським пролетаріатом, спільна боротьба проти капіталу. Ми високо піднімаємо червоний прапор соціальної революції на Сході і тим самим зробимо величезну послугу всесвітньої соціальної революції»⁸²⁸.

Таким чином ми бачимо, що під час існування першої та другої радянських республік в Криму основні положення більшовицької партії щодо світової революції ретельно виконувалися як місцевими кримськими більшовиками, так й тими, хто був надісланий з центру.

Слід сказати ще про один момент. В ті хвилини, коли Москва давала столицям союзних республік можливість сказати свою думку щодо подій, котрі відбувалися навкруги, висловлювання членів партій «братерських народів» дуже рідко відрізнялися від офіційних положень державної партії. Адже, завдяки вже багато разів згадуваному нами «демократичному централізму» всі члени більшовицької партії в глобальних питаннях, як правило, або думали однаково, або були повинні прийняти точку зору вищого керівництва. Через це й висловлювання у керівників союзних республік, що були членами єдиної партії як під копірку схожі з

московськими. Тому зовсім не дивно, що керівники УСРР у питанні світової революції «не відставала» від теоретиків з ЦК РКП(б). Наведемо лише один приклад. Під час V Всеукраїнської конференції КП(б)У, котра відбулася в листопаді 1920 р., голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський сказав: «...остаточно визволяючи та захищаючи Крим від наших цивілізованих варварів та прокладаючи цим собі ще більші та більші шляхи для комунізму на узбережжі малої та великої Азії»⁸²⁹.

Після остаточного ліквідування Південного фронту (16 листопада 1920 р.) більшовики отримали досить часу для встановлення на Кримському півострові свого нового порядку. 27 листопада в газеті «Червоний Крим», що стала виходити замість газети «Південні відомості» був надрукований матеріал «Великий перепочинок», в якому, між іншим, зазначалося, що як тільки західні і східні робітники і селяни побачать наскільки краще живе народ у радянській державі, вони відразу же «повстануть проти своєї буржуазії, повалять її, влаштують кожний в власній країні свої жовтні»⁸³⁰.

9 грудня 1920 р. в цій же газеті з'явилася нова публікація, присвячена відкриттю партійної конференції IV-ої армії. Вона була вже більш рішуча щодо тону свого написання, і розпочиналася такими словами: «У повному озброєнні повинна стояти Червона Армія та бути готова кожної хвилини дати відсіч світовому капіталу та прийти на допомогу революції, що загорається в усьому світі»⁸³¹.

Наприкінці 1920 р. при Кримському обкомі РКП(б) було створено Кримбюро Комінтерну. 27 грудня 1920 р. до ЦК РКП(б) надійшов лист за підписом М. Бабахана, в якому дуже добре розкривався механізм за яким мала будуватися робота новоствореного органу. Обов'язком цієї організації було об'єднання та координація дії всіх країн, які розташовані навколо Чорного моря. Бабахан особливо підкреслював, що ідея створити такий пункт саме в Криму є дуже вдалою, виходячи з його географічного положення. Найбільш радувало автора документу те, що з півострову є прямий шлях до Туреччини, яка потребувала найбільшої уваги більшовиків, адже Константинополь Бабахан вважав збірним пунктом, табором і тилом всієї російської і міжнародної контрреволюції. Саме там, за його думкою, йшла підготовка «всіх нових нальотів і авантур на радянську Росію». Виходячи з цих міркувань, більшовики повинні були, з одного боку, бути в курсі всього того, що діється в Константинополі, а з іншого — «тримати під своїм впливом і навіть керівництвом всі політичні організації і робочі маси Константинополя». З іншої сторони, політичний рух, який очолював Кемаль-Паша (його Бабахан кваліфікував цілком однозначно: «дрібнобуржуазний націоналістичний рух») в той час почав виявляти «небажані з погляду радянської Росії тенденції». Внаслідок цього автор запевняв Москву в тому, що уряду вкрай необхідно бути в курсі

всього того, що діється в стані Кемаль-Паши і всієї східної Туреччини, й намагатися не тільки не зменшувати, а, навпаки, збільшувати вплив Комінтерну на цей рух і його керівні центри. Далі Бабахан дуже докладно інформував Москву про ті методи, за допомогою яких Кримбюро Комінтерну будуватиме власну роботу. Вона повинна була складатися з таких складових: термінового налагодження зв'язку з усіма країнами, що розташовані навколо Чорного моря, отримання агентурної інформації з цих країн, і після систематизації, відправка її до Комінтерну. Для того, щоб одержати ці розвіддані бюро мало право користуватися приватними пароплавами, суднами, яликами, але, крім цього, бюро мало право делегувати в ці країни власних агентів. Для ведення «загальнореволюційної роботи» (створення підпільних організацій, видання різноманітної літератури, підготовки збройного виступу і т.п.), а також для посилення впливу більшовицької партії у тих країнах, де вже існували її осередки, бюро мало надсилатиме партійних керівників, агітаторів, організаторів і пропагандистів, які при відправці одержували строго перевірені інструкції. Особистий і персональний, згідно думці Бабахана, повинен бути ретельно перевірений «як з боку їхнього революційного стажу, так і знання мов і умов тієї країни, куди делегується даний агітатор або організатор». Для того, щоб уникнути можливих провалів вся робота Кримбюро повинна була вестися поза компетенцією й у суворій конспірації від партійних організацій тих країн, до яких засилалися агітатори⁸³².

Проте, поки офіційно існував курс на всесвітню революцію, Криму відводилася роль лише військового плацдарму, котрий своїм «горючим матеріалом» в вигляді революційних, озброєних робітників стане піднімати східних робітників на «останній бій» зі східною буржуазією. Півострів повинен був «революціонізувати мусульманський Схід». Це засвідчує, наприклад, такий факт, що 21 січня 1921 р. на спільному засіданні членів Кримревкому та кримського обласного комітету РКП(б) Ю. Гавен, який одним з перших висунув на порядок денний необхідність створення в Криму республіки, цю пропозицію аргументував саме інтересами світової революції: «з метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму»⁸³³.

Час з грудня 1920 р. по березень 1921 р. не вніс жодних змін у цю тезу. Але він висвітлив інші ускладнення. Кримські більшовики так захопилися проведенням в життя заходів, спрямованих на якнайшвидшу радянізацію Криму, що своїми діями невдовзі призвели до появи на півострові нових проблем. С. Султан-Галієв у своїй доповіді до Москви про це писав так: «жорстокий червоний терор залишив незгладиму тяжку реакцію в свідомості кримського населення. Всі відчують сильний, чисто тваринний жах перед радянськими працівниками, недовіру та

глибоко-затамовану злість... Все [що відбувається] у свідомості татарського населення переломлюється як прояв організованої, але прихованої колоніальної політики радянської влади. [Вона] народжена недовірою до Сходу, як до країни дрібнобуржуазної стихії та переслідує мету повної економічної і політичної деморалізації турко-татар як авангарду визвольного руху колоній. Радянська влада та комунізм є новою формою європейського імперіалізму, яка ґрунтується на запереченні права приватної власності, а тому є ще більш могутньою та грізною, ніж та, що була раніше. Ось думка, яка отруєє наскрізь свідомість кримських татар, які вмирають від голоду та туберкульозу... І не дивно, після всього сказаного, що татарське населення, яке так радісно зустріло радянську владу (про це говорять майже всі працівники) зараз вже налаштовано проти нас, передаючи свої настрої через турецькі судноплави, котрі приїжджають з Туреччини й в Анталію. Воно тікає в гори шукаючи там порятунку»⁸³⁴.

Цією доповіддю Султан-Галієва не тільки поінформував Москву про справжній стан справ «радянзації» Криму, але й зняв табу з відкритого обговорення (в тому числі й в пресі) помилок місцевого більшовицького керівництва. Наслідки не примусили себе чекати. В газетах почали друкувати статті (редакторські і від приватних осіб), що «розкривали очі» мешканцям півострову на «окремі» помилки, котрі були зроблені під час проведення в Криму партійної та радянської роботи. Вони були досить різні за стилем написання, але майже тотожні за сутністю. Всі статті були присвячені тому, щоб «роз'яснити» кримським «відповідальним товаришам» та мешканцям півострову основні недоліки в їх роботі і викласти, яким чином наслідки цих «помилочок» можуть заважати справі подальшого проникнення радянської ідеології за кордон (переважно до країн Близького Сходу) та справі торжества світової революції. Частіше за все такі статті розпочиналися з нагадування читачам, що Крим — батьківщина татар та багатьох інших народностей, котрі в недалекому минулому піддавалися жорстокому пригніченню з боку царської імперії. Завдяки цьому пригнобленню багато представників татарського народу були змушені емігрувати до Туреччини та інших країн Близького Сходу. Але, як і раніше, вони розглядають Крим як свою родову вітчизну й, мешкаючи за кордоном, продовжують пильно придивлятися до життя півострову. Далі в кожній статті уважно розглядалися події, що відбувалися в той час в Туреччині, де «повсталий робітничий клас виборює собі пролетарську державу»²⁰. Мешканцям Криму роз'яснювали, що вони повинні сприяти тому, щоб на Сході запанувала «братерська соціалістична співдружність». Одночасно читачів попереджали, що в цей «визначний

²⁰ Мається на увазі революція в Туреччині на чолі з Мустафой Кемалем.

для торжества» більшовицьких ідей час «не дримає» й Антанта, котра бажає переманити на свій бік новий турецький уряд Мустафи Кемалю. Адже їй конче потрібно змінити прорадянську орієнтацію Великого національного зібрання в Анкарі, бо Туреччина, котра «визволиться з колоніальних кайданів» буде подавати поганий приклад для всіх інших колоніальних народів Сходу.

Потім авторами з сумом визначалося, що зараз кемалістський режим починає схилитися в бік Антанти. Пояснюється це тим, що багато кемалістів, що особисто відвідували Крим, або слідкують за подіями, які тут відбуваються з розповідей колишніх мешканців півострову, що втекли звідси, бачать як «багато помилок» зробила радянська влада в Криму. «Головотяпське проведення основ різко окресленої диктатури пролетаріату... викликали втечу частини туземної інтелігенції, навіть й радикальної, до визволеної братерської кемалістської Туреччини, яку вони подбали поінформувати, як вони розуміли про дії радянської влади. Наші помилки стали відомі в Туреччині, і Антанта ними вельми вміло оперує. Ми ризикуємо підірвати наш авторитет в Туреччині та на Сході».

Після викладення цього зізнання підкреслювалося, що подібні міркування змушують більшовицьку партію звернути особливу увагу на роботу серед неросійського населення Криму і, в першу чергу, серед кримських татар. «Без встановлення найтісного контакту з татарами... ми не вирішимо цих питань і, зрозуміло, ні в якому разі не посилимо симпатій до нас з боку трудящих Туреччини». Бо тільки таким чином радянська влада зможе зробити Крим «приманкою» для трудящих Туреччини та Сходу, а кожен радянський працівник повинен у своїй повсякденній роботі пам'ятати, що Крим є «всеросійське вікно до Туреччини та Близького Сходу»⁸³⁵.

Але слід відразу зауважити, що такі настрої та публікації протягом березня 1921 р. ще не були масовими. Після зняття заборони статті друкувалися з редакційними ремарками «в дискусійному порядку». Тобто, відразу зазначалося, що автори висловлюють свою, власну, точку зору, а редакція не несе відповідальності за такі «крамольні» думки.

Після того як з центру надійшли нові «цінні вказівки» у вигляді рішень X з'їзду РКП(б) щодо світової революції та національного питання, місцеві партійні працівники схаменулися. І ось вже газета «Червоний Крим» починає друкувати одну за одною статті, присвячені питанням поліпшення роботи серед татарського населення Криму. Так, починаючи з квітня 1921 р. в ній майже щодня з'являлися статті, одна лише назва котрих говорить дуже багато щодо їх змісту. Наприклад: «Москва та Анкара» (3 квітня), «Про роботу серед татар» (13 квітня), «Революційний рух в Туреччині та національне питання на окраїнах Росії» (15 квітня), «Про що не можна забувати» (20 квітня), «Основне

кримське питання» (26 квітня), «Державна форма Криму» (28 квітня), «Ще раз про національне питання Криму» (29 квітня), «Сімферопольська повітова конференція РКП(б) щодо пробудження Близького Сходу» (10 травня), «Доповідь тов. Кірова на обласній конференції татар-комуністів щодо значення Криму» (11 травня), «Національне питання та найближчі завдання радянської влади в Криму» (2 липня), «Кримська республіка та ради» (24 липня), «Татаризація радянського апарату» (4 серпня) та ін.

Цитуючи назви публікацій ми не даремно звернулися до шпальт лише однієї газети — «Червоний Крим». Вона — як орган кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому (вищих органів управління півостровом), віддзеркалювала офіційні погляди партії на всі процеси, що відбувалися в Криму. Головною їхньою тенденцією стало намагання широко залучити до радянських органів татар для створення на Кримському півострові ідеальних умов відбудови зразкової республіки. Адже на цю республіку, як на авангард світового пролетарського руху, повинні були дивитися всі країни-сусідки, слідкувати за нею та використовувати у власній боротьбі проти імперіалістів багатий досвід радянського соціалістичного будівництва, котрий їм продемонструє Крим.

Маємо підстави стверджувати, що курс на світову революцію, начебто офіційно скасований на X з'їзді РКП(б), й після нього ще досить довгий час продовжував займати головне місце в головах офіційних працівників кримських органів влади.

7 травня 1921 р. в Сімферополі відбувся пленум Кримського обласного комітету РКП(б), на якому обговорювали багато питань. Пунктом п'ятим в порядку денному стояло «Про державну форму Криму». Після досить тривалого обміну думками присутні на пленумі ухвалили низку заходів для покращення становища. Пріоритетними вважалися: залучення різних національних груп Криму (передусім татар) до участі в радянських та партійних органах влади, надання кримським селянам землі у повне володарювання (навіть за рахунок скорочення земельної площі радгоспів) та переведення на татарську мову (котра повинна була стати офіційною) роботу державних установ. Тільки після виконання вказаних заходів ставало можливим формування «остаточного державного устрою Криму для забезпечення дійсно революційного впливу на Схід»⁸³⁶.

Отримавши це повідомлення, місцева преса розпочала роздмухувати й далі вже існуючу на півострові кампанію по формуванню необхідної суспільної точки зору серед мешканців Криму. Як і будь-яка офіційна радянська кампанія вона мала бути масовою і викликати навколо себе дуже багато галасу. В кінцевому підсумку її вінцем стала обласна нарада татар-комуністів, котра була скликана, згідно рішення кримського обласного комітету РКП(б) та однієї з його секцій — кримського обласного татарського бюро — 13 травня 1921 р.

Перед початком наради в газеті «Червоний Крим» була надрукована редакційна стаття «До обласної наради татар-комуністів». В ній, між іншим, відзначалося, що більшовики взагалі і, зокрема, більшовики Криму не можуть байдуже відноситися до того, в якому напрямку буде йти боротьба світового пролетаріату з імперіалізмом — «по шляху буржуазно-націоналістичному або ж по шляху революційно-радянському». І, слідкуючи за всіма країнами, де в той час йшла така боротьба, кримські більшовики, за думкою автора статті, повинні були оказувати свій вагомий вплив на її напрямок. В цієї роботі визначальне місце повинні були зайняти й татари-більшовики. І саме це мало стати «ще одним камінням у фундамент світової революції»⁸³⁷.

Під час роботи наради на ній зі спеціальною доповіддю виступив тимчасово виконуючий обов'язки секретаря кримського обласного комітету РКП(б) С.Кіров²¹ (був присутній в якості спостерігача), в якій, між іншим, розповів про плани керівництва РКП(б) щодо майбутнього Криму. Він указав на значення Криму як «аванпосту» радянської Росії на Сході, і на його завдання в справі підтримання руху народів Сходу, спрямованого проти «хижаків Антанти». Для виконання Кримом цих завдань, на думку Кірова, в першу чергу життєво необхідно було проводити широку просвітницьку роботу серед татар⁸³⁸. 13 травня 1921 р. нарада прийняла постанову, в котрій, між іншим, зазначалося, що приймаючи до уваги географічне розміщення Криму як аванпосту РСФРР в країнах Близького Сходу, величезне історичне значення Криму як елементу міжнародної політики у відносинах Росії та Туреччини, а також завдяки тому, що Крим має своє етнографічне продовження в країнах Близького Сходу та Балканах «нарада вважає цілком революційно доцільним державною формою для Криму — проголошення його інтернаціональною республікою»⁸³⁹.

Питання «проникнення на Схід» не покидало й центральне партійне керівництво. Так, 18 травня 1921 р. в Москві під час пленуму ЦК РКП(б) В.Ленін, обговорюючи статус майбутньої кримської республіки, сказав, що вона неодмінно повинна стати форпостом розповсюдження соціалістичної революції на Схід (Туреччину, Іран та Ірак)⁸⁴⁰. Крім того на пленумі було зазначено, що створення Кримської республіки в цей час обумовлено також й тактикою більшовицької партії в цих конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були відігравати роль «буфера» між Росією та її сусідами, котрі мали щодо неї «недружелюбні» настрої⁸⁴¹.

Тим часом в Криму на початку червня процес залучання більшовиками татар до вирішення проблем, що накопичувалися, істотно поси-

²¹ Секретар Кримського обкому РКП(б) І. Акулов в той час робив об'їзд міст півострову з інспекцією стану місцевих партійних організацій.

лився. Цьому сприяв приїзд на півострів Повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК у справах Криму. З перших днів перебування в Криму її члени активно включилися в роботу місцевих партійних і радянських органів. На засіданні президії кримського обласного комітету РКП(б) було прийнято рішення про скликання 22 липня на півострові безпартійної конференції кримських татар. Конференція, серед інших, мала розглянути питання «Кримська республіка та завдання татар в радянському будівництві». Заплановану масштабну доповідь з даної проблеми мав виголосити член кримського обласного комітету Вели Ібраїмов⁸⁴².

16 червня 1921 р. відбувся пленум кримського обласного комітету РКП(б). З доповіддю «Про завдання повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК» виступив Ш. Ібрагімов. Одна з частин цієї доповіді була присвячена «посилению проведення роз'яснювальної роботи серед татар». Ібрагімов відзначив, що трудове татарське населення не тільки слабо представлене в радянських органах влади, але й партійна робота серед татар ведеться незадовільно. З цього випливала необхідність перетворення Криму на республіку, в якій татарське населення стало б міцною базою радянської влади й повинне було б нести її до всіх мусульманських країн Сходу⁸⁴³.

Під час роботи Повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК її голова через місцеву пресу часто виносив на розгляд громадськості різні проблеми, у тому числі й відносини з сусідніми державами. Так, в статті «Національне питання та найближчі завдання радянської влади в Криму» Ш. Ібрагімов доводив, що політика більшовицької партії викликала революційний рух в усіх пригноблених країнах і тепер народи Сходу зрозуміли, що «радянська влада, влада робітників та селян, може дати їм визволення з-під гніту імперіалізму»⁸⁴⁴.

16 липня 1921 р. відбулося чергове об'єднане засідання членів Повноважної комісії з членами Кримського обласного комітету РКП(б) (за три місяці перебування комісії в Криму відбулося близько 20 таких «спільних» засідань). Під час його проведення обговорювалося питання, присвячене майбутній кримській республіці. Ш. Ібрагімов особливо підкреслив необхідність «викорінення» недоліків, які існували в роботі партійних і радянських органів в Криму. Вони, на його думку, заважали встановленню на території півострову «осередку миру», що, в свою чергу, заважало планам більшовицької партії щодо Туреччини та Сходу⁸⁴⁵.

18 жовтня 1921 р. в Москві з'явилася постанова ВЦВК та РНК РСФРР про створення Кримської АСРР. Проте центральне керівництво більшовицької партії намагалося створити вигляд того, що республіка в Криму створена ініціативи місцевих політичних сил. Тому, відразу після одержання звістки про вищезазначену постанову Кримський обласний комітет РКП(б) призначив дату відкриття I Всекримського установчого з'їзду рад

робітничих, селянських, червоноармійських і флотських депутатів, на якому й була проголошена Кримська АСРР⁸⁴⁶.

Після того як кримська більшовицька партія визначила дату початку проведення з'їзду рад Криму (7 листопада 1921 р.) в місцевій пресі розпочали підготовку громадської думки. Газета «Червоний Крим» від 26 жовтня 1921 р. зазначала: «Постанову ВЦВК про створення автономної Кримської Радянської Республіки місцеве населення безперечно зустрине з великим піднесенням. Майбутній Установчий з'їзд Рад Криму повинен буде накреслити основні шляхи рішення питань крайового життя»⁸⁴⁷.

7 листопада 1921 р. в 18 годин в Першому державному театрі м. Сімферополя відбулося урочисте відкриття I Всекримського установчого з'їзду рад. Під час роботи з'їзду питання майбутнього проникнення на Схід піднімалося дуже часто. Так, наприклад, під час вечірнього засідання 10 листопада з доповіддю щодо положення про Кримську республіку та її Конституцію виступив надісланий, згідно рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р., з Уфи на заміщення посади голови раднаркому в новоствореній республіці Сахіб Гірей Саїд-Галієв. Доповідач сказав: «Кримський півострів, котрій знаходиться на кордоні, є пункт, що грає важливу роль у міжнародних взаємовідносинах. Наскільки нам вдасться тут побудувати наше господарство, наскільки буде вірною наша політика, — настільки сприятливо віддзеркалиться цей вплив на Близькому Сході, на турецьких робітниках та селянах. Якщо ж ми ухилимося в той чи інший бік, то можемо зашкодити тим великим завоюванням, за котрі ми ллемо кров вже протягом чотирьох років»⁸⁴⁸. Такі ж саме думки, як й попередній оратор, висловлював також надісланий з Москви на з'їзд в якості спостерігача представник наркомату національностей Б. Монатов: «Крим для РСФРР має особливе значення. Ваша Кримська республіка є вікном, скрізь яке дивляться на Радянську Росію багато народностей Близького Сходу та Півдня Європи, а також півночі Африки. Незважаючи на те, що Крим має невелику територію, він має велике політичне значення. Він є показовим прикладом для наших друзів та ворогів, які чекають, котру політику ми будемо проводити тут, в Криму»⁸⁴⁹.

На тому ж вечірньому засіданні 10 листопада 1921 р. з'їзд прийняв Конституцію Кримської АСРР. В розділі «Основні положення» зазначалося: «Рішуче пориваючи з минулим, створюючи умови, котрі сприяють вільному культурно-економічному розвитку національностей Криму та намагаючись усталити вільне їх співробітництво, К.С.Р.Р. разом з тим усвідомлює, що вона є лише одним з загонів великої пролетарської Армії й ...заявляє про свою тверду рішучість залишитися однією з складових частин загальної федерації Великої Російської Республіки на началах як

тіснішого політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество Комуністичної революції»⁸⁵⁰.

10 грудня 1921 р. нещодавно обраний ЦВК Кримської АСРР видав наказ за підписом голови КримЦВК Ю. Гавена «Про татаризацію радянського апарату»⁸⁵¹. Згідно з наказом діловодство республіки мало бути переведеним на татарську мову, яка отримувала статус офіційної.

На закінчення слід додати, що й після того, як більшовицька партія офіційно проголосила про відхід від використання у своєї політиці концепції світової революції, ця теорія, як і раніше, мала своїх вірних послідовників. Так, наприклад, через два роки (в 1923 р.) харківський науковець, автор воєнно-статистичного нарису «Червоний Крим» К. Шеф писав: «Створення самостійної Кримської Республіки, котра є наймолодшою в Федерації, виходить також з деяких мотивів міжнародного та внутрішнього порядку. Кримські татари, котрі складають четверту частину всього населення в Криму, близько пов'язані з Туреччиною та Балканами, тому що в епоху царату маса татар виселилася з Криму в Добруджу, Туреччину та Болгарію. Крим, таким чином, служить ланкою, котра пов'язує між собою Радянську Федерацію з Туреччиною та Близьким Сходом, і створення автономної республіки, котра є здійсненням бажаній татарських мас, закріплює цей зв'язок та вплив Радянської Росії на мусульманському Сході»⁸⁵². Подібну думку відстоював і Ю. Гавен. Дещо пізніше, 14 квітня 1935 р., під час одного з численних вечорів-спогадів старих більшовиків він це раз підкреслював, що курс на світову революцію, начебто відкинута пануючою в СРСР партією, насправді нікуди не пішов. Наприкінці свого виступу Ю. Гавен зазначив: «Ми повинні бути підготовлені до майбутніх воєн і в майбутніх змаганнях повинен відбутися вирішальний бій, який створить світову комуно»⁸⁵³.

Таким чином, концепція світової революції, на котрій будувалася вся внутрішня та зовнішня політика більшовицької партії сильно відбилася на подальшій долі кримського півострову. Адже, якби більшовики не бажали захопити у свою власність всі інші частини світу як на Заході, так й на Сході, навряд чи на території Криму зразкову автономну республіку зробили би так швидко.

Цілком зрозуміло, що намагання за допомогою кримської «приманки» проникнути до Близького та Далекого Сходу, і взагалі міцно й остаточно закріпитися в Азії не були єдиною причиною її виникнення, але, на нашу думку, й далеко не останньою. Наведені матеріали дають досить підстав вважати створення кримської республіки таким же самим цілком пропагандистським кроком, котрим було утворення й всіх інших буцімто «незалежних» радянських держав, що виникли на теренах захоплених більшовицькою партією уламків колишньої Російської імперії та були побудовані в угоду виконання основної її партійної стратегії — концепції світової революції.

4.4. Проблема адміністративно-територіального статусу Криму у боротьбі місцевих політичних сил

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Криму, перед ЦК РКП(б) постало питання про подальшу долю півострова. Було вирішено створити автономну республіку, яка входила б до складу РСФРР. Більшовики України, яких заздагалегідь попередили про ці наміри, спочатку намагалися протестувати, але потім погодилися. 12 листопада 1920 р. на засіданні членів ЦК КП(б)У, що були в наявності (а саме: у присутності С. Косіора, Терлецького, В. Мануїльського та Мініна) було ухвалено рішення: «Крим перебуває поза компетенцією ЦК КПУ»⁸⁵⁴.

Ця відповідь не відображала дійсного ставлення всіх членів ЦК КП(б)У до цього питання. Пам'ятаючи діяльність Закордота, котрий розміщувався на території України і керував всією повстанською боротьбою більшовиків в Криму, місцеві керівники намагалися власноруч керувати цією територією. Протягом кінця 1920 — першої половини 1921 рр. український уряд активно втручався у процеси, що відбувалися в Криму. В свою чергу, Москва теж вважала Крим власною територією, а тому надсилала до півострову свої вказівки та вимагала їх негайного виконання. Деякій час питання про пріоритет залишалося відкритим, але страшенний тиск з боку Москви змусив харківських працівників відступити. Було ухвалено рішення про ліквідацію на півострові всіх організацій, котрі відали справами Закордота. Українські представники більшовицької партії, що мешкали в Криму, повернулися до Харкова. Начальник Закордота при ЦК КП(б)У Фриц Маркус у своїй доповіді на ім'я Фелікса Кона зазначав, що протягом січня–березня 1921 р. з території Криму до України було вивезено всіх українських керівних працівників, а також всі матеріальні ресурси КП(б)У, котрі раніше були привезені на півострів для потреб Кримської повстанської армії (зброю, гроші, обмундирування, спорядження та ін.)⁸⁵⁵.

Керівники України змогли зберегти в своїх руках лише так звані виконавчі функції: Москва залишила «українським товаришам» право деякою мірою вирішувати військові справи на півострові. Загони, якими командував М. Фрунзе, продовжували, як і раніше, називатися «збройні сили України та Криму».

25 січня 1921 р. голова РНК України Х. Раковський підписав постанову про те, що командуючому збройними силами України підпорядковуються всі морські сили Чорного та Азовського морів⁸⁵⁶. Серед допризовників Криму було виділено 1 500 осіб для того, щоб вони пройшли спеціальну морську підготовку⁸⁵⁷.

3 червня 1921 р. на півострові з'явилися перші частини особливого призначення та всеобучу України та Криму, що підпорядковувалися

українському уряду. Військові з'єднання допомагали місцевим керівникам та чекістам боротися з «бандитизмом». Ці частини, котрі очолювалися українськими працівниками, використовували в своїй роботі переважно кримські кадри. Кількість кадрів Кримського ЧОПу з плином часу неухильно зростала. Так, згідно доповіді, котра була складена командуючим ЧОП та начальником всеобучу України та Криму Малиновським для секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, на 15 листопада 1921 р. в Криму вже перебувало 2 477 чоловіків та 216 жінок, котрі входили до складу ЧОП та всеобучу України та Криму⁸⁵⁸.

На початку 20-х років з'явилася ще одна сфера діяльності українського уряду в Криму. Після того, як в Криму запанував голод, Україна почала ввозити на півострів власне продовольство⁸⁵⁹.

Тільки цими областями й було обмежено вплив керівництва України на справи в Криму. Адже Москва не вважала за потрібне «ділитися» з ким би то ні було всією повнотою своєї влади над захопленою країною. Крім того, надавати владу в стратегічно дуже важливому Криму лише частково скореної в ході національної боротьби українській республіці Москва вважала для себе занадто ризикованим.

Тим часом в Криму місцеві більшовики не сиділи склавши руки. 21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання членів Кримревкому та Кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні А. Ліде, Ю. Гавен, С. Вульфсон (Давидов), С. Ідрісов, С. Меметов, І. Фірдевс, М. Бабахан і В. Ібраїмов. Розглядалося лише одне питання: «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». У прийнятій постанові зазначалося: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві в якості автономної одиниці, надати їй назву «Кримська автономна область». Приймаючи постанову про автономний статус Криму, учасники засідання виходили з «далекого окраїнного положення Криму з його внутрішньою національною структурою та соціальних й економічних обставин, а також беручи до уваги українське через-смужжя». У протоколі зазначалося: «Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати «Кримською Комуною»⁸⁶⁰.

Ввечері 20 лютого з Москви до Сімферополя приїхав М. Поляков, якого призначили новим головою Кримревкому і членом Кримського обласного комітету РКП(б). Під його головуванням 21 лютого відбулось засідання Кримревкому. Через декілька днів в газеті «Красный Крым» було надруковано звіт про хід цього засідання. В ньому зазначалося: «В адміністративному положенні Крим буде підпорядкований Москві. Щодо його майбутньої долі, то вона буде вирішена трудовими масами Криму, але ЦК стоїть за створення автономної області»⁸⁶¹.

27 лютого на засіданні Кримревкому було розглянуто питання «Про декрети та постанови Радянської влади». В ході обговорення було ухвалене рішення, в якому, між іншим, зазначалося: «Визнати, що оскільки в Криму існує радянська влада, на території Криму повинні застосовуватися видані в РСФРР декрети». Для перегляду наказів Кримревкому з метою їх погодження з декретами РСФРР при Кримревкомі була утворена комісія по перегляду наказів Кримревкому в складі Ануфрієва, Гордона, Лебедева, Тарасова та Корчевського⁸⁶².

На початку березня до Криму приїхав І. Акулов, який за наказом ЦК РКП(б) повинен був стати новим секретарем Кримського обкому РКП(б), а наприкінці квітня з таємною місією на півострів приїхав С. Кіров. В його функції входило: укріпити керівництво Кримського обкому, сприяти вивезенню з півострова якомога більшої кількості продовольства та різноманітних матеріальних цінностей та підготовці до майбутньої війни з військами Антанти і Врангеля. Крім того, він повинен був сприяти створенню в Криму республіки⁸⁶³.

Проте питання створення республіки в Криму не викликало особливого задоволення серед певної частини членів Кримського обласного комітету РКП(б). Виходячи з документів, що зберігаються в кримському архіві, можна зробити висновок, що відрядження С.Кірова до Криму було пов'язане з дуже слабкими в той час позиціями РКП(б) на півострові. Секретар Кримського обкому І. Акулов, який перейняв цю посаду, не зміг налагодити належним чином його роботу. І. Акулов і М. Поляков, які побоювалися проявів сепаратизму з боку кримських татар, повели боротьбу з тими членами обкому, які виступали за створення на півострові республіки — Ю. Гавеном, І. Фірдевом, С. Меметовим, С. Ідрісовим, М. Бабаханом В. Ібраїмовим та ін.

Для остаточного вирішення питання приналежності Криму ряд місцевих більшовиків (серед них — В. Ібраїмов), запропонували включити до порядку денного IV обласної партійної конференції питання «Про політичне становище Криму». Пленум Кримського обкому РКП(б), якій відбувся 2 квітня 1921 р., відхилив цю пропозицію і ухвалив таке рішення: «В циркулярному листі про скликання конференції запропонувати повітовим комітетам обмінятися думками до початку конференції щодо питання про майбутнє політичне становище Криму. З цього питання знехтяться з Москвою для з'ясування думки ЦК РКП»⁸⁶⁴.

Виконуючи рішення цього пленуму, президія Сімферопольського повітового парткому на засіданні, що відбулося 4 квітня 1921 р., доручила комісії у складі С. Меметова та В. Хайкевича підготувати доповідь «Про форми державного будівництва Криму».

Для виконання рішення ЦК РКП(б) щодо командировання до Москви представників з метою розробки положень Кримської автономної респуб-

ліки того ж 4 квітня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання Кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому. На ньому були присутні: М. Поляков, І. Акулов, А. Ліде, Д. Ульянов, Кисельов, Г. Шидарев, Оскар, О. Дерен-Айерли (Ібрагім), С. Ідрісов, Ю. Гавен, С. Меметов, Артёмов. Було вирішено «Акулову, Полякову та Ю. Гавену скласти доповідь в ЦК від ОК та Кримревкому. Просити Ліде інформувати ЦК про стан речей у Криму, добитися негайного вирішення питань, що підняті в доповіді. В основу доповіді покласти те, що... Крим у всіх відносинах потрібно зв'язати з Москвою»⁸⁶⁵.

14 квітня члени кримського обласного татарського бюро при кримському обласному комітеті РКП(б) І. Фірдевс, С. Меметов, Ш. Ібраїмов, О. Дерен-Айерли, Булушев та Нагаєв обговорили питання «Про телеграму Ради національностей «Про проголошення Криму Радянською Республікою та її кордони». В прийнятій постанові зазначалося: «Дати відповідь: проголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострову, починаючи від Сиваського мосту».

Разом з тим до Криму продовжували надходити телеграми з центральних партійних та радянських органів з вимогою довести свої пропозиції щодо створення на півострові автономної республіки. Так, в телеграмі, надісланій до Кримревкому та кримського обкому РКП(б) за підписом заступника наркома національностей РСФРР Каркліна, зазначалося: «Рада національностей при Наркомнаці визнала необхідним виділення Кримського півострову в автономну республіку. Наркомнац просить терміново надати свої висновки з питання про кордони майбутньої автономної республіки».

Ця пропозиція здобула підтримку у керівництва партійної організації півострову. У телеграмі за підписом заступника голови Кримревкому Ю. Гавена, яка була надіслана 15 травня 1921 р. на адресу Ради національностей при наркоматі у справах національностей РСФРР, зазначалося: «більшість Кримревкому в складі членів Ю. Гавена, І. Фірдевса, С. Меметова, С. Ідрісова, стоять на точці зору необхідності проголошення Кримської Автономної Республіки в межах Кримського півострова, включаючи Чонгарській півострів та м. Генічеськ. Точні границі повідомить представник»⁸⁶⁶.

7 травня 1921 р. відбувся пленум Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про державну форму Криму». Разом з місцевими більшовиками в його роботі брав участь й С. Кіров. Виходячи з матеріалів пленуму, котрі зберігаються в кримському архіві, можна зробити висновок, що «ліві» на чолі з І. Акуловим спромоглися переконати Кірова в необхідності почекати зі створенням Кримської республіки. В резолюції, котру було ухвалено по закінченні роботи пленуму,

зазначалося: «надіслана ЦК директива, яка підтверджує постанову об'єднаного засідання ОК та Кримревкому від 21 січня ц.р. про оголошення Криму автономною областю, цілком відповідає об'єктивним умовам Криму в теперішній момент»⁸⁶⁷. Проте негайно додавалося, що «означену форму правління Криму неможливо вважати постійною», а, окрім того, «остаточна форма цього устрою може бути встановлена лише після того, як широкі працюючі маси національностей Криму, особливо татари, будуть залучені у справу партійного та радянського будівництва»⁸⁶⁸. Далі в постанові пленуму зазначалося: «тільки після того, як всі ці заходи будуть впроваджені до життя та з'являться їх результати, можливо буде остаточно вирішити питання щодо державного устрою Криму, щоб забезпечити дійсно революційний вплив півострову на Схід»⁸⁶⁹.

Проте треба зауважити, що І. Акулов і його команда в цей час не тільки не вела, але й не намагалася проводити жодної роботи ні в кримському селі, ні серед татар, не займалися ні національним, ні земельним питаннями⁸⁷⁰.

Татарська партія «Міллі-Фірка» неодноразово пропонувала організувати співробітництво кримських татар з радянською владою⁸⁷¹. Проте Кримський обком та Кримревком відмовилися не тільки від її послуг, але і взагалі не легалізували «Міллі-Фірка». Це було цілком зрозуміло, адже більшовицька партія в цей час вже не допускала існування багатопартійності.

Протягом півроку (починаючи з травня 1921 р.) в Кримському обкомі відбувалися процеси, котрі пізніше самі більшовицькі працівники охарактеризують як «грязня». Згідно думці відомого кримського дослідника П. Гарчева, С. Кіров (як і Акулов) належав до команди Й. Сталіна, яка в 1921 р., через хворобу В.Леніна вже впритул підійшла до початку боротьби за владу. Через це, за його висловом, в Кримському обкомі протягом 1921 р. розпочалися кадрові зміни, котрі були «яскравим зразком того, як Сталін зміцнював власні позиції на місцях і готувався до рішучого для нього XI з'їзду партії. На ньому він буде обраний Генеральним секретарем та остаточно відштовхне на другий план хворого В. Леніна»⁸⁷².

С. Кіров також взяв участь в роботі IV Кримської обласної конференції (проходила з 17 по 21 травня 1921 р.), на якій розглядалося питання про створення Кримської республіки. Під час доповіді «Про національні моменти в радянському і партійному будівництві» І. Акулов виступив проти створення в Криму «самостійної татарської республіки»⁸⁷³. Завдяки Акулову і Кірову конференція ухилилася від вирішення цього питання. В ухваленій резолюції щодо необхідності створення Кримської республіки не було сказано жодного слова⁸⁷⁴.

Дуже чітко щодо становища в Криму висловився І. Фірдевс. Значно пізніше, з притаманною йому правдивістю, він розповідав: «Період особливо гострої кризи починається із травня місяця й тягнеться до 7 листопада 1921 р. У зв'язку з повстанням, провалом продрозкладки, гострим голодом, загибеллю технічних культур Криму, усередині кримської організації РКП виникають тертя, розбіжності й гостра боротьба, котра призвела до розшарування на місцевих й немісцевих, на підпільників і не підпільників й по інших лініях. Зрештою ця боротьба й тертя виливаються у форму вимоги з одного боку, якнайшвидшої ліквідації ревкомів, оголошення Криму республікою, ліквідації повстання татар не зброєю, а шляхом розшарування й послідовного проведення щодо татар політики партії з національного питання. Основною групою в організації, яка підняла ці питання, були татарські відповідальні працівники, члени ревкому й бюро татарської секції при обласному комітеті, секретарем якого в той час був я. Ліквідація політичної кризи вимагала прийняття цілого ряду термінових і рішучих заходів, які в загальному зводилися до того, що необхідно було перенести центр ваги в політиці на національне питання, розуміючи його як татарське, а в економіці орієнтуватися на спеціальні технічні культури Криму. В обстановці воєнного стану й наявності обласного комітету не було жодної можливості навіть оформити як суспільно-партійну думку точку зору тієї частини організації, яка бачила й усвідомлювала неправильність політичної й економічної лінії вищих органів Криму. Обком в особі товаришів Акулова, Полякова, Єфремова й Кірова із плеядою більших і малих військових працівників слухняних їхнім примхам і велінням, не розумів згубності своєї неправильної політики й не знаходив тому потрібним змінити напрямок. Кримські питання зрештою були перенесені на рішення в ЦК, де правильність точки зору товаришів, які висловлювалися за оголошення Криму республікою й зміни курсу політики була підтверджена, а для організації й проведення рішень ЦК відносно кримських питань, була створена спеціальна комісія — повноважна комісія ВЦВК на чолі з товаришем Ш. Ібрагімовим. Незважаючи на постанову ЦК, ВЦВК і надсилання спеціальної комісії обком і ревком продовжували свою колишню політику, додавши їй особливу різкість. Вся енергія обласного комітету відтепер була спрямована на вигнання із Криму «республіканців» й у першу чергу невеликої групи місцевих татарських відповідальних працівників. Видаються постанови за постановою про напрямок у розпорядження ЦК Фірдевса, Бабахана, Гавена, вживають міри до виключення Меметова з партії та інше. Самим скандальним і курйозним моментом, що підкреслив до шаржу й карикатури положення обкому була наступна обставина: 12 травня одержали повідомлення із центра від Наркоманаца про оголошення Криму республікою. 14 травня ВЦВК під-

твердив постанову Наркомнаца, 20 травня одержали телеграму від ЦК, що підтверджувала оголошення Криму Республікою. У той же день ранком IV обласна партійна конференція під тиском обласного комітету в особі Акулова приймає постанову, котра заперечує доцільність оголошення Криму республікою. Вийшло незручне становище — ЦК, ВЦВК, Наркомнац, одна третина організації й населення в особі татар за Республіку, обласний комітет у своїй більшості разом з військовими працівниками — проти. Акулов без відпочинку їздить по повітах й організує сили проти Республіки на майбутню через шість місяців V партійну конференцію. Організація в повному розумінні слова приходить у стан занепаду. Доходимо до V конференції, де політика Акулова тріскотить по всіх швах і лінія обкому одержує гідний осуд. От у такій обстановці протікає перший період моєї діяльності в Криму»⁸⁷⁵.

13 травня в Сімферополі відбулася зібрана за рішенням Кримського обласного татарського бюро обласна конференція комуністів-татар. На ній були присутні 23 депутати від 192 комуністів-татар, які стояли на партійному обліку в повітових парткомах кримського обкому РКП(б). В постанові конференції, між іншим, говорилося: «Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, котра входить в Російську Федерацію, взявши за основу Конституцію однієї з існуючих республік». Приймаючи таке рішення учасники конференції виходили з «географічного положення Криму як авангардного поста РСФРР в країнах Близького Сходу, з вже існуючого факту проголошення України республікою, завдяки чому Крим в адміністративному відношенні перетворився у своєрідний острів, з того, що Радянська влада у відношенні до усіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації... та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративної частини РСФРР» та ін.⁸⁷⁶.

Але не всі татари дотримувалися такої думки. Одним з важливих кроків, котрий був зроблений головою Повноважної комісії Ш. Ібрагімовим разом з «прореспубліканським» угрупованням Кримського обкому, було скликання безпартійної татарської конференції.

Треба зазначити, що її організацією займалися ті працівники, які підтримували ідею якнайширшого залучення кримських татар до управління республікою, котра, за їх думкою, повинна була негайно бути створеною.

Виступаючий Ш. Ібрагімов вказуючи на причини виникнення автономної республіки, зазначав, що однією з причин створення автономії було те, що татари є працюючою масою і щоб довести населення татар з 300 тис. до 3 млн. Торкаючись питання що таке автономія, він сказав:

«В автономних республіках пошта, залізнична дорога, телеграф, економічні справи і армія повинні бути пов'язані з центром. Але якщо вони будуть пов'язані з центром, то що ж нам залишиться?»⁸⁷⁷

В обговоренні питань, пов'язаних з створенням на півострові автономної республіки, прийняло участь багато депутатів. Вони висловлювали безліч різноманітних пропозицій щодо того, який вигляд повинна була мати новостворена Кримська автономна республіка. Так, депутат Блущев вимагав організації в Криму наркомату закордонних справ та призначення на посади наркомів освіти та охорони здоров'я татар. І. Апаз вважав, що окрім негайної організації наркомату закордонних справ в Криму конче потрібно, щоб очолив його представник кримськотатарського народу. Гасір пішов далі й запропонував передати взагалі всі керівні посади в руки татар. А. Бекіров висловив припущення, що скликання цієї конференції недвозначно підтверджує факт передачі влади на півострові від Кримревкому до рук татарського громадянства. С. Хаттатов зазначив, що треба негайно переглянути рішення, котре було винесено під час проведення IV обласної партійної конференції щодо «непотрібності» проголошення в Криму республіки. Окрім цього він запропонував скасувати постанову про максимальне підпорядкування Кримської автономної республіки центру. А. Ісханова висловила невдоволення практикою, що склалася, спрямованої на те, щоб «закони Кримської автономії писалися в Москві», адже треба, щоб «всі закони писалися там, де власне й знаходиться автономія». О. Дерен-Айерли висловив надію на те, що саме депутати безпартійної татарської конференції візьмуться за виправлення всіх помилок, котрі були зроблені кримською більшовицькою організацією за час її перебування при владі. Ще далі пішов Ш. Ібрагімов, який прямо закликав всіх присутніх у зв'язку з повним нехтуванням Кримським обкомом інтересів кримських татар, розпочати самим проведення контактів з Туреччиною, у якій й шукати допомоги. Його підтримав Іслямов, який закликав всіх присутніх орієнтуватися на Схід і там шукати порятунку від голоду й злиднів, які виникли в Криму через недбале керівництво більшовицьких працівників. Схожі міркування висловив С. Айвазов, який порівняв цю конференцію з Курултаєм, що виник і працював в 1917 р., і закликав всіх присутніх наслідувати приклад своїх попередників і вирішувати питання створення власної республіки так, як того вимагають інтереси татарського народу, а не інтереси пролетаріату Москви. Завершуючи свою роботу, безпартійна татарська конференція обрала Раду семи, на яку поклала виконання всіх рішень, котрі були ухвалені на конференції, а саме: створити в Криму автономну республіку з власними урядовими структурами, вільну від диктату з центру, зв'язатися з кемалістською Туреччиною і просити у неї допомоги для подолання широкомасштабної кризи, що виникла на півострові⁸⁷⁸.

За словами І. Фірдевса: «Обком схаменувся, вирішив виправити становище, що склалося, й кооптувати до цієї Ради деяких своїх представників. Але у відповідь отримав рішучу відмову, котра мотивувалася тим, що обком буде заважати їх роботі. Натомість Рада семи запропонувала долучати до власної роботи з членів обкому тих татарських працівників, які знають умови життя Криму»⁸⁷⁹.

Через цю «непоступливість» татар, не зв'язаних у власних діях сумнозвісним «демократичним централізмом», Кримський обком не мав змоги «керувати й направляти» в потрібне більшовикам русло кримських татар не більшовиків. Дещо пізніше секретар Кримського обкому І. Акулов зазначав, що обласна татарська безпартійна конференція не була як слід підготовлена (тобто, говорячи відверто: не була «організована» більшовиками), а тому не дала бажаних підсумків⁸⁸⁰.

Термін «повна автономія», який постійно лунав під час безпартійної татарської конференції, вмещував в собі надання Кримській республіці прав самостійного спілкування з закордонними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, самостійного вирішення питання про повернення до Криму емігрантів. Татари пропонували створення самостійного кримського комісаріату закордонних справ⁸⁸¹. Про це свідчить телеграма наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, котра була надіслана на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму. В ній він, зокрема, писав: «Пропозиція забезпечити «Кримський центр» Наркомзаксправом не доладна, безглузда, шкідлива, не має жодного ґрунту й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомзаксправ не мають. Думка про те, щоб Крим провадив стосовно Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива та небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам уставляти палки до коліс та створювати скандали з урядом Туреччини». Від свого представника нарком вимагав «рішуче протестувати проти цієї не доладної вигадки, категорично заявити, що це ні в якому разі не може бути допущено».

30 червня 1921 р. на засіданні президії ЦК РКП(б) питання про статус кримської автономії було поставлено на голосування. У зв'язку з цим Г. Чичерін запропонував президії таку пропозицію: потрібно «безумовно відкинути які б то ні було натяки на створення в Криму особливого комісаріату закордонних справ. Він буде нашим уповноваженим для технічної мети й більше нічого»⁸⁸². В. Ленін виступив на підтримку проекту рішення політбюро ЦК РКП(б), запропонованого Г. Чичеріним. Він підготував записку до ЦК РКП(б), в якій зазначалося: «Я цілком за Чичеріна. Ленін»⁸⁸³. Цілком зрозуміло, що в кінцевому підсумку прийнята була пропозиція Г. Чичеріна.

Забігаючи наперед, слід додати, що на V обласній партійній конференції 4 листопада 1921 р. секретар обласного комітету І. Акулов заявив: «Ми добре враховували настрої татарської частині населення, що об'ява Автономної республіки тлумачилася ними як об'ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою»⁸⁸⁴.

18 травня 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому було визнано необхідним виділити Кримській півострів в Кримську автономну республіку. Пленум виходив з того, що створення Кримської АСРР та інших подібних утворень пов'язувалося з тактикою партії в конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були, на думку депутатів, відігравати роль буфера між Росією та недружно налаштованими до неї сусідами.

Далекосяжні плани більшовиків щодо зовнішньої політики вимагали збереження імовірності демократичного вирішення будь-якої проблеми, котра вставала на порядку денному нової влади. Тому палке бажання забрати Крим «під власну руку» московський уряд повинен був якимось чином обґрунтувати. Через це більшовики вдалися до фальсифікацій.

Підсумки проведеного в квітні 1921 р. перепису населення півострову були свідомо перекручені. Щоб отримати бажаний результат, перепис було проведено не за національною, а за релігійною ознакою. До єдиної графі зводилися татари, турки та роми; євреї та кримчаки; росіяни, українці та білоруси. Всього було зареєстровано 729 тис. мешканців⁸⁸⁵. Вони належали до 59 національностей⁸⁸⁶ і розподілялися таким чином (у відсотках до загальної чисельності)⁸⁸⁷.

Таблиця № 14.

Національності, що мешкали на півострові (у відсотках)

Росіяни, українці, білоруси	51,5
Татари, турки та роми	25,7
Євреї та кримчаки	7,0
Німці	5,9
Греки	3,3
Болгари	1,7
Вірмени	1,6
Поляки	0,8
Караїми	0,7
Ести	0,3
Чехи	0,2
Інші	1,3

Саме так московській більшовицький уряд отримав бажаний для себе результат: адже тепер кількість росіян в Криму (до яких штучно залучили українців та білорусів) дозволяла створити Кримську республіку у складі РРФСР.

Невдовзі до Сімферополя надійшла надіслана з Москви телеграма за підписом В. Молотова. В ній зазначалося: «Прийнято рішення про виділення Кримського півострову в Кримську автономну республіку. ЦК пропонує командувати представників в Москву для розробки положення про Кримську автономну республіку, разом з Наркомнацем»⁸⁸⁸.

У відповідь на це рішення в Криму 22 травня відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, Кіров, Єфремов, Мазикін та спеціально запрошені М. Поляков, А. Лідє, Артёмов та Антіпов. Було заслухано інформацію про рішення ЦК РКП(б) утворити Кримську автономну республіку. Після обговорення було схвалено рішення скликати малий пленум обкому для розв'язання всіх питань, пов'язаних з цією пропозицією та запропоновано надіслати в якості представників від кримської влади Ю. Гавена та М. Полякова⁸⁸⁹.

24 травня 1921 р. відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому було підтверджено постанову пленуму ЦК щодо утворення Кримської автономної республіки. Про це негайно було проінформовано партійне керівництво Криму. Секретар ЦК РКП(б) В. Молотов надіслав телеграму, в якій цитувався витяг з протоколу засідання політбюро ЦК РКП(б) від 24 травня 1921 р.: «Підтвердити зроблену раніше постанову щодо створення Кримської республіки»⁸⁹⁰.

25 травня 1921 р. відбулося засідання малого пленуму кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, М. Поляков, С. Кіров, С. Меметов, Оскар, Ю. Гавен, Мазикін, Смолін та Ляпін. Було прийняте рішення не надсилати до Москви Ю. Гавена. Разом з головою Кримревкому М. Поляковим їхати повинні були В. Єлагін та С. Меметов⁸⁹¹. 31 травня цю пропозицію затвердив пленум Кримревкому. В постанові зазначалося: «для вироблення положень про Кримську автономну республіку в якості представників командувати тов. Полякова, Меметова та Єлагіна»⁸⁹².

Склалася дивна ситуація. Рішення про організацію на півострові республіки начебто приймалися, проте жодного намагання втілювати їх у життя керівники Кримського обкому не виявляли.

Наприкінці травня — в першій половині червня 1921 р. С. Кіров прийняв участь в роботі президії та малого пленуму Кримського обкому РКП(б), проте робота по створенню Кримської республіки взагалі не проводилася. Негативне відношення Кірова та Акулова до її створення, яке віддзеркалилося в рішенням IV Кримської обласної конференції, погане керівництво справами на півострові примусили ЦК РКП(б) та

ВЦВК РСФРР направити з Москви до Криму повноважну комісію у складі Ш. Ібрагімова (голова, член колегії наркомату у справах національностей). П. Дауге (член колегії народного комісаріату охорони здоров'я) і М. Фофанової (член колегії наркомату землеробства).

При участі С. Кірова та І. Акулова 14–16 червня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання президії обкому з цією комісією, а 16 червня — широкого пленуму Кримського обкому РКП(б).

Вранці 16 червня Ш. Ібрагімов на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) доповів про мету приїзду комісії ВЦВК у справах Криму. Він сказав: «Комісія у справах Криму виникла в Центрі з ініціативи Ради національностей Народного комісаріату у справах національностей та Раднаркому, діє за уповноваженням ВЦВК та РНК. Разом з тим, комісія отримала уповноваження й від ЦК РКП(б). До її функцій, згідно рішення Політбюро ЦК РКП(б) від 27 квітня 1921 р., входить перевіряти, як на місцях виконуються законопроекти, роз'яснювати й перевіряти нову економічну політику». За його словами комісія має широкі повноваження через «ненормальний стан справ в Криму, надмірне використання жорсткого червоного терору, обезкровлення області, слабку роботу з кримськотатарським населенням і необхідністю перетворення Кримської області в автономну республіку, тісно пов'язану з Центром».

Далі в доповіді зазначалося, що згідно вказівкам секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова цій комісії доручалося «з'ясувати загальний стан Криму, в тому числі становище селянства серед мусульман. Всі рішення треба проводити через ОК РКП(б), а в разі незгоди — доводити до відома ЦК та ВЦВК». Особливо Ш. Ібрагімов підкреслив: за одноголосною думкою комісії майбутній державній устрій Криму повинен бути таким же, як й в інших республіках⁸⁹³.

В цей же день на засіданні повноважної комісії було розглянуто питання «Про автономізацію Криму». Було запропоновано: «Президії Кримського обкому партії провести на пленумі таку постанову: згідно директивам ЦК РКП(б) в негайному порядку виділити Крим в автономну Радянську Соціалістичну республіку. Для вироблення проекту Конституції обрати комісію, доручивши їй завершити роботу протягом 10 діб та надати вироблений проект в повноважну комісію ВЦВК та РНК для затвердження»⁸⁹⁴.

Було обговорене питання «Про наркомати майбутньої республіки» і ухвалене таке рішення: «народні комісаріати землеробства, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції з трибуналом, робітничо-селянської інспекції підпорядкувати кримському раднаркому; наркомати шляхів сполучення та закордонних справ — не створювати; замість наркомату у військових справах — створити військовий комісаріат; кримський раднаргосп — підпорядкувати Раднаркому Криму, з головою, призна-

ченим за згодою ВРНГ; наркомздрав підпорядкувати Раднаркому з введенням в склад колегії представника Центральної управи кримських курортів; особливого представництва Кримського ЧК не мати, представника призначити за згодою з ВЧК»⁸⁹⁵.

Ввечері 16 червня 1921 р. в малому залі Палацу праці відкрився так званий I-й «широкий» пленум кримського обласного комітету РКП(б)⁸⁹⁶. На ньому була обговорена доповідь Ш. Ібрагімова щодо завдань повноважної комісії ЦК та ВЦВК. В цієї доповіді він, між іншим, сказав: «Комісія пропонує перетворити Крим в республіку. ...Кримська республіка буде мати характер автономної Республіки, яка входить до складу Радянської федерації. В політичному та військовому відносінах Кримська республіка буде тісно пов'язана з центром»⁸⁹⁷.

Невдовзі в газеті «Красный Крым» в звіті про I-й широкий пленум було написано: «Пленум обкому сказав своє слово: Кримська автономна республіка — на основі максимального зв'язку з центром. Оголошена республіка повинна отримати певний зміст, головним чином, в справі залучення національних меншин в державне будівництво. Це рішення пленуму вже встановлює певні віхи всієї нашої майбутньої партійно-радянської роботи в Криму»⁸⁹⁸.

Для розробки проекту конституції Кримської республіки пленум створив комісію кримського обкому РКП(б) в складі Горіна (від Кримревкому), Баліча (кримська народна освіта), Єфремова (кримського обласного комітету РКП(б)) та двох представників від уповноваженої комісії. Ця комісія повинна була розробити даний проект протягом тижня⁸⁹⁹.

Тим не менш робота цієї комісії так і не була організована. С. Кіров та І. Акулов як і раніше, вважали створення Кримської республіки справою далекого майбутнього. Жодної роботи в цьому напрямку (в тому числі з кримськими татарами) Кримський обком не здійснював. На засіданнях його президії та пленуму розглядалися зовсім інші питання.

23 липня 1921 р. відбувся малий пленум кримського обласного комітету РКП(б), на якому обговорювався проект утворення Кримської АСРР. В ході довгих дебатів було висунуто багато різних пропозицій, котрі, згідно думки тих, хто їх запропонував, було необхідно додати до проекту. Так, наприклад, Ю. Гавен запропонував ввести пункт про повне підпорядкування частин Червоної армії, котрі знаходилися безпосередньо в Криму, виключно кримському уряду. Але ця пропозиція не знайшла підтримки у більшості учасників пленуму⁹⁰⁰.

У зв'язку з від'їздом І.Акулова до Керченського повіту на передвиборчу кампанію в місцеві ради та «викачку» хлібу пленум Кримського обкому 23 липня ухвалив «тимчасово сконструювати президію обкому у складі Кірова, Полякова і Кисельова»⁹⁰¹.

9 серпня 1921 р. відбулося засідання президії Кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні І. Акулов, С. Кіров, М. Поляков, Артёмов, Власов, Сорін, Васильєв та Л. Витхін. Було розглянуто питання «Про роботу комісії з розробки конституції Кримської СРР» і ухвалене таке рішення: «Запропонувати тов. Акулову визвати всіх членів комісії по розробці Конституції, запропонувати негайно приступити до роботи та завершити її до широкого пленуму областкому РКП(б)»⁹⁰². Крім того, було ухвалено рішення включити в порядок денний майбутнього Всекримського з'їзду рад питання про утворення Кримської республіки, але вже не автономної, а формально незалежної.

19 серпня президія Кримського обкому РКП(б) затвердила розроблений комісією обкому партії проект постанови ВЦВК «Про Кримську республіку» та проект «Конституції К.С.Р.Р.», за виключенням пункту «Про сумісництво членів Президії ЦВК та Раднаркому». Було рекомендовано винести їх на обговорення комуністів в повітових комітетах та на пленум кримського обласного комітету РКП(б)⁹⁰³.

З протоколів засідань Кримського обкому РКП(б), що зберігаються в Кримському архіві, можна побачити, що взаємовідносини між обкомом та Повноважною комісією ВЦВК в цей час дуже загострилися. Малий пленум Кримського обкому 22 серпня звинуватив комісію у діях «без достатнього зв'язку з обкомом», зокрема, в обговоренні на скликаній нею всекримській татарській конференції «питань принципового характеру» (щодо створення Кримської республіки. — *Авт.*). Ш. Ібрагімов, у свою чергу, звинуватив секретаря обкому І. Акулова в систематичному тероризуванні робітничого класу і татарського населення Криму за допомогою ЧК, в намаганні вирішувати всі питання лише за допомогою силових структур, в постійному намаганні «відіслати» за межі півострову «неугодних» йому Ю. Гавена, М. Бабахана, С. Меметова, І. Фірдевса та ін. «Малий» пленум ухвалив рішення «якомога швидше закінчити роботу Повноважної комісії ЦК РКП(б) і ВЦВК, відрядити до Москви представника з мотивованою доповіддю щодо її дій»⁹⁰⁴.

Наприкінці серпня 1921 р. більшовицький уряд цілком себе переконав у тому, що незабаром відбудеться швидкий напад військ Врангеля і Антанти на Крим. Дещо пізніше, під час роботи V Кримської обласної конференції, в звітній доповіді І. Акулов заявив: «з серпня 1921 р. стала реальною загроза інтервенції Антанти в Крим з боку Румунії разом з військами Врангеля. Через це з Москви надійшли директиви бути готовими до її відсічі»⁹⁰⁵. На випадок війни було потрібно прискорити створення «буферної» республіки в Криму.

З 23 серпня по 2 вересня 1921 р. в Сімферополі відбувався 2-й широкий пленум Кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні члени та кандидати в члени обкому партії: І. Акулов, С. Кіров,

Ю. Гавен, М. Поляков, Й. Якір, Єфремов, Крилов, Кисельов, С. Меметов, Урановський, Пуріжанський, Ословський, В. Єлагін, Фельдман, Цифранович, Каплан, К. Хамзін, Максимов, Шіндарев, Тарханов, Марголін, Камінський та Сіволап. Через побоювання війни, котра, на думку московського центру, наближалася, ЦК РКП(б) і Раднарком РСФРР дали «кримським товаришам» вказівку оголосити півострів «незалежною» радянською республікою, залишаючи для себе на майбутнє відповідну свободу для маневру. Під час 3-го, вечірнього, засідання 24 серпня пленум розглянув наданий комісією Кримського обкому РКП(б) проект постанови ВЦВК «Про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку». Учасники пленуму при обговоренні проекту висунули до 20 різних поправок та пропозицій. Так, наприклад, пропонувалося повіти назвати «кантонами», наркомати Кримської СРР — управліннями та підпорядкувати їх безпосередньо наркомам РСФРР, дозволити Кримській СРР друкувати свої законодавчі акти, нарівні з іншими частинами федерації⁹⁰⁶.

Більшістю голосів були прийняті такі поправки: «1. Особа, яка командує польовими частинами та територією Криму, входить до Кримраднаркому з правом дорадчого голосу; 2. Відділ комунального господарства відокремлюється з наркомату внутрішніх справ та стає самостійним управлінням комунального господарства; 3. Уповноважені центральних народних комісаріатів призначаються за згодою між КримРНК та наркоматами, котрі відповідають РСФРР, в порядку, який встановлений ВЦВК РСФРР; 4. В Криму поряд з іншими відомствами устанавлюється Економічна рада» та ін.⁹⁰⁷.

Пленум обкому затвердив з внесеними правками проект «Постанови ВЦВК та РНК про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку»⁹⁰⁸. Газета «Красный Крым» 31 серпня 1921 р. з цього приводу писала: «Проект постанови передбачає утворення Кримської СРР в межах Кримського півострову. Кримська СРР складається з округів: Сімферопольського, Севастопольського, Керченського, Феодосійського, Євпаторійського, Джанкойського та Ялтинського. Апарат державної влади автономної Кримської СРР складається з місцевих Рад, ЦВК та РНК. Для управління справами автономної КСРР засновуються Народні комісаріати: 1. Внутрішніх справ. 2. Юстиції. 3. Просвіти. 4. Охорони здоров'я. 5. Соціального забезпечення. 6. Землекористування. 7. Продовольства. 8. Фінансів. 9. Труду. 10. Рада Народного Господарства. 11. Робітничо-селянської інспекції. 12. Нарзв'язку та управління комунального господарства та статистики. ...До скликання Всекримського установчого з'їзду Рад та виборів Кримського ЦВК та Раднаркому територія Криму керується Кримський революційним комітетом»⁹⁰⁹.

11 поправок та пропозицій висунули учасники пленуму обкому при обговоренні проекту конституції Кримської Радянської Соціалістичної Республіки. Різні пропозиції були щодо кількісного складу майбутнього КримЦВК'у: деякі пропонували обрати до нього 50 осіб, інші — 35 (як рекомендували ЦК РКП(б) та комісія Кримського обласного комітету РКП(б)). Більшістю голосів пленум прийняв другу пропозицію — 35 осіб⁹¹⁰. Невдовзі надійшло повідомлення з Москви, в якому пропонувалося збільшити кількість до 50 осіб. Це було негайно зроблено⁹¹¹.

Відкинули пропозицію К.Хамзіна про утворення ще однієї — «спеціальної» президії ВЦВК, пленум обкому прийняв поправку Паперного, котра звучала так: «Надпис на прапорі робиться на російській та татарській мовах» та відкинув запропоновану Гавеном поправку «В гербі КСРР серп замінюється плугом». Учасники пленуму погодилися з тим, що «державними мовами К.С.Р.Р. проголошуються російська та татарська. Герб К.С.Р.Р. складається із зображення серпа та молота та надпису на вінку, який їх обрамляє, російською та татарською мовами «КСРР» та «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Прапор КСРР є червоним з написом російською та татарською мовами «КСРР»⁹¹².

З внесеними поправками пленум Кримського обкому РКП(б) затвердив проект «Конституції Кримської Соціалістичної Радянської республіки» і відправив його на затвердження ВЦВК⁹¹³.

Наприкінці роботи II широкий пленум ухвалив скликати 17 вересня обласну партійну конференцію, а 20 вересня — обласний з'їзд рад⁹¹⁴. Але на заваді відкриття конференції встали цілком прогнозовані обставини. Суперечки між Кримським обласним комітетом та Повноважною комісією ВЦВК, котрі тліли протягом попередніх трьох місяців, восени 1921 р. перейшли у відкритий конфлікт.

Ще під час вищезгаданого пленуму Кримського обласного комітету в порядку денному розглядалося питання взаємовідносин між обкомом та Повноважною комісією. З доповідями щодо «злочинної» діяльності Повноважної комісії в Криму виступили голова Кримревкому М. Поляков і секретар обласного комітету І. Акулов. Центральними моментами, які піддавалися «гострій критиці» було: «а) втручання комісії у функції місцевих органів; б) залишення комісією в Криму Бабахана, всупереч рішення обласного комітету про відрядження його до Москви; в) скликання комісією безпартійної татарської конференції й обговорення на ній принципів питань без відома й згоди Кримського обласного комітету». Члени Повноважної комісії, в свою чергу, підкреслювали, що «взагалі вся політика місцевої влади в Криму спиралась на ЧК і Червону армію, чим остаточно тероризувалися робітники й татарське населення Криму»⁹¹⁵. Ш. Ібрагімов відкрито наголошував на тому, що в Криму «ЧК і частини Червоної армії стосовно робітників і татарського населення Криму є силою ворожою»⁹¹⁶.

Оскільки членам Кримського обкому вже було відомо про від'їзд Ш. Ібрагімова до Москви з попередньою доповіддю щодо розвитку справ в Криму, члени одного угруповання прийняли рішення попередити «негативний» вплив підготовленої ним доповіді. Після тривалих суперечок пленум ухвалив наступне рішення: «Обговоривши питання взаємовідносин Повноважної комісії ВЦВК і РНК у справах Криму, вважаємо необхідним скласти детальний звіт в ЦК і ВЦВК щодо діяльності комісії, для надання відповідних пояснень стосовно цього звіту надіслати до Москви члена обласного комітету»⁹¹⁷.

Питання про командировання представників обкому в Москву для доповіді ЦК РКП(б) щодо дій Повноважної комісії та у зв'язку з виданням проектів постанов ВЦВК про «Положення КСРР» та «Конституції КСРР» було розглянуто на президії Кримського обласного комітету РКП(б) 1 вересня 1921 р. (були присутні: І. Акулов, Й. Якір, М. Поляков, Антипов, Фельдман, Артёмов, О. Дерен-Айерли та Краснов). Ухвалили наступне рішення: «У зв'язку з від'їздом до Москви т. Ібрагімова — голови Повноважної комісії ВЦВК та РНК у справах Криму — делегувати від обласного комітету до Москви з доповіддю для ЦК РКП(б) т.т. Полякова та Цифриновича, які повинні виїхати не пізніше 7 вересня»⁹¹⁸. 3 вересня Кримський обласний комітет РКП(б) затвердив це рішення, додавши в постанові ще один пункт: «Відкласти обласну партійну конференцію та з'їзд рад, не фіксуючи терміну скликання їх до отримання певних повідомлень від делегації з Москви»⁹¹⁹.

5 вересня оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з В. Молотовим заслухало доповідь Повноважної комісії, котра повернулася з Криму і ухвалило відкласти проведення Кримської обласної партійної конференції, терміново викликати секретаря обкому І.Акулова до Москви для доповіді. Вже 7 вересня Акулов скликав (у неповному складі) малий пленум обкому й затвердив на ньому доповідь М. Полякова щодо діяльності повноважної комісії в Криму. В цієї доповіді діяльності комісії давалася цілком негативна оцінка⁹²⁰.

Проте не всі вийшло так, як цього бажало угруповання, очолюване І. Акуловим, оскільки не всі члени Кримського обкому погодилися на таку оцінку діяльності Повноважної комісії. Так, наприклад, свою незгоду висловили Ю. Гавен, С. Меметов, В. Єлагін і Г. Шидарев. 12 вересня вони надіслали до Москви в ЦК РКП(б) лист, в якому звинуватили керівництво Кримського обкому в «лівацькій діяльності». Вони писали, що обком проводить політику «воєнного комунізму», націоналізує навіть дрібні підприємства, невірно вирішує земельне питання. Зазначалося, що більшість обкому негативно відноситься до створення Кримської республіки, а директивам ЦК РКП(б) з цього питання підкоряється лише формально⁹²¹.

Невдовзі до Москви з доповіддю щодо виконаної роботи виїхала Повноважна комісія ВЦВК у справах Криму. Разом з нею виїхали й представники, які були делеговані Кримським обласним комітетом РКП(б) — від обох ворогуючих угруповань. 19 вересня на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) Ш. Ібрагімов, Мотильов, М. Поляков та Цифронович зробили доповіді про стан справ в Криму. Після обговорення було прийняте рішення: «Визнати, що Повноважна комісія ВЦВК під головуванням Ібрагімова виконала свою місію. ...Роботу комісії вважати закінченою, а комісію розпустити. ...Надати місячну відпустку І. Акулову та відкомандирувати його в Південно-Східне бюро, а тов. Кірова відкликати в розпорядження ЦК»⁹²². На посаду голови Раднаркому Кримської республіки оргбюро ЦК рекомендувало С. Саїд-Галієва, а головою ЦВК — Ю. Гавена⁹²³.

Незважаючи на те, що ЦК РКП(б) прийняв рішення відкликати С. Кірова з Криму, він, через складний стан в Кримській партійній організації, відмовився поїхати з півострову. Оголосивши себе хворим на тиф, Кіров перебував в Криму аж до листопада 1921 р. й прийняв участь у роботі I Всекримського установчого з'їзду рад⁹²⁴. Документи, що зберігаються в кримському архіві, дозволяють стверджувати, що з вересня по листопад С.Кіров працював на посаді секретаря Кримського обкому РКП(б), а після того як І. Акулов пішов «у відпустку» — керував обкомом одноособово. В жовтні він керував всією роботою по створенню Кримської республіки, скликанню V Кримської партійної конференції й з'їзду рад, керував на засіданнях президії і обкому Кримської більшовицької організації⁹²⁵.

26 вересня в Москві відбулося засідання оргбюро ЦК РКП(б). На ньому було заслухано питання «Про Кримську організацію». Було вирішено: «...3. Не заперечувати проти обрання Ю. Гавена головою КримЦВК. 4. Щодо питання про забезпечення за татарами 50 місць в КримЦВК'у — 30 місць передати на розв'язання Президії ВЦВК»⁹²⁶.

29 вересня 1921 р. президія ВЦВК згідно рішення ЦК РКП(б) заслухала доповідь голови повноважної комісії ВЦВК по дослідженню органів влади Криму Ібрагімова та визнала, що «Повноважна комісія ВЦВК у справах Криму в загальному та в цілому виконала покладене на неї завдання. Усі матеріали комісії передати до оргвідділу ВЦВК. Роботу комісії вважати закінченою. Комісію розпустити»⁹²⁷.

8 жовтня 1921 р. від президії Кримського обласного комітету РКП(б) до Москви була направлена телеграма такого змісту: «Виходячи з постанови президії Кримського ОК РКП(б) від 7 жовтня, просимо ЦК в зв'язку з неодержанням до цього часу додаткових відомостей про термін скликання обласної партійної конференції, беручи до уваги, що повітові конференції вже проведені, що подальше відтягування обласної парткон-

ференції в умовах кримських реалій дуже негативно віддзеркалюється на місцевій роботі, прискорити вирішення питання про термін скликання в Криму обласної партконференції та I-го Установчого з'їзду Рад»⁹²⁸. 8 жовтня 1921 р. «Положення про Кримську республіку» було затверджене ВЦВК.

В перших числах жовтня президія ВЦВК за згодою з ЦК РКП(б) (рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р.) відрядила С.-Г. Саїд-Галієва до Криму для ознайомлення з затвердженим ВЦВК положенням «Про Кримську республіку», надання практичної допомоги Кримревкому в підготовці та проведенні Всекримського установчого з'їзду рад та в рішенні національного питання на півострові. Крім того, його рекомендували для обрання головою майбутньої республіки.

19 жовтня 1921 р. в газеті «Известия ВЦИК» за № 234 було надруковано постанову ВЦВК від 18 жовтня про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. Газета «Красный Крым» писала: «Значення цього акту верховних органів робітничо-селянської влади в Радянській Росії для трудящих мас Криму полягає в тому, що уся політика радянської влади в Криму повинна бути побудована на основі врахування особливостей економічного та культурного життя Криму, в якому населення складається з окремих національностей, з яких кожна має свою мову, свій уклад життя, що склався в процесі історичного розвитку. ...Автономна Кримська Радянська республіка повинна буде першою своєю справою покращити становище селянства, остаточно врегулювати земельне питання в Криму. Цим Радянська влада насправді покращить становище татарської, російської та інших національностей землеробського населення Криму»⁹²⁹.

Після оприлюднення постанови ВЦВК про створення Кримської автономної республіки розпочалася робота по підготовці Всекримського установчого з'їзду рад. У середині жовтня президія Кримського обкому РКП(б) ухвалила таке рішення: «обласну партійну конференцію призначити на 3 листопада. Відкрити з'їзд рад 7 листопада 1921 р. Головою комісії по підготовці з'їзду рад призначити тов. Мазикіна»⁹³⁰.

25 жовтня 1921 р. відбувся пленум Кримревкому. На ньому були присутні М. Поляков, І. Акулов, Ю. Гавен, Ідрісов, С. Меметов, Шидарев, Хамзін, Й. Якір, Крилов, Горін, Л. Витхін, Кисельов, Варичов. З доповіддю виступив голова Кримревкому М. Поляков. Він ознайомив присутніх з надрукованою в газеті «Известия ВЦИК» постановою ВЦВК та РНК РСФРР «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної Республіки». Пленум ухвалив надіслати на місця телеграми, в котрих зазначити: «Постановою малого пленуму ОК РКП(б) широкий пленум скликається 1 листопада. Порядок денний: ...3. Положення та Конституція КСРР; ...7 листопада відкривається I-й Всекримський установчий з'їзд Рад. Порядок денний: ...3. Конституція та Положення КСРР»⁹³¹.

Було розроблено план урочистого відкриття Всекримського установчого з'їзду рад. Він включав такі заходи, як «парад військ Сімферопольського гарнізону, урочисте проходження профспілок з прапорами та музикою, відкриття пам'ятника «Звільнення Криму» та монументу «Кримська республіка», а також перейменування вулиць, котрим повинні були надати ім'я на пошану більшовиків, які входили до складу уряду Республіки Тавриди: «Троїцької — у вулицю Більшовиків, Лазаревську — в вул. тов. Слуцького, Губернаторську — у вул. тов. Новосельського, Кладбіщенську — у вул. тов. Боданинського». Було вирішено надати міському саду ім'я «піонера більшовицького руху на Сході — Молли-Нормана Вахітова»⁹³².

Одночасно відбувалося формування керівних органів майбутньої Кримської республіки. Члени татарського бюро при Кримському обкомі РКП(б) розглянули питання «Про конструкцію ЦВК Кримської республіки» і ухвалили: «Вимагати від ОК РКП(б) на обласній конференції ввести до складу КримЦВК 15 татар з загальної кількості в 35 чоловік, з них $\frac{1}{3}$ — безпартійних». На засіданні кримського обкому РКП(б) було обговорено питання «Про вибори КримЦВК та його голови» та ухвалено з усієї кількості членів КримЦВК (50 осіб) 20 місць надати татарам, при цьому 7 — безпартійним. Від Кримського обкому РКП(б) до КримЦВК повинно було увійти 14 чоловік (серед них Ю. Гавен, Горін, С.-Г. Саїд-Галієв, М. Поляков, Єфремов, Калінін, Ізраїлевич та ін.), а з 10 кандидатів в члени КримЦВК назвали 3 кандидатури — Баракко, Каменського та Геральновича. На виконання рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1921 р. (витяг з протоколу щодо цього був надісланий до Криму В. Молотовим) головою КримЦВК було вирішено назначити Ю. Гавена, до складу президії КримЦВК ввести Горіна, Кисельова, У. Ібраїмова, Єфремова, а до складу наркоматів — Горина (Наркомвнусправ), П. Бортнікова (Наркомпрод), У. Ібраїмова (Наркомзем), К. Хамзіна (Наркомосвіт), Л. Витхіна (КРНГ), Калініна (командвійськ), О. Роттенберга (КримЧК), В. Ібраїмова (нарком РСІ). Щодо питання «Про президію КримРНК» ухвалили: «рекомендувати в склад президії РНК тт. Саїд-Галієва, Полякова та Бортнікова»⁹³³.

Газета «Красный Крым» 26 жовтня надрукувала циркулярний лист кримського обкому РКП(б) «Усім повітовим комітетам, всім членам Кримської організації Російської Комуністичної партії (більшовиків)». В ньому повідомлялося: «В день 4-ї річниці Великої Жовтневої революції 7 листопаду 1921 р. буде відкрито в Сімферополі І-й установчий Всекримський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яким буде проголошено утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. ...В цей день... до родини автономних радянських республік — Татреспубліки, Туркестану, Грузії, Азербайд-

жану, Киргизреспубліки та ін. додається ще одна рівноправна — Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка — такою є вимога широких трудових мас й таким є завоювання Жовтня»⁹³⁴.

1–2 листопада 1921 р. на пленумі Кримського обкому РКП(б) під керівництвом С. Кірова була ухвалена звітна доповідь обкому для V Кримської обласної партійної конференції і Конституція Кримської СРР⁹³⁵. Хоча 2 листопада на пленумі був присутнім І. Акулов, зі звітом про роботу президії і малого пленуму обкому виступив С. Кіров.

3 листопада розпочала роботу V Кримська обласна партійна конференція — остання репетиція перед I Всекримським установчим з'їздом рад. Вона розглянула роботу Кримського обкому РКП(б) та його секретарів І. Акулова і С. Кірова за період з травня по листопад 1921 р. Всі, хто виступав, висловили незадоволення роботою Кримської партійної організації. Наприклад, депутат Макаров сказав: «Всі ці недогляди відбулися тому, що в старому обласному комітеті сиділи Поляків й Акулов й у новому знову засіли ці ж друзі, й проводили свою лінію, із травня п'ять місяців займаючись виключно склокою»⁹³⁶. Інший депутат, Хамзін, висловився таким чином: «Тов. Акулов на минулій конференції протестував проти самостійної татарської республіки, імовірно боячись її, а тепер тов. Акулов говорить, що для створення республіки немає працівників. Їх просто не вміють використовувати. Обласний комітет намагався всіх відповідальних працівників-татар якнайшвидше відкликати звідси»⁹³⁷. Шабулін зазначив: «В обкомі існує та склока, про яку говорили майже всі товариші, що виступали тут. Звичайно, коли мова йде про розмежування правильності чи неправильності позицій груп, які беруть участь у цій склоці, то говориться передовсім про існування чи ні Кримської Республіки»⁹³⁸.

Підсумок всьому обговоренню звітної доповіді Акулова підвів делегат від Севастопольської організації Виноградов: «Причини всіх тих невдач у роботі обкому, котрі відзначені тими, хто говорив раніше — у тій так названій склоці. Полягає вона не в діях окремих товаришів, справа полягає у принципі. Товариші в обкомі повинні були нарешті вирішити: організувати їм Кримську Республіку чи ні? Чи організована вона свавільно деякими товаришами або групами населення, або вона організована з більше важливим завданням? Товариш із Євпаторії відзначав: організація Кримської Республіки з'явилася певною мірою рішенням Інтернаціоналу щодо питання про Схід. Якщо ми звернемося до резолюції на X з'їзді нашої партії з цього питання, то побачимо, що саме утворення дрібних республік є системою радянської влади й всім слід необхідно дотримуватися цієї системи як знаряддя й форми диктатури пролетаріату. ...Ми думаємо, що сьогодні існування Кримської Республіки необхідно як засіб боротьби зі світовим імперіалізмом, тобто необхідне виконання

рішення X з'їзду. Раз це так, то обов'язково потрібно в момент загострення нашого становища по відношенню до західного імперіалізму й до всієї світової боротьби пролетаріату з буржуазією, Республіку цю удержати. Раз це так, то перший висновок, який повинні були зробити товариші в обласному комітеті після того як питання про створення республіки було вирішено, поставити собі головним завданням цю республіку насамперед зміцнити. Як це зробити? Само собою зрозуміло, що не можна зміцнювати республіку, збуджуючи в ній населення проти тієї сили, яка цю республіку допомогла організувати, збуджуючи його проти РКП, котра керує радянською владою. Частина товаришів, очевидно, не хотіла цього зрозуміти. Звідси й виплили не помилки окремих товаришів, а дві лінії поведження в обкомі й в його роботі. Ці дві політичні лінії поведження створили те, що тут називали обивательським словом «склока»⁹³⁹.

По закінченні обговорення була прийнята резолюція по звітній доповіді Кримського обласного комітету: «V Кримська обласна партійна конференція РКП(б), заслухавши доповідь про роботу обласного комітету за звітний період знаходить: ...3). конференція відзначає недостатнє керівництво роботою профспілок і кооперації, а головне — загальна лінія обкому в партійному й радянському будівництві не відповідали факту необхідності створення Кримської Автономної Республіки. Ця невідповідність виразилася особливо в тому, що: по-перших, не було звернено належної уваги на роботу в селі й зокрема на роботу серед татар, як основної групи сільського населення в Криму; по-друге, у запізненні проведення земельної реформи; по-третє, занадто необережно різкому підході до заходів у продовольчій політиці й зокрема в недостатньому обліку особливостей кримських умов при зборі продподатку; у четвертих, відзначені вище загальні несприятливі, умови (за виключенням чищення партії) [а саме: продовольча й фінансова криза, перехідний момент до нового курсу економічної політики, бандитизм, недостатньо обережний підхід до роботи місцевих партійних організацій з боку Повноважної комісії ВЦВК. — *Авт.*] й недоліки в роботі обласного комітету, повела до тимчасового послаблення впливу на кримське село обласного комітету й частково послужили причиною виникнення угруповань у самому обласному комітеті, котрі заважали його нормальній роботі»⁹⁴⁰.

Виступи на V Кримській обласній партійній конференції та події, котрі розвивалися до її проведення, наочно показали, що кандидатура І. Акулова як секретаря Кримської обласної партійної організації не викликала серед місцевих більшовиків потрібної для такої посади поваги. Оскільки С. Кірова ще раніше було вирішено відкликати назад, то з Москви напередодні партійної конференції надіслали до кримської організації нового секретаря — А. Ізраїловича⁹⁴¹.

Під номером другим в порядку денному конференції стояло питання про положення та Конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Вони були розглянуті 5 листопада на третьому (вечірньому) засіданні. На ньому було прочитано проекти текстів положення та конституції. Після тривалого обговорення (виступали Виноградов, Шабулін, Поляков, Рудний, Нідов, Ізраїлович та інші) було запропоновано рішення затвердити данні проекти як основу, котра остаточно буде прийнята на I-му Всекримському установчому з'їзді рад⁹⁴².

4.5. Створення Кримської автономії на I Всекримському з'їзді рад

I-й Всекримський установчий з'їзд рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів відкрився ввечері 7 листопада 1921 р. З'їзд проходив протягом 5 діб, з 7 по 11 листопада. На ньому були присутні 428 делегатів, з яких право вирішального голосу мали 357. Перед відкриттям з'їзду було виконано так званий «Жовтневий гімн», проголошений офіційним гімном Кримської АСРР.

На з'їзді делегатами було обговорено 6 питань. Третім було питання «Про Кримську Соціалістичну Радянську Республіку». 10 листопада з доповіддю «Про Конституцію Кримської СРР» виступив С.-Г. Саїд-Галієв. В своїй промові (зокрема, в розділі «Автономія Криму») він сказав: «Кримська республіка отримує автономію: народний комісаріат внутрішніх справ, соціального забезпечення, комісаріат землеробства й т.п. є зовсім автономними. Наркомати, котрі мають господарчо-економічне значення (раднаргосп, фінансової політики, військових справ) — є наркоматами централізованими. Під цим розуміється те, що для того, щоб дійсно відтворити наше розтрощене господарство, щоб загальними зусиллями встояти проти натиску світової буржуазії й для того, щоб йти до однієї мети в майбутньому — нам необхідно планомірно та систематично вести роботу без перебоїв у нашому господарчому фронті»⁹⁴³.

10 листопада 1921 р. делегати I Всекримського установчого з'їзду рад одногосно ухвалили Конституцію Кримської АСРР, котра складалася з шести розділів та 33 статей. В її основу була покладена Конституція РСФРР.

Якщо уважно вивчити текст Конституції Кримської АСРР, то можна побачити, що ця республіка була створена не як суб'єкт міжнародного права, а лише як одна з численних філій РСФРР. Конституція взагалі не торкалася проблеми компетенції автономної республіки, зупинившись на констатації того факту, що ця автономна республіка вважає себе «частиною єдиного пролетарського фронту». Це цілком підтверджує, наприклад, стаття 3 «Загальні положення», в якій зазначалося: «...КримСРР заявляє

про свою тверду рішучість зостатися однією з складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного та повного політичного та економічного об'єднання для сумісної боротьби за торжество комуністичної революції. Виходячи з цього КримСРР приймає та вводить у дію на всій території Криму всі законодавчі акти, що діють в РСФРР, як ті, що вже діють, так й ті, котрі будуть видаватися пізніше»⁹⁴⁴.

Конституція Кримської АСРР офіційно не визначала столиці. Лише у статті 20 «Організація Радянської влади на місцях» зазначалося: «Вся територія КримСРР поділяється на округи, райони, села»⁹⁴⁵.

За формою правління це була парламентська республіка, тобто така республіка в якій уряд (чи правлячий кабінет, а також її голова) обирається зі складу парламенту. Це ми можемо побачити зі змісту статті 8 «Конституція центральної влади», у котрій писалося: «Всекримський з'їзд рад обирає зі свого складу Центральний виконавчий комітет у кількості 500 членів, який є вищим у Криму законодавчим та контролюючим органом влади на час між з'їздами рад»⁹⁴⁶.

За режимом правління це була диктатура. Так, наприклад, у статті 1 писалося: «...Влада трудящих в Криму є організацією диктатури робітничого класу та найбільшого селянства, котра спрямована на остаточне викорінення їх віковичних гнобителів — поміщиків та капіталістів. Основним завданням цієї диктатури є проведення переходу від буржуазного ладу до соціалістичного шляхом проведення соціалістичних перетворень та нещадного приборкання всіх контрреволюційних намагань, котрі спрямовані з боку ворожих класів та міжнародного капіталу проти влади всіх трудящих»⁹⁴⁷. Таку саме думку можна побачити й у статті 2: «Віднині КримСРР стає в ряди тих федерацій великої радянської республіки, котрі всім своїм існуванням проголошують: тільки в умовах диктатури робітничого класу та найбільшого селянства можна вирішити національні протиріччя»⁹⁴⁸.

Ця Конституція не знала невід'ємних прав особи — права на життя, рівність не залежно від статті, виборче право, листування, працю (так званий «*habeas corpus*»), й вони нею навіть не передбачалися. Проте у розділі «Загальні положення», стаття 2, зазначалося: «КримСРР, затверджуючи рівність та право на вільний розвиток всіх національностей Криму, відмінняє всі національні та національно-релігійні привілеї та обмеження, що існували раніше»⁹⁴⁹. У цій же статті державними мовами новоствореної республіки проголошувались російська та татарська⁹⁵⁰.

Також було істотно обмежене виборче право. У статті 30 перелічувалися особи, котрі не мали права ні брати участі у виборах, ні обиратися до урядових установ. До цих категорій входили особи, котрі використовували найману працю або жили на «нетрудові» доходи, приватні торговці, монахи та служителі культу, колишні агенти поліції,

корпусу жандармів, охоронних відділень, члени царського дому, розумово неповноцінні та заарештовані⁹⁵¹.

Таким чином, нова влада заборонила брати участь у виборах всім особам, які мали незалежні від неї джерела існування, та особам, котрі достатньо вільно орієнтувалися у тогочасному політичному становищі. Натомість, згідно статті 29, виборче право — «право обирати та бути обраними до рад мають, незалежно від віросповідання, національності й т.п.»⁹⁵² — розповсюджувалось на тих осіб, які самим своїм існуванням залежали від нової влади (робітники, солдати, матроси, бідніші селяни), вони були переважно недостатньо освіченими, а тому, природно, більш вразливими для більшовицьких декларацій, котрими рясніли (були переповнені) строки цього документу.

Це державне утворення не було і не могло бути правовим, бо в ньому не було здійснено розподілу основних гілок влади (виконавчої, законодавчої, судової). Так, у розділі «Конституція центральної влади» у статті 10 зазначалося: «Крим ЦВК є у Криму вищим законодавчим та контролюючим органом, надає загального напрямку діяльності всіх органів Радянської влади в Криму, об'єднує та погоджує їх роботу, розглядає та затверджує пропозиції, котрі вносяться Радою народних комісарів або його органами»⁹⁵³. Тобто ця стаття очевидно показує, що в Кримській АСРР було повне поєднання законодавчої та виконавчої влади. Якщо додати, що судді були службовцями та членами правлячої партії, то можна, цілком слушно, казати, що розподілу влад не було взагалі.

Історики, як правило, не звертають увагу на не визначений чітко статус Кримської АСРР. І Всекримський з'їзд рад прийняв Декларацію про проголошення Криму Кримською Автономною Соціалістичною Радянською Республікою, а її основний закон мав назву «Конституція Кримської Соціалістичної Радянської республіки». У ст. 2 цієї Конституції зазначалося: «Віднині Кримська СРР стає до лав тих федерацій Великої Радянської Росії, котрі всім своїм існуванням промовляють: тільки в умовах диктатури робітничого класу і найбільшого селянства можна вирішити національні протиріччя»⁹⁵⁴. Таким чином, Кримська республіка проголошувалася союзною, а не автономною. Тільки в цьому статусі вона могла вести від свого імені війну з Антантою і Врангелем у випадку їх вторгнення до Криму. А саме цього й чекали в той час як місцеві більшовики, так і їх колеги з Москви...

Але, поряд з цим, у ст. 3 проголошувалося: «КСРР, разом з тим усвідомлює, що вона є лише одним із загонів великої пролетарської армії, і, що без тісного союзу з робітниками і селянами міцної Радянської Федерації неможливе успішне завершення побудови нового вільного життя в Криму. КСРР заявляє про свою тверду рішучість залишитися однією з складових частин загальної Федерації Великої Російської Рес-

публіки на основах найтіснішого політичного й економічного об'єднання для спільної боротьби за перемогу комуністичної революції»⁹⁵⁵. Тут Кримська республіка проголошувалася частиною «Великої Росії», що дозволяє визначити її статус як автономію. Це саме було підтверджено в прийнятому на I Всекримському установчому з'їзді рад зверненні до всіх трудящих Криму, РСФРР та інших радянських республік, в якому говорилося про «автономну Кримську Соціалістичну Радянську Республіку, яку проголосив ВЦВК РСФРР, ідучи назустріч волі й бажанням трудящих Криму»⁹⁵⁶.

Таким чином, ми можемо побачити, що фарисейськи складена більшовиками Конституція Кримської республіки давала юридичні підстави для найрізноманітнішого тлумачення й використання її в майбутньому. Існування подібної правової «лазівки» могло кожній миті надати правове обґрунтування будь-якому рішення, котре міг прийняти московський партійний центр. Проте інакше не могло й бути, адже це було цілком природно для законотворчої діяльності більшовицької партії. Тому ми маємо підстави стверджувати, що і цього разу при створенні республіки в Криму однією з найважливіших причин було створення «буферної» республіки, подібно тому як більшовики це вже робили в 1918 р. з Республікою Тавриди, і в 1919 р. з Кримською республікою.

Проаналізувавши текст Конституції Кримської АСРР, можна зробити недвозначні висновки щодо характеру цієї республіки. Ми можемо сміливо заявляти, що це було жорстко централізоване утворення, котрим було досить зручно керувати з Москви. Всі рішення глобальних питань «спускалися» зверху, і лише місцеві, дрібні проблеми вирішувалися на місцях. Відповідальність органи влади несли, власне, лише перед самими собою.

Загалом можна сказати, що це було маріонеткове державне утворення, яке за формою правління являло собою парламентську республіку, за територіальним устроєм — унітарну, а за режимом правління — партійну диктатуру.

I Всекримський установчий з'їзд рад проголосив Крим Автономною Соціалістичною Радянською Республікою та обрав Кримський Центральний виконавчий комітет (КримЦВК), котрий був вищим законодавчим та виконавчим органом в Криму на час між з'їздами рад. Він складався з 50 членів (з них — 18 татар) та 15 кандидатів у члени (з них — двоє татар). 15 листопада в газеті «Красный Крым» з цього приводу писалося: «Вибори КримЦВК'у за запропонованим списком фракції комуністів не викликали жодних розбіжностей. За список голосували всі до єдиного делегати з'їзду. На з'їзді не було розмов та й не могло бути в той час — скільки татар чи росіян буде в центральному органі Кримської республіки. З'їзд висловив волю широких мас працюючих усіх національностей,

які населяли Крим, й це єднання волі позначилося на виборах КримЦВК'у. Обранням КримЦВК'у закінчив свою роботу Всекримський установчий з'їзд Рад. 4 дні роботи з'їзду, під час яких була прийнята Конституція К.С.Р.Р., повинні залишити глибокий слід у житті працівників усіх національностей, котрі населяють Крим, й це єднання волі виявилось й на виборах КримЦВК'у. Першому верховному органу КСРР потрібно проробити велику працю, великі труднощі та перепони стоять на шляху. Але єдине можна сказати, що в цій роботі йому забезпечені співчуття, підтримка та розуміння працюючих мас. Кожний делегат з'їзду поїхав на місце, повіз із собою те пожвавлення та ентузіазм, якими він не міг не проїнятися на з'їзді, що відкрив нову сторінку у житті Криму»⁹⁵⁷.

На I-й сесії КримЦВК'у була затверджена президія з 5 чоловік, а також з членів ЦВК створена Рада народних комісарів в кількості 15 чоловік. Головою КримЦВК'у одногосно був обраний Ю. Гавен, а головою КримРНК — С. Саїд-Галіїв. До складу першого уряду Кримської АСРР також увійшли: М.Поляков — заступник голови РНК та нарком внутрішніх справ, П. Бортніков — нарком продовольства, У. Ібраїмов — нарком землеробства, Л. Витхін — голова кримської ради народного господарства (КРНГ), Х. Чапчакчі — нарком охорони здоров'я, Я. Каменський — нарком фінансів, С. Березовський — нарком соціального забезпечення, М. Порецький — нарком юстиції, І. Ібраїмов — нарком робітничо-селянської інспекції, К. Хамзін — нарком освіти, Баракко — нарком праці, О. Роттенберг — голова Кримської ЧК, М. Бененсон — керівник кримського статистичного бюро, Шмідт — керівник комунгоспу⁹⁵⁸.

Підсумки роботи, котра була проведена протягом 1921 року, були підбиті на XI з'їзді РКП(б), що відбувся в березні–квітні 1922 р. В звітній доповіді щодо проведеної ЦК РКП(б) роботи зазначалося: «За минулий рік утворилися на території РСФРР автономні республіки Кримська та Якутська. ...Їх тісний, братерський зв'язок з РСФРР міцно закріплений добровільним союзом та сумісною нерозривною працею»⁹⁵⁹.

Відразу після обрання вищі органи законодавчої, розпорядчої та виконавчої влад Кримської АСРР приступили до роботи. Згідно «Тимчасовому положенню про права та обов'язки Президії КримЦВК'у», від членів президії та його голови Ю. Гавена вимагалось: керувати засіданнями КримЦВК'у, вносити проекти декретів на розгляд сесій КримЦВК'у, вести зносини від ім'я КримЦВК'у, спостерігати за виконанням постанов Всекримського з'їзду рад та КримЦВК'у, вести роботу по інструктажу як центральних, так й місцевих установ, розглядати клопотання щодо помилування. Між сесіями КримЦВК'у президія мала право: затверджувати постанови РНК, а також при нагоді призупиняти їх дію; переносити ці постанови на вирішення ближчих сесій КримЦВК'у; призначати окремих наркомів, яких висував РНК Кримської АСРР.

Вже наприкінці 1921 — на початку 1922 року президія КримЦВК'у вирішила офіційно врегулювати взаємовідносини з керівними органами РСФРР. З цією метою в Москві було створено «Особливе представництво» Кримської АСРР при Наркомнаці. Згідно постанови КримЦВК'у від 9 лютого 1922 р.) воно складалося з «Ш. Ібрагімова (голова колишньої Повноважної комісії ВЦВК по справам Криму), Баліча та Фофанової, додавши їм як секретаря В. Лаврова»⁹⁶⁰. Цей орган проіснував в такому вигляді до 1924 р., коли був ліквідований наркомат національностей. Після цього «Особливе представництво» перейшло до ведення ВЦВК. Його завданням вважалося вирішення в урядових органах РСФРР питань господарчого та культурного будівництва Криму. Воно діяло до грудня 1938 р., доки остаточно не було ліквідоване⁹⁶¹.

Сучасні дослідники постійно наштотвхуються на одне дуже суттєве питання: на яких засадах створювалась Кримська АСРР — територіальних, національних чи змішаних. Деякі історики⁹⁶² стверджують, що основою для майбутньої кримської автономії були рішення політбюро ЦК РКП(б), і вона проголошувалася на територіальній основі в повній згоді з ленінськими програмовими положеннями щодо обласної (територіальної) автономії. Інші вважають, що основу для автономії треба шукати в характерних особливостях півострову, й головним чином у багатонаціональному складі його населення. Вони також вважають автономну республіку Криму територіальною, але створеною за національно-територіальною ознакою⁹⁶³. Треті, переважно представники кримськотатарського населення, відстоюють думку, що з урахуванням того, що в Криму мешкало корінне кримськотатарське населення, Кримську АСРР треба вважати автономією, проголошеною на національній основі. На підтвердження своєї позиції прибічники такої точки зору посилаються на політику коренізації компартійного та радянського управлінських апаратів, котра проводилася в республіці протягом 20-х років. Тому вони вимагають відродження автономії 1921 р., яка, згідно їх переконанням, була кримськотатарською національною республікою⁹⁶⁴.

Щоб розібратися в проблемі, необхідно звернутися до думок В. Леніна стосовно національного питання та практики впровадження її в життя. Необхідність цього обумовлюється також й тим, що радянські республіки в Криму за життя В. Леніна виникали тричі — у березні 1918 р., у квітні 1919 р. та у жовтні 1921 р. Всі вони були створені з ініціативи московського центру. Їх виникненню передувало обговорення цього питання на засіданнях оргбюро, політбюро чи пленумів ЦК РКП(б). Рішення, котрі були прийняті в Москві, впроваджувалися в життя місцевими органами більшовицької влади на півострові. Дуже показовим є той факт, що в усіх документах, в котрих проголошувалися кримські республіки, питання про принципи їх створення жодним чином не роз'яснювалися.

Тому звернемося до праць Леніна, в яких розглядалося національне питання та принципи побудови державних формувань, покладені в основу теорії та практики більшовицької партії. Але спочатку варто зазначити: те, що проголошувалося більшовицькою партією, аж ніяк не впливало на те, що дійсно відбувалося на контрольованих нею територіях.

Спочатку Ленін мало турбувався становищем так званих неросійських народів («іногородців») у Російській імперії. До національного питання він звернувся лише тоді, коли на порядку денному почали з'являтися факти майбутнього розпаду імперії. Так, у «Проекті програми Російської соціал-демократичної робітничої партії» (1902 р.) він виступив за «визнання права на самовизначення за всіма націями, котрі входять до складу держави»⁹⁶⁵. Але самовизначення націй трактувалось ним як самовизначення пролетаріату кожної нації. Про національну автономію ні тільки Ленін, але й жоден з російських марксистів навіть не думав, а тому все зводилося лише до утвердження політичних і громадянських свобод, рівноправності всіх людей, незалежно від статі, мови, релігії, раси, нації і т.д. Фактично йшлося не про демократичне самовизначення націй, а про рівність пролетаріату всіх націй.

Крім того, В. Ленін по-різному ставився до «іногородців» у Росії та в зарубіжних країнах. У зверненні «До всіх громадян Росії» він таврував російську монархію «як одну з твердинь реакції в цілому світі», котра «видає себе за захисника свободи і незалежності слов'ян», і «тільки перемога федеративної республіки на Балканах поряд з перемогою республіки в Росії здатна врятувати мільйони людей від бідувань війни і від мук гніту та експлуатації в так звані «мирні» часи»⁹⁶⁶. Однак він взагалі не ставив питання про перетворення російської монархії у федеративну республіку. У листі до С. Шаумяна Ленін писав: «Ми принципово проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави. Хочеш відокремитись? Забирайся до диявола, якщо хочеш розірвати економічний зв'язок або, правильніше, якщо гніт і тертя «співжиття» такі, що вони псують і занапащують справу економічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватись? Тоді вибач, за мене не вирішуй, не думай, що ти маєш «право» на федерацію»⁹⁶⁷.

Після 1912 р. Ленін почав виступати за автономію, чого раніше не допускав. До цього він погоджувався лише на самоврядування, але тепер написав: «боятись автономії в Росії... даруйте, це смішно! Це реакційне. Наведіть мені приклад, придумайте приклад, де автономія може стати шкідливою! Не наведете. А вузьке тлумачення: лише самоврядування — в Росії (і в Пруссії) на руку поганій поліцейщині»⁹⁶⁸.

Проте Ленін не визнавав необхідності надання реальних гарантій права на автономію. Апелюючи до Шаумяна, він заперечував: «Право на автономію? Знову неправильно. Ми за автономію для всіх частин, ми за

право на відокремлення (а не за відокремлення всіх!). Автономія — це наш план устрою демократичної держави. Відокремлення — зовсім не наш план»⁹⁶⁹.

Тобто, як ми бачимо, більшовики були лише за «право на відокремлення», але проти його реальної реалізації. Так, Ленін заявляє: «Право на самовизначення є виняток з нашого загального засновку централізму»⁹⁷⁰. Згодом ці ідеї були цілком реалізовані у політиці більшовиків з національного питання.

Виникає цілком слушне запитання, а для чого тоді більшовицька партія взагалі заявляла про підтримку права націй на самовизначення? На це питання можна відповісти словами самого В. Леніна: «Для боротьби з виразкою націоналізму в усіх її формах дуже важливе значення має проповідь права на самовизначення»⁹⁷¹.

З особливою злістю Ленін накидався на концепцію національно-культурної автономії. Він вважав, що така автономія лише «мертва утопія націоналістичних міщан», бо вона пов'язана з «вилученням із впровадження держави» питань національної культури, тобто в першу чергу шкільної справи⁹⁷². Він говорив, що «треба добиватись злиття всіх дітей всіх національностей в єдиних школах певної місцевості»⁹⁷³. Таким чином, ми бачимо, що Ленін категорично заперечував право на національні школи в багатонаціональній Росії. Причини такого ставлення він пояснював у згаданому вже листі до Шаумяна: «...У Росії вже є капіталістична економіка, яка робить російську мову доконечною»⁹⁷⁴.

Напередодні Першої світової війни національне питання вийшло на передній план. Щоб зберегти централізовану державу, більшовики були змушені приділити йому дуже велику увагу. Тому Ленін писав: ««Культурно-національна автономія» означає саме найвитонченіший і тому найшкідливіший націоналізм, означає розбещення робітників гаслом національної культури, пропаганду глибоко шкідливого і навіть анти-демократичного розподілу шкільної справи за національностями. Одним словом, інтернаціоналізмові пролетаріату ця програма суперечить безперечно, відповідаючи лиш ідеалам націоналістичних міщан»⁹⁷⁵.

Коли політичні обставини сприяли появі нової точки зору, Ленін був змушений надавати позитивне вирішення національного питання, цілком заперечуючи свою вчорашню думку. Так, якщо в листі до С. Шаумяна 6 грудня 1913 р. він визнає право націй на самовизначення лише декларативно, то вже 15 грудня наголошує на тому, що розв'язання питання про самовизначення повинно бути справою, котра вирішується «парламентом, сеймом, референдумом меншини, що відокремлюється»⁹⁷⁶. Або якщо в одній статті Ленін писав, що: «заперечення права на відокремлення «грає на руку» найнеосвітнішому великоруському чорносо-тенному націоналізмові», то вже в іншій говориться: «для марксиста, при

інших рівних умовах, завжди надається перевага великим державам, ніж дрібним»⁹⁷⁷.

Непослідовність Леніна також проявилася і в його ставленні до існування національних держав. Він визнавав національну державу «правилом у досвіді світової історії», протиставляючи їй національно-культурну автономію. Так, у своїй статті «До питання про національну політику» він писав: «Демократична держава повинна визнати автономію різних областей, особливо областей і округів з різним національним складом населення. Така автономія нітрохи не суперечить демократичному централізмові: навпаки, лише через автономії областей і округів у великій і розмаїтій за національним складом державі можна здійснити дійсно демократичний централізм. Демократична держава безперечно повинна визнати певну свободу рідних мов і відкинути будь-які привілеї мови над іншою»⁹⁷⁸.

Звертаючись до статей Леніна, котрі були написані до жовтневого перевороту 1917 р. в Росії, ми бачимо повну протилежність тому, що сталося на практиці за часів більшовицького режиму. Щоправда, непослідовність ленінської національної політики яскраво проявлялась ще раніше. Так, у 1913 р. В. Ленін пропонував записати в законі: «Будь-які заходи шкільних рад, що порушують в чому би то не було повну рівноправність націй і мов місцевого населення або пропорційність витрат на культурно-просвітницькі потреби відповідно з часткою національних меншин у населенні, визнаються нечинними і підлягають скасуванню за протестом, котрий управнений заявити будь-який громадянин держави, незалежно від його місця проживання»⁹⁷⁹. Насправді за часів тоталітарного режиму лише одна національна меншина на землях інших народів мала всі гарантії для задоволення культурно-просвітницьких потреб: росіяни.

У статті «Про національну гордість великоросів» Ленін критикував царський уряд за пригнічення Польщі і України під гаслом «захисту вітчизни» великоросів. Та дуже скоро він заперечував сам себе, виступаючи проти «міщанського ідеалу федеративних відносин», протиставляючи їм централізацію. Для Леніна ніколи не існувало проблеми державних кордонів, для нього важливішою була «єдність робітників, єдність інтернаціональної класової боротьби пролетаріату»⁹⁸⁰.

Неспівпадання того, що Ленін писав у своїх творах, з тим, що відбувалося в дійсності, було основоположною рисою під час всього існування більшовицького режиму. Ленін 12 травня 1917 р. писав: «Ми до сепаратистського руху байдужі, нейтральні. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в тому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба з'їхати з глузду щоби підтримати політику царя Миколи. Так Норвегія відійшла від

Швеції... В обох народів, у пролетаріату Норвегії і Швеції зміцнилось довір'я один до одного після відокремлення»⁹⁸¹.

За кілька місяців до захоплення влади більшовиками їх лідер міг давати прямо протилежні заяви. У травні 1917 р. він писав: «Російський народ, робітники і селяни, не хочуть і не будуть пригнічувати жодного народу; — не хочуть і не будуть насильно тримати в кордонах Росії жодного неросійського («невеликоруського») народу»⁹⁸². Водночас він заявляв: «Республіка російського («русского») народу повинна привертати до себе інші народи або народності не насильством, а винятково добровільною згодою на створення спільної держави»⁹⁸³. 17 червня Ленін вже проголошував: «Ми хочемо єдиної і нероздільної республіки російської з твердою владою, але тверда влада дається добровільною згодою народів»⁹⁸⁴. А 22 червня з'являється такий вислів: «Хай Росія буде союзом вільних республік»⁹⁸⁵.

Після захоплення державної влади більшовики під тиском об'єктивних обставин були змушені змінити своє ставлення до федерації. «Декларація прав трудового та експлуатованого народу» проголосила: «Радянська Російська республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй як федерація Радянських національних республік»⁹⁸⁶. З того часу словосполучення «федерація вільних республік» та «федерація вільних націй» вживаються неодноразово.

Проте більшовики та їхній лідер, як і в минулому, вкладають у цілком реальні слова такий зміст, що істину вже роздивитися не можна взагалі.. Через кілька місяців після перевороту Ленін розглядав «федерацію, як перехід до добровільного злиття», заявляв, що вона є «лише перехідним кроком до справді демократичного централізму»⁹⁸⁷. У «Листі до робітників і селян України щодо перемоги над Денікіним» він висловився відверто: «Ми прагнемо до тісного об'єднання і повного злиття робітників і селян усіх націй світу в єдину всесвітню Радянську республіку»⁹⁸⁸. Більш ніж відверто Ленін писав: «Ми — противники національної ворожнечі, національних чвар, національної окремішності. Ми — міжнародники, інтернаціоналісти. Ми прагнемо до тісного об'єднання і повного злиття робітників і селян всіх націй світу в єдину всесвітню Радянську республіку»⁹⁸⁹. Таким чином з вищенаведених слів Леніна ми бачимо, що він взагалі хотів би бачити на території всього світу лише «всесвітню Радянську республіку», звичайно, з центром у Москві. Тобто ми знову повернулися до концепції світового панування, котра була в основі всіх державних будовань, котрі робилися більшовицькою партією.

Якщо простежити всю подальшу діяльність більшовицького уряду Росії після 1917 р., то ми побачимо, що вона була спрямована на відродження імперії, що розвалилася. У доповіді Леніна про партійну програму на VIII з'їзді РКП(б) 19 березня 1919 р. сказано: «Кожна нація

повинна отримати право на самовизначення, і це сприяє самовизначенню трудящих»⁹⁹⁰. Через два місяці він разом із Сталіним підписав директиву про військову єдність радянських республік, тобто їх повне підпорядкування московському командуванню. У цій директиві наголошується, що для успіху у війні доконечною умовою є «єдине командування всіма загонами Червоної Армії і найстрогіша централізація в розпорядженні всіма силами і ресурсами соціалістичних республік, зокрема, всім апаратом військового постачання, а також залізничним транспортом»⁹⁹¹. А 1 червня 1919 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет ВЦВК видає декрет, що визнає за доконечне «провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) Рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму для того, аби керівництво названими галузями народного життя було зосереджене в руках одних колегій»⁹⁹².

Таким чином, ми бачимо, що з усіх праць Леніна можна зробити лише одне, але цілком переконливе твердження — більшовицька партія давала право на існування лише такому способу вирішення національного питання, котре впливало з боку класових позицій.

З правом націй на самовизначення тісно пов'язане питання про автономію. Програмне положення більшовиків щодо неї було вперше сформульоване також Леніним та прийнято на II з'їзді РСДРП(б) у 1903 р. Воно визначалося таким чином: «Широке місцеве самоуправління: обласне самоуправління тих місцевостей, котрі відрізняються особливими побутовими умовами та складом населення»⁹⁹³. В подальших численних працях та виступах Ленін торкався питання про конкретні умови створення автономних об'єднань. Так, він писав: «Цілком зрозуміло, що не можна собі уявити сучасну дійсно демократичну державу без надання такої автономії будь-якій області з скільки-небудь суттєвими та побутовими особливостями, з особливим національним складом населення й т.п. Але національний склад населення — один з найважливіших економічних факторів, але не єдиний й не уважніший серед інших. Національний склад поставлений тут поряд із іншими умовами (в першу чергу господарчими, потім побутовими й т.д.), котрі повинні слугувати основою до встановлення нових кордонів»⁹⁹⁴.

Як ми бачимо, Ленін не підтримував ідеї створення державних об'єднань лише за національною ознакою. Більш того, він постійно відмічав принципову різницю між автономією національною (висловлюючи своє негативне ставлення до неї) та обласною (територіальною) автономією, котру всіляко підтримував та захищав. При цьому на перший план він завжди ставив інтереси розвитку в країні класової боротьби, й лише з цієї позиції розглядав взагалі значення існування автономних об'єднань.

В своїх тезисах з національного питання у 1913 р. В. Ленін писав: «Соціал-демократія відноситься негативно до лозунгу «культурно-національної» (або лише «національної» «автономії») та до проектів її впровадження, бо цей лозунг безсумнівно суперечить інтернаціоналізму класової боротьби пролетаріату. ...Лозунг національної культури невірний і висловлює лише буржуазну обмеженість розуміння національного питання»⁹⁹⁵.

Виходячи з всього вищезазначеного ми можемо зробити чіткий висновок. Оскільки Ленін мав саме безпосереднє відношення до створення кримських радянських республік, немає жодних причин ототожнювати їх з національними об'єднаннями. Ці республіки створювалися в межах Кримського півострову, на якому мешкали представники більш ніж 70 націй та народностей.

Разом з тим немає достатніх причин стверджувати, що кримські республіки створювалися цілком в руслі більшовицьких принципів обласної (територіальної) автономії. Це положення, запропоноване Леніним, повинно було надати більшовицькій програмі з національного питання видимість демократичної. Демократичні цінності, котрі містилися в більшовицьких документах, використовувалися ними в суто тактичних цілях. Коли поставлену на порядку денному мету більшовики виконували, то цілком свідомо забували про свої програмові твердження. Так само це стосувалося й пункту про територіальну автономію.

В першу чергу це було пов'язане з курсом більшовиків на світову революцію, з їх планами створення єдиної світової соціалістичної республіки. Ідея світової революції сприяла тому, що більшовицька партія, котру очолював Ленін, проголошувала інтереси класової боротьби пролетаріату на перший план, а все інше (в тому числі й значення національного питання) нею цілком свідомо принижалося.

Тому ми можемо сказати: створюючи кримські республіки, більшовики керувалися лише бажанням захоплення та утвердження власної влади на Кримському півострові. Виконанню цієї меті повинні були сприяти нові державні утворення, котрі з'являлися під час громадянської війни. Вперше такий хід було застосовано у 1918 р., коли зв'язана умовами Брестського мирного договору Росія не мала права відкрито надавати військову допомогу Україні та південним районам, котрі були зайняті німецькими військами. Тому, згідно з пропозицією Леніна, ряд територій (в тому числі й Крим) було виділено зі складу РСФРР, проголошено там самостійні республіки, котрі повинні були складати єдиний фронт оборони. Так з'явилася Республіка Тавриди. В другий раз питання про проголошення республіки в Криму виникло у 1919 р. Велика кількість військ Антанти, котрі розміщувалися в Севастополі, їх дії проти більшовицьких частин спричинили необхідність створення на півострові

«буферної» республіки. Не Російська, а Кримська республіка повинна була вести бойові дії та намагатися «звільнити» Кримський півострів від військ Антанти та Добровольчої армії. Також лише тактичними міркуваннями була викликана до життя створена в жовтні 1921 р. Кримська АСРР, котра розглядалася як форпост для проникнення ідеї світової революції на Схід.

Тож ми бачимо, що ленінська програма з національного питання з вимогами щодо обласної (територіальної) автономії при проголошенні жодної з радянських республік в Криму більшовиками до уваги не приймалася.

Виходячи з того, що було сказано вище, маємо повне право зазначити, що створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки викликане не намаганням московського уряду надати півострову повну самостійність у вирішенні питань свого власного життя. Як й у всіх інших радянських республік, самостійність Кримської АСРР мала суто номінальний характер. Члени уряду автономної республіки, які знаходилися у повній залежності від «цінних вказівок», що надходили з Москви, більшою частиною повинні були лише чітко виконувати всі інструкції, які вони звідти отримували. Тобто ЦК РКП(б) проводив у Криму політику, спрямовану тільки на закріплення свого власного положення.

Також можна сміливо стверджувати, що намагання кримськотатарських лідерів до отримання власної національної автономії також ігнорувалися більшовицьким керівництвом. Декларуючи створення самостійної республіки, воно сподівалося таким чином погасити національно-визвольний рух кримських татар, адже їх національний рух в роки громадянської війни став могутнім фактором суспільно-політичного життя Кримського півострову. Намагання «приборкати» цей небезпечний для існування твердої більшовицької влади на півострові рух, спонукало їх центральний уряд до дій, спрямованих на «загравання» з місцевим корінним населенням. Саме так більшовики намагалися звести нанівець всі здобутки національно-визвольного руху татар Криму. Оманлива видимість того, що їх сподівання на існування власної держави нарешті виконуються, повинна була полегшити процес включення татар до складу прибічників радянської влади. Це, в свою чергу, робило їх апологетами більшовицького режиму.

ВИСНОВКИ

Аналіз поставленої проблеми дає можливість зробити ряд важливих висновків.

Час від лютого 1917 р. до листопада 1921 р. приніс на територію Криму багато зрушень й змін. населення пережило корінний злам у світогляді. Світова війна навчила цивільних до того часу людей поведженню зі зброєю і заклала думку про можливість розв'язання будь-яких проблем силовими засобами. Роки громадянської війни завдали невинного удару психології переважної більшості людей. Вплив цього соціального катаклізму поширився не на одне покоління і позначився на всіх сферах життя суспільства.

Війна спровокувала загибель чотирьох імперій. Однією з них була Російська, де відбулася революція. Ці події мали відбиток в усіх куточках країни. Не зостався осторонь й Крим. Тут розпочався бурхливий розвиток політичного та національного життя. Створювалися нові партії і національні організації. З'являлися обрані демократичним шляхом органи влади.

Протягом 1917 — 1920 рр. в Криму виникло кілька впливових сил, котрі відіграли важливу роль у політичному житті. Серед них можна назвати національний рух кримських татар і партію більшовиків.

Починаючи з 1917 р. кримські татари були силою, з якою не можна було не рахуватися будь-якій політичній чи військовій силі, котра бажала встановити свій контроль над півостровом. Першим з проблемою взаємовідносин з кримськотатарським рухом зустрівся Тимчасовий уряд, а потім більшовики та всі інші сили, котрі оволодівали Кримським півостровом.

За роки революції і громадянської війни серед татар виникла і укорінилася стала тенденція до відтворення в тій або іншій формі Кримського ханства. Ці наміри, які обумовлювали всю політику, котру протягом цього часу впроваджували до життя лідери кримськотатарського національного руху, призвели до виникнення на півострові сильного сепаратистського руху. З ним у подальшому довелося рахуватися більшовикам — остаточним переможцям у громадянській війні.

Більшовицька партія, так звана партія «нового типу», стояла окремо від всіх демократичних сил та рухів. Ця партія відрізнялася від всіх інших тим, що в основу власної політики поклала курс на силове захоплення влади в країні. Більшовики прагнули встановити диктатуру власної партії над всім суспільством. У цьому їм немало сприяв основоположний пункт власного статуту — так званий «демократичний централізм», якому

підпорядковувався весь організм партії. Існуючий подекуди місцевий сепаратизм з плином часу викорінювався центральним партійним керівництвом.

Після жовтневого перевороту більшовицька партія позбавилася всіх конкурентів в особі інших політичних партій, які або були заборонені, або розпушені. Більшовики перетворилися на державну, «спрямовуючу і керуючу» партію.

В основу власної програми більшовики поклали курс на світову революцію. Вони прагнули створення в усьому світі єдиної комуністичної держави — новітньої світової імперії. Для побудови такого державного утворення керівники більшовицької партії не жалкували ні грошей, ні зусиль.

Більшовики своїм завданням вважали роздмухування революційних виступів в інших країнах. За будь-якого кінцевого підсумку цих революцій вони отримували б дивіденди. У випадку перемоги революції вони одержували нового союзника у боротьбі з «капіталістичним світом» за світову комуну. Вожді партії «нового типу» не бажали чекати часу, коли в інших країнах складеться революційна ситуація, і стали на шлях експорту революції.

Протягом громадянської війни більшовики двічі застосовували один і той же хід — створення на території Криму «буферної» республіки. Спочатку це було зроблено у 1918 р. шляхом створення Республіки Тавриди, а рік по тому (в 1919 р.) відтворенням її у вигляді Кримської республіки. В певному сенсі і у 1921 р. Кримська АСРР також мала характер «буфера». Інша справа, що виконувати покладений на неї обов'язок Кримській АСРР не довелося.

Розглянувши події, що відбувалися на території Кримського півострову протягом 1917 — 1921 рр. ми можемо стверджувати, що створення Кримської АСРР було покликане до життя трьома основними причинами.

По-перше, республіка на півострові була потрібна для пропагування ідей світової революції на Сході, починаючи з Туреччини, де саме в цей час відбувалася кемалістська революція. Кримська республіка повинна була привернути до себе увагу країн Сходу, переконати їх у привабливості комуністичних ідей, які відстоювалися більшовицькою партією. Саме Крим повинен був стати форпостом для проникнення більшовизму на Схід. Це підтверджує факт створення особливого Кримського бюро Комінтерну, на яке покладалося завдання збору розвідувальних даних і формування належних умов для розпалювання у недалекому майбутньому в країнах Причорноморського басейну комуністичних революцій.

По-друге, побоюваннями нового нападу на півострів військ Антанти. Через це протягом майже двох років по закінченні громадянської війни на території Кримського півострову московський центр тримав величезну

армію. У випадку, якби такої напад відбувся, то неминучі військові дії з ворогом повинна була вести не РСФРР, а уряд начебто «самостійної» держави. Саме для цього й була зроблена своєрідна «лазівка» в Конституції Кримської АССР. Остання могла інтерпретуватися і як автономна республіка, і як незалежне утворення, рівноправне з іншими радянськими республіками. В ЦК РКП(б) планувалося, що допомогу Криму буде надавати й уряд УСРР. Промовистим є той факт, що протягом майже двох років М. Фрунзе займав посаду, котра називалася «командуючий військами України і Криму».

«Головним болем» для ЦК РКП(б) протягом громадянської війни і надалі було питання про взаємовідносини між Кримом і Україною. З одного боку, під час громадянської війни тісні стосунки з Україною були дуже корисними для Москви. Адже Україна надавала півострову різноманітну допомогу і оперативно вирішувала багато партійних і радянських питань. Але, з іншого боку, центральне керівництво розуміло, що продовжувати й надалі подібні контакти між Кримом і Україною не можна. Україна могла «звикнути» до думки, що Крим належить саме їй.

Про те, що вожді КП(б)У досить серйозно ставилися до ідеї прилучення Криму до України недвозначно свідчить ряд фактів. Передовсім, це намагання уряду радянської УНР створити Південну федерацію, до якої, разом з Україною та іншими територіями Півдня, повинен був входити й Крим. Достатньо серйозно намагався встановити контроль над Кримом і в 1919 р. голова українського уряду Х. Раковський. Висувалися поодинокі спроби і в 1921 р. знову поставити на порядок денний питання про підпорядкування майбутньої Кримської республіки Україні.

Всі ці намагання українських урядовців зустрічали рішучу відсіч з боку Москви. Віддавати півострів Україні, котра сама ще не була достатньо мірою упокорена, для новонародженої імперії було небезпечним.

Національний рух в Україні після революції був сильним, і являв реальну загрозу для далекосяжних планів більшовиків по відтворенню імперії. І тому приєднання до України стратегічно важливого, тільки частково приборканого Криму заперечувалося. Керівники ЦК РКП(б) не мали намірів допустити навіть у перспективі втрати військових баз Чорноморського флоту. Адже одна справа — підпорядковувати Кримський обком керівництву КП(б)У під час військових дій, а зовсім інша — передати півострів у мирний час у розпорядження найбільшої за територією та чисельністю населення національної радянської республіки. Тому одразу після закінчення громадянської війни Москва перепідпорядкувала Кримський обком РКП(б) собі, і вже більше з власних рук цю територію не випускала.

Окрім стосунків з Україною, в Криму приховувалася це одна небезпека — національно-визвольний рух кримських татар. Це стало третьою причиною створення Кримської республіки.

Республіка в Криму дозволяла більшовикам зупинити національно-визвольний рух кримських татар, які під час громадянської війни звикли до думки про можливість встановлення власної державності. Приборкання небезпечної для більшовицької диктатури кримськотатарської національно-визвольної ідеї повинне було (як і в усіх інших національних радянських республіках) перевести рух в рамки керованого більшовицьким керівництвом процесу. «Умиротворення» кримських татар відбувалося за тим же сценарієм, як і в УСРР.

Щоб зняти з порядку денного національне питання, партія В. Леніна використала лозунг «права націй на самовизначення». Це гасло повинне було реалізуватися вирішуватися шляхом створення «незалежних» національних держав. «Самовизначатися» дозволялося лише тим народам, які вже жили при радянській системі влади.

Створюючи в Криму республіку, В. Ленін і його партія менш за все думали про дотримання концепції власної партії щодо національного питання. Розмови про «право націй на самовизначення», як і всі інші більшовицькі настанови, слугували лише одній меті — закріпленню власного панування на цій території.

Кримська АССР мала цілком радянський характер і цілковито підпорядковувалася наказам, котрі надходили з Москви. Місцевий сепаратизм, якій існував в перші роки існування на півострові радянської влади, завдяки неустанній «праці» чекістів поступово викорінювався, аж поки майже зовсім не зник.

Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що всі три більшовицькі кримські радянські республіки створювалися за територіальним принципом. В 1921 р. до нього додався деякий національний антураж. Проте не можна стверджувати, що через це Кримська АССР була державою кримських татар. Окрім згадки в Конституції про державну мову, прапор, герб і фіксовану квоту татар, які мали працювати в органах влади, татари серед інших національностей, які мешкали на півострові, не виділялися. Вони не мали принципових пільг, пов'язаних з їх національністю. Процес подальшої татарізації в жодному разі не відрізнявся від політики коренізації в інших радянських республіках.

ПОСИЛАННЯ:

¹ *Базив Д.* Геополитическая стратегия Украины. — К., Институт государства и права им. В. Корецкого НАН Украины, 2000. — С. 73; *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., Світогляд, 2004. — С. 455.

² *Касьяненко М.* «Добре повертатися з чужини...» // «День». — 2005. — 19 травня.

³ *Кричинский А.* Очерки русской политики на окраинах. — Ч. 1. К истории религиозных притеснений крымских татар. — Баку, Издание союза мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. — 294 с.

⁴ *Толоконников А.В.* Французская буржуазия и иуда Врангель (Договор Франции с Врангелем). — М., Госиздат, 1920. — 16 с.

⁵ *Крылов С.* Красный Севастополь. 7 ноября 1920 г. — 7 ноября 1921 г. — Севастополь, Госиздат, 1921. — 104 с.

⁶ *Васильев А.* Первая Советская власть в Крыму и её падение // Пролетарская революция. — 1922. — № 7. — С. 3–58.

⁷ *Палиенко Н.И.* Конфедерация, федерация и СССР. — Одесса, 1923. — 72 с.

⁸ *Котляревский С.А.* СССР и союзные республики. — М., 1924. — 139 с.

⁹ *Платонов А.* Канун Октября и Октябрьская революция на Юге // Морской сборник. — 1924. — № 10. — С. 13–27.

¹⁰ *Курган Р.* Страницы истории гражданской войны. — Харьков, Госиздат Украины, 1925. — 205 с.

¹¹ *Гальперин Г.* Народы советских республик и охрана их национальных прав. — Харьков, НКЮ, 1925. — 140 с.

¹² *Гороздин И.* Современная Крымская республика. // Новый Восток (Москва). — 1927. — № 79. — С. 99–120.

¹³ *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму. — Симферополь, Крымиздат, 1927. — 336 с.

¹⁴ *Буйский А.* Борьба за Крым и разгром Врангеля. — М.-Л., Госиздат, 1928. — 96 с.

¹⁵ *Никольский П.Н.* От Крымского ханства до наших дней. — Симферополь, Госиздат Крыма, 1929.

¹⁶ *Дурденевский В.Н.* Автономные республики в системе Союза ССР. — Иркутск, 1929. — 125 с.

¹⁷ *Рейхель М.О.* Формы объединения советских социалистических республик. / Советский федерализм. — М., 1930. — С. 22–31.

¹⁸ *Бочагов А.К.* Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. — Симферополь, Крымгосизд, 1930. — 117 с.

¹⁹ *Бояджиев Т.* Крымско-татарская молодёжь в революции. Краткий очерк из истории национально-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодёжи Крыма. — Симферополь, Крымгосиздат, 1930. — 112 с.

²⁰ *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму. — Симферополь, Крымиздат, 1927. — 336 с.

²¹ *Никольский П.А.* Население Крыма. — Симферополь, 1929; *Никольский П.Н.* От Крымского ханства до наших дней. — Симферополь, Госиздат Крыма, 1929.

²² *Никольский П.Н.* От Крымского ханства до наших дней. — Симферополь, Госиздат Крыма, 1929. — С. 19.

²³ *Рейхель М.О.* Формы объединения советских социалистических республик. / Советский федерализм. — М., 1930. — С. 22–31.

²⁴ *Рейхель М.О.* Формы объединения советских социалистических республик. / Советский федерализм. — М., 1930. — С. 27, 28.

²⁵ *Бочагов А.К.* Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. — Симферополь, Крымгосизд, 1930. — 117 с.

²⁶ *Бояджиев Т.* Крымско-татарская молодёжь в революции. Краткий очерк из истории национально-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодёжи Крыма. — Симферополь, Крымгосиздат, 1930. — 112 с.

²⁷ *Бочагов А.К.* Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. — Симферополь, Крымгосизд, 1930. — 117 с.

²⁸ *Бояджиев Т.* Крымско-татарская молодёжь в революции. Краткий очерк из истории национально-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодёжи Крыма. — Симферополь, Крымгосиздат, 1930. — 112 с.

²⁹ *Хайкевич В.* О работе среди татар. // Красный Крым. — 1921. — 13 апреля; *В. Хайкевич* «Основной крымский вопрос». // Красный Крым. — 1921. — 26 апреля.

³⁰ *Будушев В.* Революционное движение в Турции и национальный вопрос на окраинах России. // Красный Крым. — 1921. — 15 апреля.

³¹ Внуков. О чём нельзя забывать // Красный Крым. — 1921. — 20 апреля.

³² Красный Крым. — 1921. — 15 апреля.

³³ Там само. — 20 апреля.

³⁴ *Платонов А.* Канун Октября и Октябрьская революция на Юге // Морской сборник. — 1924. — № 10. — С. 13–27.

³⁵ *Васильев А.* Первая Советская власть в Крыму и её падение // Пролетарская революция. — 1922. — № 7. — С. 3–58.

³⁶ К-ая М. «19-й». Установление Советской власти в Крыму // Красный Крым. — 1923. — 20 сентября.

³⁷ *Сталин И.* О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская Революция». / Сочинения. — Т. 13. Июль 1930 — Январь 1934. — М., Госполитиздат, 1951. — С. 84–102.

³⁸ *Сталин И.* О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская Революция». / Сочинения. — Т. 13. Июль 1930 — Январь 1934. — М., Госполитиздат, 1951. — С. 101.

³⁹ Открытое письмо Истпарта Крымского областного комитета ВКП(б). // Революция в Крыму. — 1932. — № 10. — С. 3–4.

⁴⁰ Ремпель Л.И. Красная гвардия в Крыму в 1917 — 1918 гг. — Симферополь, 1931. — 164 с.

⁴¹ Жуков В.К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. — М., Молодая гвардия, 1932. — 288 с.

⁴² Трайнин И.П. Советская федерация и национальный вопрос. // В кн.: 15 лет советского строительства. К XV годовщине Октябрьской революции. — М., ОГИЗ, 1932. — С. 39–109; Трайнин И.П. Проблема суверенитета в советской федерации. // Известия АН СССР. — Отдел экономики и права, 1945. — № 3. — С. 11–17.

⁴³ Доброжинский Г. Освобождение Крыма. — М., 1932. — 88 с.

⁴⁴ Атлас М.Л. Борьба за Советы. Очерки по истории Советов в Крыму. 1917–1918 гг. — Симферополь, Крымиздат, 1933. — 144 с.; Атлас М. После Февраля (1917 г.) в Крыму. // Красный Крым. — 1932. — 12 марта.

⁴⁵ Атлас М., Советов В. Расстрел Советского правительства Крымской республики Тавриды. — Симферополь, Гос. изд. КрымАССР, 1933. — 106 с.

⁴⁶ Соколов А.П. Бої біля Перекопу (1920 рік): історичний нарис — К., 1935. — 71 с.

⁴⁷ Рабинович А. 15 лет создания Крымской АССР. — Симферополь, Крымиздат, 1936. — 86 с.

⁴⁸ Шамко Е.Н. Героическая борьба трудящихся Украины и Крыма против военных интервентов (ноябрь 1918 — апрель 1919 гг.). — Симферополь, 1937. — 29 с.

⁴⁹ Вольфсон Б. Крах германской оккупации в Крыму // История марксизма-ленинизма. — М., 1937. — № 8. — С. 85–99; Вольфсон Б. Изгнание германских оккупантов из Крыма. — Симферополь, Крымиздат, 1939. — 60 с.; Вольфсон Б. Изгнание англо-французских интервентов из Крыма и первые шаги Советской власти // Историк марксист. — 1940. — Кн. 4 — 5 (80 — 81). — С. 36 — 52; Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля. — Симферополь, Крымиздат, 1940. — 119 с.; Вольфсон Б.И. Советская республика Тавриды // Ученые записки Кустанайского пединститута. — Том. III. — Кустанай, 1959. — С. 89–147.

⁵⁰ Надинский П.Н. Октябрьские дня в Крыму. // Красный Крым. — 1938. — 7 ноября.

⁵¹ Васильев Б. Изгнание германских оккупантов из Крыма. — Симферополь, Красный Крым, 1939. — 60 с.

⁵² Щербаков М., Рагацкий С. Крымская АССР. — Симферополь, Крымиздат, 1939. — 258 с.

⁵³ Чернов Ф. Возникновение и формирование Советского государства. // «Под знаменем марксизма». — 1939. — № 7. — С. 158–176.

⁵⁴ Вуль Р. Антон Слуцкий. Историко-биографический очерк. — Симферополь, Крымиздат, 1939. — 201 с.; Вуль Р., Надинский П. Трудящиеся татары Крыма в борьбе против белогвардейцев и интервентов (1918–1920 гг.) // Красный Крым. — 1940. — 2 ноября.

⁵⁵ Загородский Ф.С. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму. — Симферополь, Крымгосиздат, 1940. — 133 с.

⁵⁶ Денисов А.И. Советское государственное право. — М., Юриздат, 1940. — 336 с.

⁵⁷ Чигарёв И.С. Партия большевиков — организатор Союза ССР. 1917–1922 гг. — М., Госполитиздат, 1949. — 164 с.

- ⁵⁸ *Чугаев Д.А.* Образование СССР. — М., Госполитиздат, 1951. — 68 с.
- ⁵⁹ *Ананов И.Н.* Система органов государственного управления в советской социалистической федерации. — М., Изд-во АН СССР, 1951. — 344 с.
- ⁶⁰ *Попов П.И.* Большевики Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (апрель 1917 — январь 1918 гг.). — Автореферат дис. ...канд. ист. наук. — М., 1952. — 21 с.
- ⁶¹ *Рубинштейн Н.Л.* Внешняя политика Советского государства в 1921–1925 годах. — М., Госполитиздат, 1953. — 568 с.
- ⁶² *Успенская В.* Борьба за Советскую власть в Крыму // Крымская правда. — 1953. — 20 февраля.
- ⁶³ *Рабинович А.* 15 лет создания Крымской АССР. — Симферополь, Крымиздат, 1936. — 86 с.
- ⁶⁴ *Щербаков М., Рагацкий С.* Крымская АССР. — Симферополь, Крымиздат, 1939. — 258 с.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Там само. — С. 60, 225.
- ⁶⁷ *Рубинштейн Н.Л.* Внешняя политика Советского государства в 1921–1925 годах. — М., Госполитиздат, 1953. — 568 с.
- ⁶⁸ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — Симферополь, Крымиздат, 1951. — 230 с.; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. Ч. 2. — Симферополь, Крымиздат, 1957. — 303 с.
- ⁶⁹ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. Крым в период социалистического строительства (1921–1941 гг.). / Под общ. ред. И.С. Чирвы. — Симферополь, Крымиздат, 1964. — 222 с.; Очерки по истории Крыма. — Ч. IV. Крым в период Великой Отечественной войны, в годы восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства (1941–1965 гг.). / Под общ. ред. И.С. Чирвы. — Симферополь, Крымиздат, 1967. — 319 с.
- ⁷⁰ *Чирко В.А.* Об'єднавчий рух на Україні за створення Союзу РСР. — К., 1954. — 151 с.
- ⁷¹ *Чугаев Д.А.* Коммунистическая партия — организатор Советского многонационального государства. — М., Госполитиздат, 1954. — 120 с.
- ⁷² *Шевчук Г.М.* Борьба трудящихся Советской Украины против контрреволюции на Юге в 1920 году. — К., Изд-во АН УССР, 1956; *Шевчук Г.М.* Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 — квітень 1919). — К., Радянська школа, 1959. — 175 с.
- ⁷³ *Сёмин А.С., Горчаков А.А.* Революционный комитет Крыма и его роль в упрочении Советской власти (ноябрь 1920 г. — ноябрь 1921 г.). // Известия Крымского педагогического института (Симферополь). — 1957. — Т. XXVIII. — С. 129–145.
- ⁷⁴ *Гречанюк Н.М., Попов П.И.* Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов. — Симферополь, Крымиздат, 1957. — 134 с.
- ⁷⁵ *Шарапов Я.Ш.* Национальные секции РКП(б). — Казань, Изд-во Казанского университета, 1967. — 271 с.

⁷⁶ *Васюков В.С.* Предыстория интервенции. Февраль 1917 — март 1918. — М., Политиздат, 1968. — 296 с.

⁷⁷ *Яцунский В.К.* Изменения в размещении населения Европейской России в 1724–1916 гг. // История СССР. — 1957. — № 1. — С. 192–224.

⁷⁸ *Куличанова В.Н.* Большевики Крыма в период подготовки вооружённого восстания. // Известия Крымского педагогического института. — Т. 28. — 1957. — С. 23–29.

⁷⁹ *Литвинова А.* Крым. Год 1917-й. (40 лет назад). // Крымская правда. — 1957. — 17 июля.

⁸⁰ *Хмелинин М.И.* Критика современных реакционных буржуазных теорий государства и права. — М., 1957. — 72 с.

⁸¹ *Гилилов С.С.* Разработка В.И. Лениным принципов строительства многонационального Советского государства. // Учёные записки Академии общественных наук при ЦК КПСС. — Вып. 30. — М., 1958. — С. 45–83.

⁸² *Волошинов Л.И.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — Симферополь, Крымиздат, 1960. — 134 с.

⁸³ *Якубовская С.И.* Объединительное движение за образование СССР (1917–1922). — М., 1947. — 199 с.; *Якубовская С.И.* Строительство Союзного Советского Социалистического государства. 1922–1925 гг. — М., 1960. — 398 с.; *Якубовская С.И.* Советская историография образования СССР. // Вопросы истории. — 1962. — № 12. — С. 3–17.

⁸⁴ *Чистяков О.И.* Взаимоотношения советских республик до образования СССР. — М., Госполитиздат, 1955. — 151 с.; *Чистяков О.И.* Национально-государственное строительство в РСФСР в годы гражданской войны (1918–1920 гг.). — М., Изд-во МГУ, 1964. — 90 с.

⁸⁵ *Чирва И.С.* Крым революционный. Историко-партийный очерк. — К., 1963.

⁸⁶ *Баранченко В.Е.* Гавен. / Науч. ред. Ю.А. Геллер. — М., Молодая Гвардия, 1967. — 160 с.

⁸⁷ *Васюков В.С.* Предыстория интервенции. Февраль 1917 — март 1918. — М., Политиздат, 1968. — 296 с.

⁸⁸ *Викторов А., Максют Г.* Великий Октябрь в Крыму. // Красный Крым. — 1968. — 31 января.

⁸⁹ *Руденко Н.С.* Борьба за победу и упрочение Советской власти в Крыму (Ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). — Автореферат. ... канд. ист. наук. — М., 1968. — 16 с.

⁹⁰ *Забаштанов В.* Страницы прошлого. // Под знаменем Ленина. — 1969. — 2, 4, 6, 18, 23 сентября, 15, 20 ноября.

⁹¹ *Куличанова В.Н.* Большевики Крыма в период подготовки вооружённого восстания. // Известия Крымского педагогического института. — Т. 28. — 1957. — С. 23–29.

⁹² *Литвинова А.* Крым. Год 1917-й. (40 лет назад). // Крымская правда. — 1957. — 17 июля.

⁹³ *Волошинов Л.И.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — Симферополь, Крымиздат, 1960. — 134 с.

⁹⁴ *Чирва И.С.* Крым революционный. Историко-партийный очерк. — К., 1963.

⁹⁵ *Васюков В.С.* Предыстория интервенции. Февраль 1917 — март 1918. — М., Политиздат, 1968. — 296 с.

⁹⁶ *Баранченко В.Е.* Гавен. / Науч. ред. Ю.А. Геллер. — М., Молодая Гвардия, 1967. — 160 с.

⁹⁷ *Очерки по истории Крыма.* — Ч. III. Крым в период социалистического строительства (1921–1941 гг.). / Под общ. ред. И.С. Чирвы. — Симферополь, Крымиздат, 1964. — 222 с.

⁹⁸ *Национальная государственность союзных республик.* — М., Юридическая литература, 1968. — 568 с.

⁹⁹ *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году. (Хронология событий). — М., Мысль, 1969. — 487 с.; *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РСДРП(б)–РКП(б) в 1917–1918 гг. (Хронология событий). — М., Мысль, 1974. — 557 с.; *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РКП(б) в 1918–1919 гг. (Хронология событий). — М., Мысль 1976. — 582 с.

¹⁰⁰ *Гилилов С.С.* В.И. Ленин — организатор Советского многонационального государства. — Изд. 2-е, переработ. и доп. — М., Политиздат, 1972. — 232 с.

¹⁰¹ *Курицын В.М.* Переход к НЭПу и революционная законность. — М., Наука, 1972. — 215 с.

¹⁰² *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.). — М., Политиздат, 1975. — 703 с.

¹⁰³ *Сирченко И.Т.* Выполняя приказ В.И. Ленина... (Потопление Черноморского флота в 1918 г.). — М., Мысль, 1979. — 277 с.

¹⁰⁴ *Конonenко Л.П.* Вооружённые силы Республики Тавриды. // Вопросы истории СССР. — Вып. 24. — Харьков, 1979.

¹⁰⁵ *Никольников Г.А.* Брестский мир и Украина. — К., Наукова думка, 1981. — 175 с.

¹⁰⁶ *Бугай Н.Ф.* Органы защиты завоеваний Октября. — М., Мысль, 1981. — 176 с.

¹⁰⁷ *Козлов А.И.* Во имя революции (Потопление черноморского флота по приказу В.И. Ленина в 1918 г.). — Ростов-на-Дону, Изд-во ростовского ун-та, 1985. — 221 с.

¹⁰⁸ *Руденко Н.С.* Борьба за победу и упрочение Советской власти в Крыму (Ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). — Автореферат. ... канд. ист. наук. — М., 1968. — 16 с.

¹⁰⁹ *Зенченко К.Я.* Владимир Ильич Ленин и революционное движение в Крыму. — Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — К., 1970. — 16 с.

¹¹⁰ *Викторов А.М.* Установление Советской власти и первые шаги советского государственного строительства в Крыму (Февраль 1918 — апрель 1918 гг.). — Автореф. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1974. — 16 с.

¹¹¹ *Конonenко (Гарчева) Л.П.* Создание Советской социалистической республики Тавриды и деятельность её ЦИК и СНК. — Автореферат дисс... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1981. — 18 с.

¹¹² *Історія міст і сіл Української РСР.* Кримська область. — К., Інститут історії, 1974. — 802 с.

¹¹³ *Очерки истории Крымской областной партийной организации.* / Под ред. И. Чирвы, М. Акулова, В. Арбузова и др. — Симферополь, Таврия, 1981. — 374 с.

¹¹⁴ СССР и Турция. 1917–1979. — М., Наука, Главная редакция восточной литературы, 1981. — 320 с.

¹¹⁵ «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», «Крымский контекст», «Крымский архив», «Клио», «История народов Причерноморья» та ін.

¹¹⁶ *Брошеван В.М.* О механизме образования Крымского обкома партии. — Симферополь, 1989; *Брошеван В.М.* Жертвы и виновники «Красного террора» в Крыму (конец 1920 — начало 1921 гг.) // Проблемы политической истории Крыма. — Вып. 2. — Симферополь, 1996. — С. 17–28; *Брошеван В.М., Чёрная В.Г.* Крым в составе Украины. — Кн. 1. Крым. 1921–1991 гг. Историко-документальный очерк. — Симферополь, 1999. — 110 с.

¹¹⁷ *Зарубин А.Г.* Основные проблемы Советского периода истории Крыма (1917–1941). // Ватан (Родина) (Симферополь). — 1992. — № 3. — С. 9–22; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Милли Фирка — национальная партия крымских татар (1917–1920). // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1994. — № 7. — С. 67–72; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Крымскотатарское национальное движение в 1917–1920 гг. // Крымский контекст. — 1994. — № 2. — С. 64–76; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Голод в Крыму (1921–1923) // Клио (Симферополь). — 1995. — № 1–4. — С. 34–38; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, Таврия, 1997. — 352 с.; *Зарубин В.Г.* Из истории государственности Крыма в годы революции и гражданской войны // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Вып. I. — Симферополь, Таврия, 1997. — С. 435–444; *Зарубин В.Г.* К вопросу о первом опыте конституционного строительства в Крыму // Вісник Університету внутрішніх справ. — Вип. 7. — Ч. 1. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія та сучасність. — Харків, 1999. — С. 48–53.

¹¹⁸ *Ишин А.В.* Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году // Проблемы материальной и духовной культуры народов Причерноморья с античных времён до наших дней. Материалы I научных чтений. 14–15 ноября 1996 г. — Симферополь, 1996.; *Ишин А.В.* Красный террор в Крыму в 1920 — 1921 годах и его последствия // Культура народов Причерноморья. — 1997. — № 1. — С. 112–113; *Ишин А.В.* Организация и деятельность органов Советской власти, осуществлявших борьбу с вооружённым антибольшевистским движением на Крымском полуострове 1920–1922 годах // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 158–165.

¹¹⁹ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. — М., Мысль, 1992. — 446 с.

¹²⁰ *Королёв В.И.* Возникновение политических партий в Таврической губернии. — Симферополь, Таврия, 1993. — 42 с.; *Королёв В.И.* Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917–1918 гг.). — Симферополь, «Таврия», 1994. — 37 с.

Королёв В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 г. (Политические партии и власть). — Симферополь, Таврия, 1993. — 86 с.

¹²¹ *Леонов С.В.* Советская государственность: замыслы и действительность (1917–1920 гг.) // Вопросы истории. — 1990. — № 12. — С. 29–48.

¹²² *Сергийчук В.* Центральна Рада і Чорноморський флот. // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції. Київ, 20 березня 1997 р. — Ч. 2. — К., Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 379–385; *Сергийчук В.* Український Крим. — К., 2001. — 304 с.; *Сергийчук В.* Сучасна турецька

історіографія про дипломатичні стосунки Туреччини і України. // Науковий вісник дипломатичної Академії України. — Вип. 1. — К., 1998. — С. 52–57.

¹²³ *Василевський П.* Чорноморський флот під українськими національними прапорами в 1917–1918 рр. // Дзвін (Львів). — 1990. — № 11. — С. 81–83.

¹²⁴ *Сидак В.С., Козенюк В.А.* Революцію назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. — К., Генеза, 2004. — 246 с.

¹²⁵ *Тополянский В.* Покорение здравницы: Как большевики взяли Крым // Новое время. — 1995. — № 49. — С. 40–41; № 50. — С. 40–41.

¹²⁶ *Чумак В.* Кримська карта. // Політика і час. — 1994. — № 9; *Чумак В.* Україна і Крим. Спільність історичної долі: феномен на межі Європи і Сходу. — К., 1995. — 88 с.

¹²⁷ *Іванець А.В.* Нариси діяльності українських політичних партій в Криму (20 століття) // Учёные записки Симферопольского государственного университета. — Симферополь, 1998. — № 6 (45). — С. 64–69; *Іванець І.* Кримський вектор політики гетьмана Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради // Гетьман Павло Скоропадський і Українська держава 1918 року. Науковий збірник. — К., 1998. — С. 238–239.

¹²⁸ *Бугай Н.Ф.* Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы. 1918–1921 гг. — М., Наука, 1990. — 320 с.

¹²⁹ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., Основи, 1994. — 168 с.

¹³⁰ *Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В.* Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). — Симферополь, 2003. — 208 с.

¹³¹ *Капелюшний В.П.* Дослідження проблем Чорноморського флоту в контексті українського державотворення (1917–1920 рр.). // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — Вип. 1. — К., 2000. — С. 150–153.

¹³² *Гарчев П.И.* С.М. Киров — организатор Крымской республики. // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 4. — С. 51–61; *Гарчев П.И., Гарчева Л.П., Максименко М.М.* Изучение истории установления Советской власти в Таврической губернии. // Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. — К., Наукова думка, 1987. — С. 157–173 *Гарчев П.И., Кононенко (Гарчева) Л.П., Максименко М.М.* Республіка Таврида. — К., Політвидав України, 1990. — 127 с.; *Гарчев П.И.* О роли ЦК РКП(б) в создании Крымской Советской Социалистической Республики в 1919 году // Тезисы докладов научной конференции 23–28 сентября 1991 г. — Симферополь, 1991.

¹³³ *Гарчев П., Гарчева Л.* В.И. Ленин и создание единого фронта обороны в 1918 г. // Страницы крымской Ленинианы. — Сборник краеведческих очерков. — Симферополь, 1989.

¹³⁴ *Гарчев П.И., Овод В.В.* Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. // Український історичний журнал. — 1992. — № 4. — С. 22–31.

¹³⁵ *Дубко Ю.В.* Проблемы Крымской государственности (1918–1919 гг.) // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. — Материалы научно-практической конференции (г. Симферополь, 24–25 мая 1996 г.) — Симферополь, 1996. — С. 34–37; *Дубко Ю.В.* Советская Республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. / Под ред. В.А. Зайцева. — Симферополь, Таврия, 1999. —

208 с.; *Дубко Ю.В., Иванов И.В.* Черноморский флот и Республика Тавриды весной 1918 г. Кто мог остановить германское вторжение? // Черноморский флот в судьбе России. — Материалы международной конференции «Чёрное море и флот: история и современность». — Симферополь, 2000. — С. 32–34.

¹³⁶ *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская республика: год 1921. (Краткий исторический очерк). — Симферополь, Таврия, 1992. — 127 с.; *Брошеван В.* Граница севернее Перекопа... (Из истории вопроса о границе между Крымом и Украиной в годы гражданской войны). // Республика Крым. — 1993. — № 8. — С. 3.

¹³⁷ *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская республика: год 1921. (Краткий исторический очерк). — Симферополь, Таврия, 1992. — 127 с.; *Форманчук А.А.* Мифы советской эпохи. — Симферополь, Таврия, 2002. — 688 с.

¹³⁸ *Дементьев Н.Е., Андронов И.Ф.* О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР. // Культура народов Причерноморья. — 2000. — № 15. — Декабрь. — С. 60–646; *Дементьев Н.Е.* К вопросу о принципах создания Советских республик в Крыму. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1993. — № 4. — С. 36–39.

¹³⁹ *Хайрулдинов М.А.* К вопросу о государственности крымских татар // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. — Симферополь, 1996. — С. 95–98.

¹⁴⁰ *Петров В.П.* К истории образования Крымской АССР в 1921 году. // Информационно-методический бюллетень Крымского обкома партии. — Симферополь, 1989.

¹⁴¹ *Хайрулдинов М.А.* К вопросу о государственности крымских татар // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. — Материалы научно-практической конференции (г. Симферополь, 24–25 мая 1996 г.) — Симферополь, 1996. — С. 97:

¹⁴² *Урсу Д.П.* Политика коренизации и судьбы крымскотатарской интеллигенции. // Проблемы политической истории Крыма. Научно-практическая конференция, г. Симферополь, 24–25 мая. — Симферополь, 1996; *Урсу Д.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941 гг.). — Симферополь, Крымучпедгиз, 1999. — 110 с.

¹⁴³ *Сейтбекиров Э.* Священная борьба крымских татар. // Голос Крыма. — 1997. — 31 октября, 6, 28 ноября, 19 декабря; *Сейтбекиров Э.* Суд над «Милли-Фиркой». // Голос Крыма. — 1999. — 5 марта.

¹⁴⁴ *Дементьев Н.Е.* Возвращаясь к ленинизму. // Информационно-методический бюллетень Крымского обкома партии. — Симферополь, 1989; *Дементьев Н.Е.* О политике татаризации в Крыму // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1993. — № 2; *Дементьев Н.Е.* Право на справедливости. // Республика Крым. — 1999. — 12 ноября.

¹⁴⁵ *Копиленко О.Л.* Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. — К., Таксон, 2002. — 342 с.

¹⁴⁶ *Черныш И.В.* Из истории конституционного строительства в Крыму. // Вісник Університету внутрішніх справ. — Вип. 7. — Ч. 1. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія та сучасність. — Харків, 1999. — С. 157–158.

¹⁴⁷ *Брошеван В.М.* Коммунисты — организаторы вооружённых завоеваний социалистической революции в Крыму (1918–1920 гг.). — Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1985. — 18 с.

¹⁴⁸ *Королёв В.И.* Рабочее и профессиональное движение в Крыму и Северной Таврии от Февральской революции до установления Советской власти. — Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1990. — 21 с.; *Королёв В.И.* Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899–1918 рр. — Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — 44 с.

¹⁴⁹ *Бородін С.В.* Аграрні відносини у Криму (1918–1926 рр.). — Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000. — 18 с.

¹⁵⁰ *Дубко Ю.В.* Радянська Соціалістична Республіка Тавриди: історико-правові аспекти. — Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — 20 с.

¹⁵¹ *Дубрава О.П.* Формування державних кордонів України (1917–1925 рр.). — Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 24 с.

¹⁵² *Федуков В.В.* Ради Таврійської губернії (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1992. — 24 с.

¹⁵³ *Крупина Віктор Олександрович.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.). — Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., Інститут історії України НАН України, 2005. — 225 с.

¹⁵⁴ *Гарчева Л.П.* Создание Советской республики Тавриды. // Крымская правда. — 1990. — 11 апреля; *Брошеван В.* 75 дней Крымской республики // Крымская правда. — 1990. — 24 августа; *Брошеван В.М.* «ЧК не писали резолюций, а их осуществляли». Из истории КрымЧК. // Таврические ведомости. — 1995. — 16 декабря; *Зонин С.* Теория и практика перманентного уничтожения. // Звезда. — 1994. — № 9. — С. 129–152; *Мальгин А.* Время жертвы. // Таврические Ведомости. — 1995. — 14 января; *Мальгин А.* 22 марта. // Таврические Ведомости. — 1995. — 18 марта; *Николаенко Н.* Закончилась ли в двадцатом? // Крымские известия. — 1995. — 25 ноября; *Вадимов Ю.* Идеологические «легенды Крыма». (Об общественно-политической жизни Крыма 1921–1941 гг.). // Голос Крыма. — 1995. — 11 августа; *Возгрин В.* Этноконфликтная ситуация в довоенном Крыму (история, специфика, последствия). // Голос Крыма. — 1996. — № 42. — 1 ноября; № 43. — 6 ноября; № 44. — 15 ноября.; *Зарубин А.* Как возникла республика Тавриды? // Крымский комсомолец. — 1990. — 3 февраля; *Урсу Д.* Крым: проблемы национально-государственного строительства 1920-х гг. // Голос Крыма. — 1999. — 19 ноября; *Барская Т.* Крым: черты XX века: 1901–1910 годы. // Крымская газета. — 2000. — 14 декабря; *Куковякин В.* Крым: черты XX века: 1911–1920 годы. // Крымская газета. — 2000. — 15 декабря; *Агаркова Т.* Крым: черты XX века: 1921–1930 годы. // Крымская газета. — 2000. — 19 декабря; *Дементьев Н.* Об одном из уроков крымской истории. // Крымская правда. — 2002. — 4 января.

¹⁵⁵ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Спр. 275, 448, 566, 596, 667, 676, 846 та ін.

¹⁵⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. — М., Госполитиздат, 1958; Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. — М., Госполитиздат, 1958; Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчёт. — М., Госполитиздат, 1962. — 397 с.; Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., Госполитиздат, 1959. — 602 с.; Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. — М., Госполитиздат, 1961; Девятый съезд РКП(б). Март–апрель 1920 года. Протоколы. — М., Госполитиздат, 1960. — 650 с.; Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенограф. отчёт. — М., Госполитиздат, 1963. — 915 с. Одиннадцатый съезд РКП(б). Март–апрель 1922 года. Стенографический отчёт. — М., Госполитиздат, 1961. — 873 с.; КПСС в резолюциях и

решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 2. 1917 — 1924. — Изд. 9. — М., Политиздат, 1983. — 606 с.

¹⁵⁷ Бюллетень I Всеукраинского Учредительного съезда Советов Рабочих, Крестьянские, Красноармейских и Флотских Депутатов. — № 4. — 1921. — 11 ноября (пятница). — Симферополь. — 40 с.

¹⁵⁸ Систематический сборник действительных законодательных актов правительства РСФСР и Союза ССР (октябрь 1917 г. — ноябрь 1929 г.). — М., 1930. — 499 с.; История национально-государственного строительства в СССР. 1917–1978. — Сборник документов. — В 2-х томах. — Т. 1. История национально-государственного строительства в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917–1936 гг.). / Под ред. Д. Чугаева. — М., Мысль, 1972. — 516 с.

¹⁵⁹ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. / Отв. ред. Л.Д. Солодовник. — Симферополь, Крымиздат, 1968. — 241 с.

¹⁶⁰ Сборник отчётов отделов Крымревкома. — Симферополь, 1921. — 136 с.; Отчёт о работе Симферопольского Исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Симферополь, 1922. — 79 с.

¹⁶¹ Вопросы экономического районирования СССР. Сборник материалов и статей (1917–1929 гг.). — М., Госполитиздат, 1957. — 343 с.; Весь Крым 1920–1925. / За пять лет. Юбилейный сборник. — Симферополь, Изд-во КрымЦИК'а, 1926. — 572 с.; Десять лет Советского Крыма (1920–1930 гг.). / Сборник документов и материалов под редакцией И. Козлова. — Симферополь, Крымиздат, 1930. — 557 с.; Отчёт Совету Труда и Обороны. На 1-е апреля 1922 г. — Симферополь, КрымЭКОСО, 1922. — 216 с.; Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923 гг. — М., 1924. — 481 с.; Советскому Крыму 20 лет. 1920–1920. — Симферополь, Крымиздат, 1940. — 318 с.; Статистико-экономический атлас Крыма. — Вып. 1. — Симферополь, Крымстатуправление и Крымиздат, 1922. — 49 с.; Четыре года Соввласти в Крыму. 1920–1924. — Симферополь, КрымЦИК и Совнарком, 1924. — 409 с.

¹⁶² Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. — В 2-х томах. — Т. 1. Март 1917 — Апрель 1918 гг. — Симферополь, Крымиздат, 1957. — 319 с.; Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. — В 2-х томах. — Т. 2. Май 1918 г. — Ноябрь 1920 г. — Симферополь, Крымиздат, 1961. — 363 с.; Вопросы развития Крыма. / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. — Вып. 3. — Симферополь, Таврия, 1996. — 98 с.

¹⁶³ Под знаменем Великого Октября. Подвиги моряков в боях за освобождение Крыма от белогвардейцев в 1920 г. Документы и воспоминания. — Севастополь, Политиздат ЧФ, 1961. — 286 с.

¹⁶⁴ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. — Сборник документов № 1. Март–Октябрь 1917 г. — М., Госполитиздат, 1957. — 533 с.; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. — Сборник документов № 2. Ноябрь 1917 г. — Февраль 1918 г. — М., Госполитиздат, 1957. — 504 с.; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)-РКП(б) с местными партийными организациями. — Сборник документов № 3. — М., Политиздат, 1967; Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. — Сборник документов № 4. Август–Октябрь 1918 г. — М., Госполитиздат, 1969. — 515 с.; Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. — Сборник документов № 5. Ноябрь–Декабрь 1918 г. — М., Госполитиздат, 1970. — 424 с.; Переписка

Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. — Сборник документов № 6. Июнь–Июль 1919 г. — М., Госполитиздат, 1974. — 791 с.; Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями. — Сборник документов № 7. Апрель–Май 1919 г. — М., Госполитиздат, 1972. — 627 с.

¹⁶⁵ Хроника исторических событий на Дону, Кубани и в Черноморье. — Вып. I. Март 1917 г. — Март 1918 г. — М., 1939. — 154 с.; Хроника исторических событий на Дону, Кубани и в Черноморье. — Вып. II. Март 1918 г. — Апрель 1920 г. — М., 1941. — 256 с.; Хроника революционных событий в Крыму (1917–1920 гг.). — Симферополь, Крымиздат, 1969. — 190 с.

¹⁶⁶ *Гавен Ю.* Октябрь в Крыму. // Революция в Крыму. — 1922. — № 2. — С. 5–2; *Гавен Ю.* Возникновение Крымской организации РКП (большевиков) // Революция в Крыму. — 1923. — № 2. — С. 5–15; *Гавен Ю.* Первые шаги Советской власти в Крыму // Революция в Крыму. — 1923. — № 2. — С. 39–56; *Гавен Ю.* Пролетарский переворот в Крыму // Красный Крым. — 1923. — 14 ноября; *Гавен Ю.* Борьба большевистского подполья за Советский Крым. // Революция в Крыму. — 1930. — № 9. — С. 5–53; *Гавен Ю.* Из истории революционного движения в Крыму // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Симферополь, 1931. — Т. 4. — С. 1–18.

¹⁶⁷ *Елагин В.* Евпаторийский Октябрь и начало Советской власти. // Революция в Крыму. — 1922. — № 1. — С. 41–48.

¹⁶⁸ *Фирдевс И.* Октябрьский переворот в Симферополе. // Революция в Крыму. — 1922. — № 1. — С. 33–36; *Фирдевс И.* Первый период советской власти в Крыму // Революция в Крыму. — Симферополь, 1923. — № 2. — С. 57–68; *Фирдевс И.* Влияние революции 1905 года на национально-освободительное движение крымских татар. // Революция в Крыму. — 1925. — № 2 (6). — С. 23–28.

¹⁶⁹ Наприклад, Пролетарская революция. — 1922. — № 7. — 256 с.; *Раскольников Ф.* Трагедия Черноморского флота. // Пролетарская революция. — 1925. — № 2 (37). — С. 170–185.

¹⁷⁰ *Оболенский В.А.* Мои воспоминания и мои современники. // Таврические Ведомости. — 1994. — 12–19 августа; *Оболенский В.А.* Крым в 1917–1920-е годы. // Крымский архив. — 1994. — № 1. — С. 59–86; 1996. — № 2. — С. 14–28; 1999. — № 4. — С. 60–81; 2001. — № 7. — С. 163–199.

¹⁷¹ *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. — М.: «Мысль», 1990. — 250 с.

¹⁷² *Слащев-Крымский Я.А.* Белый Крым. 1920 г: Мемуары и документы. — М.: «Наука», 1990. — 272 с.; 231. *Слащев Я.* Крым в 1920 г: Отрывки из воспоминаний. — М.-Л.: Государственное издательство, 1924. — 148 с.

¹⁷³ *Врангель П.Н.* Записки (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — В 2-х книгах. Издано перепечаткой с сокращениями из альманаха «Белое дело» (книги 5 и 6. — Берлин, 1928). — М., Изд-во «Космос», 1991. — Кн. 1. — 294 с.; Кн. 2. — 236 с.

¹⁷⁴ *Пасманник Д.С.* Революционные годы в Крыму. — Париж, 1926. — 126 с.; *Пасманник Д.* Революционные годы в Крыму. (Отрывки). // Крымский архив. — 1999. — № 4. — С. 82–87.

¹⁷⁵ «Борец за коммунизм», «Вольный юг», «Голос татар», «Известия временного рабоче-крестьянского правительства Крыма и Симферопольского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», «Известия Симферопольского военно-револю-

ционного комитета», «Известия Крымского областкома партии РКП(б)», «Красная звезда», «Красный Крым», «Крымский вестник», «Крымский коммунист», «Крым», «Прибой», «Путь борьбы», «Таврическая правда», «Таврический голос», «Таврический коммунист», «Таврические советские известия», «Южные Ведомости» та ін.

¹⁷⁶ «Бюллетень Севастопольского военно-революционного комитета, «Гроза», «Известия Таврического университета», «Известия Таврической учёной архивной комиссии», «Крымский вестник», «Морской сборник», «Наше дело», «Партиец», «Русская старовина», «Русский Вестник», «Таврический телеграф» та ін.

¹⁷⁷ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 835. — Арк. 1, 7.

¹⁷⁸ Там само. — Спр. 829. — Арк. 10.

¹⁷⁹ *Гейсман П.А., Дубровский А.Н.* Граф Пётр Иванович Панин (1721–1789). — СПб., 1897. — С. 57.

¹⁸⁰ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. — М., Мысль, 1992. — С. 269.

¹⁸¹ *Соловьёв С.* История падения Польши. — М., 1863. — С. 163–166.

¹⁸² *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. — Т. I. — СПб, 1879. — С. 385. — Приложение VII.

¹⁸³ *Соловьёв С.* Вказана праця. — С. 165.

¹⁸⁴ *Григорович Н.* Вказана праця. — С. 444. — Приложение XI.

¹⁸⁵ *Данильченко О.О.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. // Історичні зошити. — К., Інститут історії України, 1993. — С. 6.

¹⁸⁶ *Озенбашлы А.* Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. — Казань, 1992. — С. 69–70.

¹⁸⁷ Крымская АССР. // Большая Советская Энциклопедия. — Т. 35. — М., 1937. — С. 308.

¹⁸⁸ *Брук С.И., Кабузан В.М.* Миграция населения в России в XVIII — начале XX века (численность, структура, география). // История СССР. — 1984. — № 4. — С. 43.

¹⁸⁹ Там само. — С. 46.

¹⁹⁰ Крымская АССР. // Большая Советская Энциклопедия. — Т. 35. — С. 307.

¹⁹¹ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — Симферополь, Крымиздат, 1951. — С. 105.

¹⁹² *Возгрин В.Е.* Вказ. праця. — С. 286.

¹⁹³ *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. (Историко-экономическое исследование). — Черкассы, «Сіач», 1993. — С. 247.

¹⁹⁴ Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа. // Составители: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Ахмет-кызы Озенбашлы. — Симферополь, 1997. — С. 7–8.

¹⁹⁵ *Мочанов А.Е.* Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. — Симферополь, 1929. — С. 61; *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 288.

- ¹⁹⁶ *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 279.
- ¹⁹⁷ *Ульяницкий В.А.* Документы о конференциях на конгрессе в Бухаресте 1772 г. // *Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке.* — М., 1883. — С. 158.
- ¹⁹⁸ *Бойко Я.В.* Вказана праця. — С. 249.
- ¹⁹⁹ *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 432.
- ²⁰⁰ Там само. — С. 333.
- ²⁰¹ Там само.
- ²⁰² Крымская АССР. // *Большая Советская Энциклопедия.* — Т. 35. — С. 308; *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 310.
- ²⁰³ *Тотлебен Э.И.* О выселении татар из Крыма в 1860 г. // *Русская старина.* — Т. 78. — 1893. — Июнь. — С. 537.
- ²⁰⁴ Къырым фаджиасы... — С. 54–55.
- ²⁰⁵ *Озенбаилы А.* Вказана праця. — С. 71.
- ²⁰⁶ *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — С. 174; *Брук С.И., Кабузан В.М.* Вказана праця. — С. 52; *Бойко Я.В.* Вказана праця. — С. 61.
- ²⁰⁷ Къырым фаджиасы... — С. 54.
- ²⁰⁸ *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 334.
- ²⁰⁹ Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. — К., Україна, 1991. — С. 33.
- ²¹⁰ Крымская АССР. // *Большая Советская Энциклопедия.* — Т. 35. — С. 309.
- ²¹¹ Таблиця взята з джерела: *Брук С.И., Кабузан В.М.* Вказана праця. — С. 48–49.
- ²¹² *Бойко Я.В.* Вказана праця. — С. 117.
- ²¹³ *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. — К., Наукова думка, 1965. — С. 117–118.
- ²¹⁴ *Бойко Я.В.* Вказана праця. — С. 254.
- ²¹⁵ *Щербань Н.* Переселение крымских татар. // *Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма).* Научно-популярные очерки. — Казань, 1992. — С. 38.
- ²¹⁶ *Бойко В.Я.* Вказана праця. — С. 46.
- ²¹⁷ *Усов С.А.* Историко-экономический очерк Крыма. — Симферополь, 1925. — С. 52; *Тотлебен Э.И.* Вказана праця. — С. 543; *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 336.
- ²¹⁸ Таблиця складена за допомогою даних зі статті: *Яцунский В.К.* Изменения в размещении населения европейской России в 1724–1916 гг. // *История СССР.* — 1957. — № 1. — С. 204.
- ²¹⁹ Таблиця складена за матеріалами книги: *Бойко Я.В.* Вказана праця. — С. 167, 168, 176.
- ²²⁰ *Лугова О.І.* Вказана праця. — С. 116; *Бойко Я.В.* Вказана праця. — С. 50–51.

- ²²¹ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 147; *Волошинов Л.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — Симферополь, 1960. — С. 14.
- ²²² Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. — Т. XLI. Таврическая губерния. — С. V.
- ²²³ Там само. — С. V, 3, 94.
- ²²⁴ *Боечко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., Основи, 1994. — С. 88.
- ²²⁵ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 147.
- ²²⁶ *Брук С.И., Кабузан В.М.* Вказана праця. — С. 54.
- ²²⁷ *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 355.
- ²²⁸ *Фирдевс И.* Влияние революции 1905 г. на национально-освободительное движение крымских татар. // Революция в Крыму. — 1925. — № 2 (6). — С. 27.
- ²²⁹ *Золотарёв Д.Ю.* Из истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX века. // Проблемы политической истории Крыма. — Выпуск первый. — Симферополь, 1996. — С. 10.
- ²³⁰ *Брук С.И., Кабузан В.М.* Вказана праця. — С. 56.
- ²³¹ *Возгрин В.Е.* Вказана праця. — С. 382.
- ²³² Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. — С. 33.
- ²³³ Къырым фаджиасы... — С. 6–7.
- ²³⁴ ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 3. — Спр. 1006. — Арк. 40.
- ²³⁵ Там само. — Арк. 159.
- ²³⁶ *Кащенко С.Г.* Положение немецкого населения в Крыму в годы первой мировой войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1994. — № 7. — С. 55–56.
- ²³⁷ ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 3. — Спр. 1026. — Арк. 19.
- ²³⁸ *Кащенко С.Г.* Вказана праця. — С. 60.
- ²³⁹ *Гарчев П.І., Кононенко Л.Т., Максименко М.М.* Республіка Тавріда. — К., 1990. — С. 6–7.
- ²⁴⁰ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 2. — Симферополь, Крымиздат, 1957. — С. 7–8, 12.
- ²⁴¹ Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. — С. 34.
- ²⁴² ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 4.
- ²⁴³ Таблица складена за допомогою даних зі статті: *Яцунский В.К.* Изменения в размещении населения европейской России в 1724–1916 гг. // История СССР. — 1957. — № 1. — С. 211, 212, 215.
- ²⁴⁴ Крым. Путеводитель. — Симферополь, 1914. — С. 364.
- ²⁴⁵ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 1997. — С. 7.

- ²⁴⁶ Крым. Путеводитель. — С. 284.
- ²⁴⁷ Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916–1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции. // История СССР. — 1961. — № 6. — С. 103, 108, 114.
- ²⁴⁸ Таблица взята з джерела: Бойко Я.В. Вказана праця. — С. 232.
- ²⁴⁹ Фортунатов А. Итоги экономического исследования России. По данным земской статистики. — Т. I. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства. Крестьянская община. — М., 1892. — С. IV–V.
- ²⁵⁰ Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — С. 15–16.
- ²⁵¹ Южные Ведомости. — 1917. — 6 июля.
- ²⁵² Губенко Г.И. Крестьянское движение в Таврической губернии. // Труды Крымского краеведческого музея. — Симферополь, 1961. — С. 14.
- ²⁵³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. — С. 8.
- ²⁵⁴ Лугова О.И. Вказана праця. — С. 36.
- ²⁵⁵ Бойко Я.В. Вказана праця. — С. 55; Янсон Ю. Опыт статистического исследования. — С. 101–102.
- ²⁵⁶ Лугова О.И. Вказана праця. — С. 84; Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861–1917 гг.). // Вопросы истории. — 1983. — № 3. — С. 30–31.
- ²⁵⁷ Лугова О.И. Вказана праця. — С. 57.
- ²⁵⁸ Бойко Я.В. Вказана праця. — С. 137.
- ²⁵⁹ Возгрин В.Е. Вказана праця. — С. 349.
- ²⁶⁰ ДААРК. — Ф.-Р. 1000. — Оп. 4. — Спр. 19. — Арк. 54.
- ²⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР. — Кримська обл. — К., 1974. — С. 26.
- ²⁶² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. — С. 8; Крым. Путеводитель. — С. 304.
- ²⁶³ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
- ²⁶⁴ Бойко Я.В. Вказана праця. — С. 45–46.
- ²⁶⁵ Там само. — С. 243.
- ²⁶⁶ Лугова О.И. Вказана праця. — С. 48–49.
- ²⁶⁷ Кущенко Г.А. Сельское хозяйство Крыма. — Симферополь, 1924. — С. 10.
- ²⁶⁸ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 151.
- ²⁶⁹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. — С. 8.
- ²⁷⁰ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 198.
- ²⁷¹ Таблица взята з джерела: Лугова О.И. Вказана праця. — С. 37.
- ²⁷² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. — С. 8.
- ²⁷³ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 198.
- ²⁷⁴ Волошинов Л.И. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — С. 10.

- ²⁷⁵ Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А. Тимирязева. — Том I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. — СПб., 1883. — Часть II. — С. 44–45.
- ²⁷⁶ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 198.
- ²⁷⁷ Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А. Тимирязева. — Том I. — Часть I. — С. 116.
- ²⁷⁸ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. — С. 9.
- ²⁷⁹ Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А. Тимирязева. — Том I. — Часть I. — С. 118.
- ²⁸⁰ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 198.
- ²⁸¹ *Куценко Г.А.* Сельское хозяйство Крыма и его баланс. — С. 21.
- ²⁸² *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 198–199.
- ²⁸³ Там само. — С. 198.
- ²⁸⁴ Там само. — С. 107.
- ²⁸⁵ Там само. — С. 151, 198.
- ²⁸⁶ *Куценко Г.А.* Сельское хозяйство Крыма и его баланс. — Вклейка. — Таблица № 18.
- ²⁸⁷ *Лазанська Т.* Вказана праця. — С. 253.
- ²⁸⁸ *Лугова О.І.* Вказана праця. — С. 28.
- ²⁸⁹ Таблица складена автором за матеріалами фондів Державного Архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК). — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 9–14, 43–46, 56–58.
- ²⁹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. — Кримська обл. — С. 27.
- ²⁹¹ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 196.
- ²⁹² ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 4.
- ²⁹³ *Волошинов Л.И.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — С. 9–10.
- ²⁹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. — Кримська обл. — С. 33.
- ²⁹⁵ *Волошинов Л.И.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. — С. 11.
- ²⁹⁶ *Лазанська Т.* Вказана праця. — С. 78–79.
- ²⁹⁷ Таблица взята з джерела: *Лазанська Т.* Вказана праця. — С. 79.
- ²⁹⁸ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 204.
- ²⁹⁹ Там само. — С. 156.
- ³⁰⁰ Историко-статистический обзор промышленности России. / Под ред. Д.А. Тимирязева. — Том I. — Часть I. — С. 218–219.
- ³⁰¹ Історія міст і сіл Української РСР. — Кримська обл. — К., 1974. — С. 33.
- ³⁰² *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 2. — С. 6.
- ³⁰³ Там само. — Ч. 2. — С. 7.

- ³⁰⁴ Родзянко М.В. Крушение Империи. — Л., Прибой, 1927. — С. 106–107, 244–245.
- ³⁰⁵ Там само. — С. 245.
- ³⁰⁶ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 4–4 зв.
- ³⁰⁷ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — С. 208.
- ³⁰⁸ Історія міст і сіл Української РСР. — Кримська обл. — С. 34.
- ³⁰⁹ Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — Симферополь, 1993. — С. 33.
- ³¹⁰ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 5.
- ³¹¹ Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — С. 21.
- ³¹² Королёв И.В. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). — Симферополь, 1993. — С. 14; Його ж. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — С. 23.
- ³¹³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 1997. — С. 21.
- ³¹⁴ Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — С. 28.
- ³¹⁵ Там само. — С. 29.
- ³¹⁶ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 9 зв.; Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 2. — С. 14.
- ³¹⁷ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. — Т. 1. — Симферополь, 1957. — С. 8.
- ³¹⁸ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 23.
- ³¹⁹ Королёв В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — С. 30.
- ³²⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 23.
- ³²¹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 10.
- ³²² Зарубин А.Г. К истории Милли-фирка (Национальной партии). // Крымский музей. — 1994. — № 1. — С. 39.
- ³²³ Елагин В.Е. Националистические иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности в Крыму). — Казань, Татарское книжное издательство, 1992. — С. 76–77; ДААРК. — Ф.П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 13–14.
- ³²⁴ ДААРК. — Ф.П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 3.
- ³²⁵ Там само. — Арк. 19; Возгрин Е.В. Исторические судьбы крымских татар. — М., Мысль, 1992. — С. 389.
- ³²⁶ ДААРК. — Ф.Р. 1694. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 241.

- ³²⁷ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 27.
- ³²⁸ «Голос татар». — 1917. — 29 июля.
- ³²⁹ *Королёв В.И.* Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водвороте 1917–1918 гг.). — Симферополь, Таврия, 1994. — С. 6.
- ³³⁰ *Иванець А.В.* Український вектор політики Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. — 1998. — № 3. — С. 143–144.
- ³³¹ *Сергійчук В.* Центральна Рада і Чорноморський флот. // Центральна Рада і українських державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) / Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (у 2-х частинах). — Частина II. — К., 1997. — С. 380–381, 384.
- ³³² ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 1; *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 30.
- ³³³ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 61.
- ³³⁴ Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. — Т. 1. — С. 10.
- ³³⁵ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 61.
- ³³⁶ *Реєнт О.П., Андрусишин Б.І.* З'їзд поневолених народів. (8–15 вересня 1917 р.) (21–28 вересня н. ст.). — К., 1994. — С. 51.
- ³³⁷ «Голос татар». — 1917. — 14 жовтня.
- ³³⁸ Там само.
- ³³⁹ Чотири Універсали. — К., 1990. — С. 10.
- ³⁴⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. — Т. ХLI. Таврическая губерния. — СПб., 1904. — С. V, 3, 6, 94.
- ³⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 222. — Арк. 5.
- ³⁴² *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — Симферополь, Таврия, 1993. — С. 28.
- ³⁴³ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 41.
- ³⁴⁴ Там само — С. 42; Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 1. — С. 102.
- ³⁴⁵ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 42–43.
- ³⁴⁶ Там само. — С. 45.
- ³⁴⁷ *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — Ч. 1. — М., 1992. — С. 82–83.
- ³⁴⁸ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 46
- ³⁴⁹ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 97.
- ³⁵⁰ Там само. — С. 96.
- ³⁵¹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 22–23.

³⁵² *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 46; Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. — Вып. 3. — Симферополь, Таврия, 1996. — С. 20.

³⁵³ *Гарчев П.Г., Кононенко Л.П., Максименко М.М.* Республика Таврида. — К., Політ-видав України, 1990. — С. 28.

³⁵⁴ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 31.

³⁵⁵ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 28.

³⁵⁶ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 47.

³⁵⁷ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 31.

³⁵⁸ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 286.

³⁵⁹ *Елагин В.Е.* Националистические иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности в Крыму). — С. 102.

³⁶⁰ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 37; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 97.

³⁶¹ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 36.

³⁶² *Елагин В.Е.* Националистические иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности в Крыму). — С. 102.

³⁶³ Голос татар. — 1917. — 11 листопада.

³⁶⁴ *Бочагов А.К.* Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. — С. 42.

³⁶⁵ Южные ведомости. — 1917. — 18 листопада.

³⁶⁶ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 50.

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 42.

³⁶⁹ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 32; ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 22.

³⁷⁰ *Зарубин А.Г.* К истории Милли-Фирка (Национальной партии). // Крымский музей. — 1994. — № 1. — С. 42; Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. — Вып. 3. — Симферополь, Таврия, 1996. — С. 26.

³⁷¹ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 42.

³⁷² Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 86.

³⁷³ Там само. — С. 88.

³⁷⁴ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 49.

- ³⁷⁵ ДААРК. — Ф.-Р. 1612. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 39.
- ³⁷⁶ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 89; *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. — С. 49–50.
- ³⁷⁷ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 26.
- ³⁷⁸ *Каппа Ал.* Ночь ужасов // Крымский вестник. — 1919. — 23 февраля.
- ³⁷⁹ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 44.
- ³⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 221. — Арк. 24.
- ³⁸¹ *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 50.
- ³⁸² ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 84–85, 110.
- ³⁸³ Там само. — Арк. 14, 88.
- ³⁸⁴ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 54, 58.
- ³⁸⁵ *Зарубин А.Г.* Севастопольская трагедия (К событиям 22–24 февраля 1918 года) // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 55.
- ³⁸⁶ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 49.
- ³⁸⁷ Там само. — Арк. 50.
- ³⁸⁸ Там само. — Арк. 51; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 21–22.
- ³⁸⁹ Южные ведомости. — 1918. — 12 січня; ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 50.
- ³⁹⁰ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 70.
- ³⁹¹ Там само. — Спр. 109. — Арк. 51–51 зв.
- ³⁹² ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 92.
- ³⁹³ Там само. — Арк. 93.
- ³⁹⁴ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 82.
- ³⁹⁵ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 148.
- ³⁹⁶ ДААРК. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 19.
- ³⁹⁷ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 53.
- ³⁹⁸ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 144.
- ³⁹⁹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 1.
- ⁴⁰⁰ Там само. — Спр. 776. — Арк. 14.
- ⁴⁰¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 9 зв.–10.
- ⁴⁰² Там само. — Арк. 10–10 зв.
- ⁴⁰³ Там само. — Арк. 1 зв.
- ⁴⁰⁴ Там само. — Арк. 30.

- ⁴⁰⁵ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 79.
- ⁴⁰⁶ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 16.
- ⁴⁰⁷ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 31 зв.
- ⁴⁰⁸ Там само. — Арк. 37.
- ⁴⁰⁹ Там само. — Арк. 37 зв. — 38; Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 29.
- ⁴¹⁰ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 29.
- ⁴¹¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 31–31 зв; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 170–171.
- ⁴¹² ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 29.
- ⁴¹³ Там само. — Спр. 132. — Арк. 28.
- ⁴¹⁴ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 52; *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар в период социалистической революции (1917–1918 гг.) // *Забвению не подлежит...* (Из истории крымскотатарской государственности в Крыму). — С. 52.
- ⁴¹⁵ *Фирдес И.* Первый период советской власти в Крыму // *Революция в Крыму.* — Симферополь, 1923. — № 2. — С. 58.
- ⁴¹⁶ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 1.
- ⁴¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 174.
- ⁴¹⁸ *Очерки истории Крымской областной партийной организации.* — Симферополь, 1981. — С. 56.
- ⁴¹⁹ *Хроника революционных событий в Крыму.* — Симферополь, 1969. — С. 78–79.
- ⁴²⁰ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 122 зв.–123.
- ⁴²¹ *Ленін В.* Повне зібрання творів. — Т. 50. — С. 49–50.
- ⁴²² ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 20.
- ⁴²³ *Хроника революционных событий в Крыму. 1917–1920 гг.* — С. 79; *Надинский П.Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 83.
- ⁴²⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 2240. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 187–188.
- ⁴²⁵ *Борьба за Советскую власть в Крыму.* — Сборник документов и материалов. — В 2-х томах. — Т. 1. Март 1917 г. — Апрель 1918 г. — Симферополь, 1957. — С. 225.
- ⁴²⁶ *Борьба большевиков за власть Советов в Крыму.* — С. 148
- ⁴²⁷ *Очерки истории Крымской областной партийной организации.* — С. 57
- ⁴²⁸ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 143; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 187.
- ⁴²⁹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 29 зв.–30.
- ⁴³⁰ Там само. — Ф.-Р. 2240. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 188–189.
- ⁴³¹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 30.

- ⁴³² ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 192.
- ⁴³³ Там само. — Арк. 191.
- ⁴³⁴ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 24 зв.
- ⁴³⁵ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. Совет народных комиссаров Советской Социалистической Республики Тавриды // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С.12.
- ⁴³⁶ ДААРК. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 146; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 194; Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — В 2-х томах. — Т. 1. — Симферополь, 1957. — С 228–229.
- ⁴³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 189. — Арк. 9–10.
- ⁴³⁸ Чумак В. Україна і Крим: феномен на межі державності. — С. 27.
- ⁴³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 1–14.
- ⁴⁴⁰ Там само. — Спр. 189. — Арк. 4.
- ⁴⁴¹ Там само. — Спр. 210. — Арк. 6–7.
- ⁴⁴² ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 25.
- ⁴⁴³ Там само. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 102–103; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк. 6–7; Гарчев П.І., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавриди. — С. 45.
- ⁴⁴⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 2240. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 23; Гарчев П.І., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавриди. — С. 45.
- ⁴⁴⁵ Гарчев П.І., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавриди. — С. 73.
- ⁴⁴⁶ Гавен Ю. Конструирование временного ЦИКа // Советов В., Атлас М. Расстрел Советского правительства Крымской республики Тавриды. — Сборник к пятидесятилетию со дня расстрела. 24/IV.1918–24/IV.1933 гг. — Симферополь, Государственное издательство Крымской АССР, 1933. — С. 14; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 87.
- ⁴⁴⁷ Гарчева Л.П. Создание Советской Социалистической Республики Тавриды. — Днепропетровск, 1981. — С. 20; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 87.
- ⁴⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 207. — Арк. 115.
- ⁴⁴⁹ Там само. — Спр. 161. — Арк. 22.
- ⁴⁵⁰ Там само. — Спр. 207. — Арк. 29.
- ⁴⁵¹ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 150.
- ⁴⁵² ДААРК. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 107; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 208. — Арк. 32.
- ⁴⁵³ Гарчев П.І., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавриди. — С. 90
- ⁴⁵⁴ Королёв И.В. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). — С. 60.

- ⁴⁵⁵ Там само. — С. 61–62.
- ⁴⁵⁶ Известия Севастопольского Совета. — 1918. — 28 февраля.
- ⁴⁵⁷ ДААРК. — Ф. — П. 150. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 42.
- ⁴⁵⁸ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 402.
- ⁴⁵⁹ *Королёв В.И.* Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917–1918 гг.). — Симферополь, «Таврия», 1994. — С. 27.
- ⁴⁶⁰ Цит. за кн.: *Сирченко И.* Выполняя приказ В.И. Ленина... (Потопление Черноморского флота в 1918 г.). — М., Мысль, 1979. — С. 71; *Королёв В.И.* Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917–1918 гг.). — С. 27.
- ⁴⁶¹ «Дело народа» (Петроград). — 1918. — 4 мая.
- ⁴⁶² *Королёв В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — С. 67.
- ⁴⁶³ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 68.
- ⁴⁶⁴ Там само. — Спр. 45. — Арк. 164–165.
- ⁴⁶⁵ *Королёв В.И.* Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917–1918 гг.). — С. 29.
- ⁴⁶⁶ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 157.
- ⁴⁶⁷ *Королёв В.И.* Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917–1918 гг.). — С. 26.
- ⁴⁶⁸ ДААРК. — Ф.-П.150. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 121–121 зв.
- ⁴⁶⁹ Цит. за кн.: *Советов В., Атлас М.* Расстрел Советского правительства Крымской республики Тавриды. — Сборник к пятидесятилетию со дня расстрела. 24/IV.1918–24/IV.1933 гг. — Симферополь, Государственное издательство Крымской АССР, 1933. — С. 12–14.
- ⁴⁷⁰ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 551 — Арк. 58–59.
- ⁴⁷¹ Там само. — Спр. 282. — Арк. 29.
- ⁴⁷² *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. — С. 406.
- ⁴⁷³ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 24.
- ⁴⁷⁴ Там само. — Спр. 551. — Арк. 34–35.
- ⁴⁷⁵ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 87–88; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 163–164.
- ⁴⁷⁶ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 91.
- ⁴⁷⁷ Цит. за кн.: *Копиленко О.Л.* Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. — К., 2002. — С. 20.
- ⁴⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 76. — Арк. 10–11.
- ⁴⁷⁹ Цит. за кн.: *Сергійчук В.* Український Крим. — К., 2001. — С. 80.
- ⁴⁸⁰ *Іванець І.* Кримський вектор політики гетьмана Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року. Науковий збірник. — К., 1998. — С. 239.

⁴⁸¹ Зарубин А.Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917–1921 гг. Документы. // Вопросы развития Крыма (научно-практический дискуссионно-аналитический сборник). — Вып. 3. — Симферополь, 1996. — С. 35.

⁴⁸² Вольфсон Б. Изгнание германских оккупантов из Крыма. — Симферополь, «Красный Крым», 1939. — С. 7–8.

⁴⁸³ Більш докладно див.: *Притуляк П.П.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // УІЖ. — 1997. — № 1. — С. 62–72.

⁴⁸⁴ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 14–15.

⁴⁸⁵ Цит. за кн.: *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 97.

⁴⁸⁶ Цит. за кн.: *Сергійчук В.* Український Крим. — К., 2001. — С. 82–83.

⁴⁸⁷ Там само. — С. 83.

⁴⁸⁸ Там само. — С. 83–84.

⁴⁸⁹ Там само. — С. 84.

⁴⁹⁰ Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. Май 1918 г. — Ноябрь 1918 г. — Симферополь, Крымиздат, 1961. — С. 44.

⁴⁹¹ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Вказана праця. — С. 33.

⁴⁹² Там само. — С. 116–117.

⁴⁹³ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 58.

⁴⁹⁴ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 101.

⁴⁹⁵ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 12–13; Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 47.

⁴⁹⁶ *Зарубин А.Г.* К истории Милли-Фирка (Национальной партии). // Крымский музей. — 1994. — № 1. — С. 43.

⁴⁹⁷ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 107–108.

⁴⁹⁸ Хроника революционных событий в Крыму. 1917–1920 гг. — С. 94.

⁴⁹⁹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 65.

⁵⁰⁰ Там само. — Арк. 66.

⁵⁰¹ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Вказана праця. — С. 32.

⁵⁰² Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. / Под ред. С.С. Хромова. — М., Советская Энциклопедия, 1983. — С. 308.

⁵⁰³ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 109.

⁵⁰⁴ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Вказана праця. — С. 34.

⁵⁰⁵ Там само. — С. 114.

⁵⁰⁶ Там само. — С. 34.

⁵⁰⁷ *Герасименко В.К.* Махно. // Деникин — Юденич — Врангель. / Под ред. С.А. Алексеева. — М.-Л., 1927. — С. 223.

- ⁵⁰⁸ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 2. — С. 125.
- ⁵⁰⁹ *Гарчев П.И., Овод В.В.* Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. // УІЖ. — 1992. — № 4. — С. 22.
- ⁵¹⁰ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 13–14; Хроника революционных событий в Крыму. 1917–1920 гг. — С. 102.
- ⁵¹¹ *Надинский П.Н.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 128.
- ⁵¹² ДААРК. — Ф.-Р. 1000. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ⁵¹³ *Надинский Н.П.* Вказана праця. — Ч. 2. — С. 129–130.
- ⁵¹⁴ Там само. — С. 142.
- ⁵¹⁵ Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 61.
- ⁵¹⁶ *Герасименко В.К.* Махно. // Деникин–Юденич–Врангель. — С. 238.
- ⁵¹⁷ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 116.
- ⁵¹⁸ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 г. Протоколы / Ф.М. Рудич (председатель) и др. — К., Изд-во «Україна», 1991. — С. XI–XII.
- ⁵¹⁹ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 67; Хроника революционных событий в Крыму. — С. 100; Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 34–35.
- ⁵²⁰ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 г. Протоколы / Ф.М. Рудич (председатель) и др. — С. 174–179.
- ⁵²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 2.
- ⁵²² Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 50.
- ⁵²³ Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. Май 1918 г. — Ноябрь 1920 г. — Симферополь, Крымиздат, 1961. — С. 61.
- ⁵²⁴ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 99–100; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 173; Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 32.
- ⁵²⁵ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 22; Хроника революционных событий в Крыму. — С. 104; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 176.
- ⁵²⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 24; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 181.
- ⁵²⁷ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., Госполитиздат, 1959. — С. 425.
- ⁵²⁸ Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року. Протоколи / Редкол.: С.І. Гуренко (голова) та ін. — К., Парламентське видавництво, 2002. — С. 27.
- ⁵²⁹ Там само. — С. 63–64; ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 285. — Арк. 3, 6, 8.

⁵³⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 11; *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РКП(б) 1918–1919 гг. (Хроника событий). — М., 1976. — С. 333.

⁵³¹ *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920 гг.). — С. 246:

⁵³² ДААРК. — Ф.-Р. 1733. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 8.

⁵³³ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 10; *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РКП(б) 1918–1919 гг. (Хроника событий). — М., 1976. — С. 361.

⁵³⁴ Красная звезда. — 1919. — 22 апреля.

⁵³⁵ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 152.

⁵³⁶ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 205; *Гарчев П.И., Овод В.В.* Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. // УІЖ. — 1992. — № 4. — С. 24.

⁵³⁷ *Антонов-Овсиенко В.А.* Записки о гражданской войне. — М., 1933. — Т. 4. — С. 58.

⁵³⁸ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 34.

⁵³⁹ *Гарчев П.И., Овод В.В.* Вказана праця. — С. 24.

⁵⁴⁰ Там само.

⁵⁴¹ Там само. — С. 24–25.

⁵⁴² Там само. — С. 25.

⁵⁴³ Там само.

⁵⁴⁴ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 50. — С. 294.

⁵⁴⁵ Цит. за кн.: *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., Основи, 1996. — С. 87.

⁵⁴⁶ Цит. за кн.: *Гарчев П.И., Овод В.В.* Вказана праця. — С. 25.

⁵⁴⁷ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 25 зв.

⁵⁴⁸ Там само.

⁵⁴⁹ Там само.

⁵⁵⁰ Там само. — Арк. 26.

⁵⁵¹ Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 144–148.

⁵⁵² ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 20.

⁵⁵³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 81.

⁵⁵⁴ Состав правительств Крыма периода гражданской войны // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 14; Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 151–152.

⁵⁵⁵ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 206.

⁵⁵⁶ Цит. за кн.: *Гарчев П.И., Овод В.В.* Вказана праця. — С. 28.

- ⁵⁵⁷ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 81.
- ⁵⁵⁸ Из архивов партии. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 163.
- ⁵⁵⁹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 220; Таврический коммунист. — 1919. — 9 мая. — № 24.
- ⁵⁶⁰ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 50–51.
- ⁵⁶¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 6.
- ⁵⁶² Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 151–152.
- ⁵⁶³ Из архивов партии. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 164.
- ⁵⁶⁴ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 20.
- ⁵⁶⁵ Там само. — Ф.-Р. 1733. — Оп. 1. — Спр. 171. — Арк. 220.
- ⁵⁶⁶ Там само. — Спр. 173. — Арк. 78.
- ⁵⁶⁷ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 18; ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 8.
- ⁵⁶⁸ *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РКП(б) 1918–1919 гг. (Хроника событий). — С. 416.
- ⁵⁶⁹ Там само — С. 427.
- ⁵⁷⁰ Там само — С. 439.
- ⁵⁷¹ Там само — С. 436.
- ⁵⁷² Там само — С. 469.
- ⁵⁷³ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 169.
- ⁵⁷⁴ Там само. — Арк. 163.
- ⁵⁷⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 20.
- ⁵⁷⁶ Там само. — Спр. 51. — Арк. 75–76.
- ⁵⁷⁷ Там само. — Арк. 95.
- ⁵⁷⁸ Там само — Спр. 4. — Арк. 28–29.
- ⁵⁷⁹ Там само. — Арк. 22.
- ⁵⁸⁰ Там само. — Арк. 32–35.
- ⁵⁸¹ Там само. — Ф.-Р. 1733. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 22.
- ⁵⁸² *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 208.
- ⁵⁸³ *Гарчев П.И., Овод В.В.* Вказана праця. — С. 31.
- ⁵⁸⁴ *Зарубин А.Г.* К истории Милли-Фирка (Национальной партии) // Крымский музей. — 1994. — № 1. — С. 43.
- ⁵⁸⁵ *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РКП(б) 1918–1919 гг. (Хроника событий). — С. 310.
- ⁵⁸⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 9–9 зв.

⁵⁸⁷ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 144; Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 11–12.

⁵⁸⁸ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 144.

⁵⁸⁹ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 208.

⁵⁹⁰ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 144.

⁵⁹¹ *Аникеев В.В.* Деятельность ЦК РКП(б) 1918–1919 гг. (Хроника событий). — С. 436–437.

⁵⁹² ДААРК. — Ф.-Р. 1733. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 21–21.

⁵⁹³ Там само. — Арк. 111 зв.

⁵⁹⁴ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 209.

⁵⁹⁵ ДААРК. — Ф.-Р. 1733. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 186.

⁵⁹⁶ Там само. — Арк. 388.

⁵⁹⁷ Там само. — Спр. 191. — Арк. 64, 80.

⁵⁹⁸ Там само. — Арк. 100.

⁵⁹⁹ *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920 гг.). — С. 256.

⁶⁰⁰ История национально-государственного строительства в СССР. 1917–1978 гг. — В 2-х тт. — Т. 1. 1917–1936 гг. — М., Мысль, 1979. — С. 156.

⁶⁰¹ Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. — Сборник документов и материалов в 3-х тт., 4-х кн. — Т. 2. — К., Наукова думка, 1967. — С. 111.

⁶⁰² Хроника революционных событий в Крыму. — С. 138.

⁶⁰³ Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 217.

⁶⁰⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 2235. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1;

⁶⁰⁵ Там само. — Спр. 12 а. — Арк. 4.

⁶⁰⁶ Там само. — Спр. 16. — Арк. 1 зв.

⁶⁰⁷ Таврический день. — 1919. — 1 июля.

⁶⁰⁸ *Загородский Ф.С.* Борьба з деникинщиной и интервенцией в Крыму. — Симферополь, 1940. — С. 95.

⁶⁰⁹ Таврический день. — 1919. — 16 (29) июня.

⁶¹⁰ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 214.

⁶¹¹ ДААРК. — Ф.-Р. 2235. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2 зв.

⁶¹² *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 221.

⁶¹³ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 141.

- ⁶¹⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 223.
- ⁶¹⁵ Надинский П.Н. Названа праця. — Ч. 2. — С. 205–206.
- ⁶¹⁶ Гражданская война на Украине. 1918–1920 гг. — Сборник документов в 3-х томах, 4-х книгах. — Т. 2. — С. 428.
- ⁶¹⁷ Воронович Н.В. «Зелёные» повстанцы на черноморском побережье. // Деникин–Юденич–Врангель. — С. 171.
- ⁶¹⁸ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 213.
- ⁶¹⁹ Надинский П.Н. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 202.
- ⁶²⁰ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 213.
- ⁶²¹ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 145.
- ⁶²² Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 84.
- ⁶²³ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства в Крыму. — С. 93.
- ⁶²⁴ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 224–226.
- ⁶²⁵ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 86.
- ⁶²⁶ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 148.
- ⁶²⁷ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 216.
- ⁶²⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 86.
- ⁶²⁹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 186–187.
- ⁶³⁰ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 14–15.
- ⁶³¹ Шуранова Е.Н., Зарубин А.Г. К вопросу о Южнорусском правительстве. // Крымский контекст (Симферополь). — 1994. — № 4. — С. 31.
- ⁶³² Цит. за кн.: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 213; Деникин А.И. Поход на Москву. («Очерки русской смуты». — К., 1990). — С. 209.
- ⁶³³ Надинский П.Н. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 219.
- ⁶³⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 2235. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 5–6 зв.
- ⁶³⁵ Загородский Ф.С. Борьба з деникинщиной и интервенцией в Крыму. — С. 120.
- ⁶³⁶ Валентинов А.А. Крымская эпопея. // Деникин–Юденич–Врангель. — С. 351–353.
- ⁶³⁷ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 267.
- ⁶³⁸ Там само. — С. 270.
- ⁶³⁹ Там само. — С. 283–284.
- ⁶⁴⁰ Там само. — С. 284; Надинський П.Н. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 225.

- ⁶⁴¹ *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — Т. 2. — М.: ТЕРРА, 1992. — С. 73–74.
- ⁶⁴² Там само. — С. 259.
- ⁶⁴³ *Копиленко О.Л.* Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. — С. 58.
- ⁶⁴⁴ *Волковинський В.* Нестор Махно. Легенди і реальність. — С. 181.
- ⁶⁴⁵ Цит. за кн.: *Крутина В.О.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.). — Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 153–154.
- ⁶⁴⁶ Там само. — С. 156.
- ⁶⁴⁷ *Зарубин А.Г.* К истории Милли-Фирка (Национальной партии). // Крымский музей. — 1994. — № 1. — С. 44.
- ⁶⁴⁸ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 15; *Валентинов А.А.* Вказ. праця. — С. 361; *Надинский П.Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 227.
- ⁶⁴⁹ *Валентинов А.А.* Вказ. праця. — С. 357.
- ⁶⁵⁰ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. — Т. 2. — С. 247–248.
- ⁶⁵¹ *Надинский П.Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 228.
- ⁶⁵² *Валентинов А.А.* Вказ. праця. — С. 363.
- ⁶⁵³ *Оболенський В.* Крым при Врангеле. // Деникин–Юденич–Врангель. — С. 389–390.
- ⁶⁵⁴ *Надинский П.Н.* Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 229.
- ⁶⁵⁵ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 27.
- ⁶⁵⁶ Там само. — Спр. 312. — Арк. 194.
- ⁶⁵⁷ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 160–161.
- ⁶⁵⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 91, 98.
- ⁶⁵⁹ Хроника революционных событий в Крыму. — С. 162.
- ⁶⁶⁰ Там само. — С. 163.
- ⁶⁶¹ Очерки Крымской областной партийной организации. — С. 93.
- ⁶⁶² Хроника революционных событий в Крыму. — С. 165.
- ⁶⁶³ Последние дни Крыма. (Впечатления, факты и документы). // Крымский архив. — 1996. — № 2. — С. 48.
- ⁶⁶⁴ *Ленін В.І.* Примітка до телеграми Г.В. Чичеріну // Повн. збір. тв. — Т. 51. — К., 1975. — С. 424.
- ⁶⁶⁵ *Його ж.* Телеграма Л.Д. Троцькому // Там само. — С. 191.
- ⁶⁶⁶ *Його ж.* Телеграма Реввійськраді Південного фронту // Там само. — Т. 52. — К., 1975. — С. 6.
- ⁶⁶⁷ *В.И. Ленин.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. — М., 1999. — С. 400.

- ⁶⁶⁸ *Смоленский С.* Крымская катастрофа: Репринтне видання. — София, 1921. — С. 214.
- ⁶⁶⁹ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 307.
- ⁶⁷⁰ *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — Ч. 2. — С. 430.
- ⁶⁷¹ Гражданская война в СССР. — Т. 2. — М., 1986. — С. 317.
- ⁶⁷² *Зарубин А.Г.* Красный террор в Крыму (1920–1921 гг.) // Крымский музей. — Симферополь: «Таврия», 1996. — С. 94.
- ⁶⁷³ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. № 74755-ФП. — Т. 1. — Арк. 4, 16, 19–21, 24–26, 30–32, 47, 51.
- ⁶⁷⁴ Там само. — Арк. 56.
- ⁶⁷⁵ Там само — Спр. № 73162-ФП. — Т. 1. — Арк. 39–39 зв.
- ⁶⁷⁶ В Крыму после Врангеля. (Рассказ очевидца) // Крымский архив. — Симферополь, 1996. — № 2. — С. 59–60.
- ⁶⁷⁷ *Мельгунов С.П.* Вказ. праця. — С. 153.
- ⁶⁷⁸ *Ленін В.І.* Промова на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) // Зібрання творів. — 3-тє вид. — Т. 25. — К, 1936. — С. 462. (автор зовсім не случайно посилається саме на третє видання творів Леніна, адже у п'ятому, так званому «Повному зібранні творів» це висловлювання зникло самим таємничим чином...)
- ⁶⁷⁹ *Шитюк М.* Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст. — К.: «Тетра», 2000. — С. 99.
- ⁶⁸⁰ *Литвин А.Л.* Красный и белый террор в России: 1917–1922 // Отечественная история. — 1993. — № 6. — С. 62.
- ⁶⁸¹ *Шитюк М.* Вказ. праця. — С. 100.
- ⁶⁸² Красный Крым. — 1920. — 24 ноября.
- ⁶⁸³ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 72420-ФП. — Т. 1. — Арк. 24.
- ⁶⁸⁴ Там само. — Арк. 31.
- ⁶⁸⁵ Там само. — Арк. 3.
- ⁶⁸⁶ Ревкомы Крыма. — Сборник документов и материалов. — Симферополь, 1968. — С. 21.
- ⁶⁸⁷ *Бугай Н.Ф.* Чрезвычайные органы Советский власти: ревкомы 1918–1921 гг. — М., 1990. — С. 118.
- ⁶⁸⁸ *Мельгунов С.П.* Вказ. праця. — С. 66.
- ⁶⁸⁹ *Усов С.* Комментарии к письму М. Султан-Галиева // Крымский архив. — 1996. — № 2. — С. 95.
- ⁶⁹⁰ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 23–24.
- ⁶⁹¹ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 73162-ФП. — Т. 1. — Арк. 21.
- ⁶⁹² Там само. — Арк. 7, 30, 81, 86, 91, 103, 108, 113, 137, 191, 257.

⁶⁹³ *Купченко В.П.* Красный террор в Феодосии // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — Симферополь, 1994. — № 6. — С. 58–59.

⁶⁹⁴ *Надинский П.Н.* Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 127.

⁶⁹⁵ «Красный Крым». — 1920. — 24 ноября.

⁶⁹⁶ Там само. — 5 декабря.

⁶⁹⁷ Там само. — 1921. — 9 февраля.

⁶⁹⁸ Там само. — 10 апреля.

⁶⁹⁹ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 325.

⁷⁰⁰ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 198. — Арк. 118.

⁷⁰¹ *Купченко В.П.* Красный террор в Феодосии // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — Симферополь, 1994. — № 6. — С. 61.

⁷⁰² Там само.

⁷⁰³ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 65. — Арк. 498.

⁷⁰⁴ Там само — Спр. 70. — Арк. 8, 130.

⁷⁰⁵ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5.

⁷⁰⁶ *Омельчук Д.В.* Проверка на лояльность. Малоизвестные страницы деятельности ЧК в Крыму в конце 1920 — начале 1921 гг. // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. VI Крымские международные Шмелёвские чтения. — Алушта, 1997. — С. 311.

⁷⁰⁷ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 74755-ФП. — Т. 1. — Арк. 18.

⁷⁰⁸ *Омельчук Д.В.* Вказана праця. — С. 312–313.

⁷⁰⁹ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 6.

⁷¹⁰ Там само. — Спр. 60. — Арк. 2.

⁷¹¹ Там само. — Ф.-П. 32. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 10; *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 332.

⁷¹² *Султан-Галиев М.* О положении в Крыму // Крымский архив. — Симферополь, 1996. — № 2. — С. 86–87.

⁷¹³ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 344; *Гартаковский Маркс.* Историсофия: Мировая история как эксперимент и загадка. — М., 1993. — С. 298.

⁷¹⁴ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11.

⁷¹⁵ Там само. — Спр. 56. — Арк. 4.

⁷¹⁶ *Петров В.* К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920–1921 гг. // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23–28 сентября 1992 г.). — Вып. 2. — Симферополь, 1992. — С. 92.

⁷¹⁷ *Шмелёв И.С.* Солнце мёртвых. — М., 1991. — С. 26, 52.

- ⁷¹⁸ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920–1921 годах. — С. 92.
- ⁷¹⁹ Ишин А.В. Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году // Проблемы материальной и духовной культуры народов Причерноморья с античных времён до наших дней. Материалы I научных чтений. 14–15 ноября 1996 г. — Симферополь, 1996. — С. 47.
- ⁷²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 620. — Арк. 203.
- ⁷²¹ Брошеван В. Сыграла ли свою роль первомайская амнистия в Крыму в 1921 году? // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. VI Крымские международные Шмелёвские чтения. — С. 330.
- ⁷²² Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. — Симферополь, 1992. — С. 96.
- ⁷²³ Энциклопедический словарь Гранат. — 7-е изд. — М., 1933 (по матрицам 1914 г.). — Т. 26. — С. 108; Возгрин В.Е. Вказ. праця. — С. 435.
- ⁷²⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 231.
- ⁷²⁵ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, 1964. — С. 11; Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 21–21, 24, 26–27, 34–37.
- ⁷²⁶ Бугай Н.Ф. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы. 1918–1921. — М., Наука, 1990. — С. 60.
- ⁷²⁷ Там само.
- ⁷²⁸ Там само. — С. 261.
- ⁷²⁹ Там само.
- ⁷³⁰ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 24.
- ⁷³¹ Там само.
- ⁷³² Там само. — С. 28.
- ⁷³³ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ⁷³⁴ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 4.
- ⁷³⁵ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ⁷³⁶ Там само. — Арк. 3–5.
- ⁷³⁷ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 53
- ⁷³⁸ Там само. — С. 89.
- ⁷³⁹ Там само. — С. 90.
- ⁷⁴⁰ Там само. — С. 144–146.
- ⁷⁴¹ Там само. — С. 54.
- ⁷⁴² Там само. — С. 56.
- ⁷⁴³ Там само. — С. 57.
- ⁷⁴⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 102.

- ⁷⁴⁵ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 5.
- ⁷⁴⁶ Там само. — Арк. 8.
- ⁷⁴⁷ Там само. — Спр. 94-а. — Арк. 65.
- ⁷⁴⁸ Там само.
- ⁷⁴⁹ Там само. — Спр. 60. — Арк. 13 зв.
- ⁷⁵⁰ Там само. — Арк. 15.
- ⁷⁵¹ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 167.
- ⁷⁵² Там само — С. 92.
- ⁷⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1011. — Арк. 131.
- ⁷⁵⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 125.
- ⁷⁵⁵ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 170.
- ⁷⁵⁶ Там само. — С. 60.
- ⁷⁵⁷ Там само. — С. 147.
- ⁷⁵⁸ Там само — С. 44–45.
- ⁷⁵⁹ Цит. за: *Мельгунов С.П.* Вказ. праця. — С. 32.
- ⁷⁶⁰ *Валентинов В.* Малоознакомый Ленин. — Париж, 1972. — С. 156.
- ⁷⁶¹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 9.
- ⁷⁶² Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 2.
- ⁷⁶³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 35.
- ⁷⁶⁴ *Семин А.А., Горчаков А.А.* Борьба большевистских организаций за упрочение Советской власти в Крыму (ноябрь 1920 г. — декабрь 1921 г.) // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — С. 269.
- ⁷⁶⁵ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 2.
- ⁷⁶⁶ *Семин А.А., Горчаков А.А.* Вказана праця. — С. 268.
- ⁷⁶⁷ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 326.
- ⁷⁶⁸ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 1.
- ⁷⁶⁹ Там само. — Арк. 1–2 зв.; *Бочагов А.К.* Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. — С. 114–117.
- ⁷⁷⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 10.
- ⁷⁷¹ Там само. — Спр. 43. — Арк. 21-а.
- ⁷⁷² Там само. — Арк. 24.
- ⁷⁷³ Там само. — Спр. 46. — Арк. 3.
- ⁷⁷⁴ Там само. — Спр. 105-Б. — Арк. 32.
- ⁷⁷⁵ Там само. — Спр. 42. — Арк. 58.

⁷⁷⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 328.

⁷⁷⁷ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 99.

⁷⁷⁸ Семин А.А., Горчаков А.А. Вказана праця. — С. 268.

⁷⁷⁹ Красный Крым. — 1920. — 11 декабря.

⁷⁸⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 325; Надинский П.Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 127

⁷⁸¹ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 6; ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 2.

⁷⁸² Надинский П.Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 127.

⁷⁸³ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 99.

⁷⁸⁴ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 40.

⁷⁸⁵ Красный Крым. — 1921. — 27 января.

⁷⁸⁶ Там само.

⁷⁸⁷ Очерки истории крымской областной партийной организации. — С. 101–102.

⁷⁸⁸ Надинский П.Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 134.

⁷⁸⁹ Очерки истории крымской областной партийной организации. — С. 102.

⁷⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1345. — Арк. 2.

⁷⁹¹ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 229.

⁷⁹² Султан-Галиев М. О положении в Крыму // Крымский архив. — Симферополь, 1996. — № 2. — С. 84–85.

⁷⁹³ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 142.

⁷⁹⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 332.

⁷⁹⁵ Красный Крым. — 1921. — 23 февраля.

⁷⁹⁶ Бугай Н.В. Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы. 1918–1921 гг. — С. 236.

⁷⁹⁷ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 181–182.

⁷⁹⁸ Красный Крым. — 1921. — 6 июля.

⁷⁹⁹ ДААРК. — Ф.-Р. 666. — Оп. 1. — Спр. 215. — Арк. 168 зв.

⁸⁰⁰ Там само. — Ф.-Р-1025. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 24; Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 187–188.

- ⁸⁰¹ Семин А.А., Горчаков А.А. Вказана праця. — С. 292.
- ⁸⁰² Бугай Н.В. Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы. 1918–1921 гг. — С. 237.
- ⁸⁰³ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — С. 183.
- ⁸⁰⁴ Семин А.А., Горчаков А.А. Вказана праця. — С. 294.
- ⁸⁰⁵ Сборник отчетов отделов Крымревкома. — Симферополь, 1921. — С. 11.
- ⁸⁰⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 146.
- ⁸⁰⁷ Там само 1. — Спр. 48. — Арк. 111.
- ⁸⁰⁸ Надинский П.Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.) // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — С. 134.
- ⁸⁰⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Обращение Центрального комитета к Союзу коммунистов. Март 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 7. — М., Государственное издательство политической литературы, 1956. — С. 261.
- ⁸¹⁰ Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. — В 2-х кн. — Кн. 1. — М., Изд-во «Новости», 1992. — С. 123–124.
- ⁸¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 206. — Арк. 148.
- ⁸¹² ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 37.
- ⁸¹³ Там само. — Спр. 312. — Арк. 20.
- ⁸¹⁴ Соболев Г.Л. Тайна «немецкого золота». — СПб, Издательский Дом «Нева»; М., «ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2002. — С. 34.
- ⁸¹⁵ Там само. — Т. 35. — К., 1973. — С. 241
- ⁸¹⁶ Там само. — Т. 36. — К., 1973. — С. 322.
- ⁸¹⁷ Троцкий Л.Д. Итоги и перспективы. Движущие силы революции. // К истории русской революции. — М., Политиздат, 1990. — С. 82.
- ⁸¹⁸ Там само. — С. 39.
- ⁸¹⁹ Программа РКП(б), принятая VIII съездом (18–22 марта 1919 г.) // Программные документы коммунизма. 1847–1933. — Л., Партиздат, 1934. — С. 145.
- ⁸²⁰ Ленин В.И. Повн. збір. тв. — Т. 37. — С. 9.
- ⁸²¹ История национально-государственного строительства в СССР. — Т. 1. Национально-государственное строительство в СССР в переходной период от капитализма к социализму (1917–1936 гг.). — М., Мысль, 1972. — С. 47.
- ⁸²² Цит. за кн.: Волкогонов Д. Троцкий. — В 2-х кн. — Кн. 2. — М., Изд-во «Новости», 1992. — С. 231.
- ⁸²³ Ленин В. Повн. збір. тв. — Т. 6. — К., 1969. — С. 191–197; Т. 7. — К., 1970. — С. 222–231.
- ⁸²⁴ Там само. — Т. 53. — К., 1975. — С. 190.
- ⁸²⁵ Зарубин А.Г. Октябрьский переворот и провинция (на примере Крыма) // Октябрь 1917 года: уроки истории и современности. / Материалы научной конференции 30 октября 1997. — Кемерово, Казбасвузиздат, 1997. — С. 26.

- ⁸²⁶ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 28.
- ⁸²⁷ Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. — Т. II. Борьба трудящихся Крыма против иностранной военной интервенции и контрреволюции в годы гражданской войны (Май 1918 г. — Ноябрь 1920 г.). — Симферополь, Крымиздат, 1961. — С. 151; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. II. — С. 174.
- ⁸²⁸ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 174.
- ⁸²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 1.
- ⁸³⁰ Красный Крым. — 1920. — 27 ноября.
- ⁸³¹ Там само. — 9 декабря.
- ⁸³² ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 184–184 зв.
- ⁸³³ Там само. — Спр. 48. — Арк. 8.
- ⁸³⁴ *Султан-Галиев М.* О положении в Крыму // Крымский архив (Симферополь). — 1996. — № 2. — С. 86, 92–93.
- ⁸³⁵ Красный Крым. — 1921. — 30 марта.
- ⁸³⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 6–6 зв.
- ⁸³⁷ Красный Крым. — 1921. — 8 мая.
- ⁸³⁸ Там само. — 10 мая.
- ⁸³⁹ Крымская АССР (1921–1945). Вопросы и ответы. — Вып. 3. — Симферополь, 1990. — С. 247–248.
- ⁸⁴⁰ *Дементьев Н.Е., Андропова И.Ф.* О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР. // Культура народов Причерноморья (Симферополь). — 2000. — № 15. — С. 63–64.
- ⁸⁴¹ *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская республика: год 1921-й. — С. 13.
- ⁸⁴² ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 26.
- ⁸⁴³ Там само. — Спр. 55. — Арк. 11.
- ⁸⁴⁴ Красный Крым. — 1921. — 2 июля.
- ⁸⁴⁵ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 78.
- ⁸⁴⁶ Там само. — Спр. 64. — Арк. 230.
- ⁸⁴⁷ Красный Крым. — 1921. — 26 октября.
- ⁸⁴⁸ Бюллетень I Всекрымского Учредительного съезда Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Флотских Депутатов. — Симферополь, 1921. — № 4. — 11 ноября (пятница). — С. 33.
- ⁸⁴⁹ *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская республика: год 1921-й. — С. 24.
- ⁸⁵⁰ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 231 зв.
- ⁸⁵¹ Там само. — Ф.-Р. 663. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1–2.
- ⁸⁵² *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская республика: год 1921-й. — С. 24.
- ⁸⁵³ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 127.

- ⁸⁵⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 108.
- ⁸⁵⁵ Там само. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 7–8.
- ⁸⁵⁶ Там само. — Спр. 610. — Арк. 28.
- ⁸⁵⁷ Там само. — Спр. 645. — Арк. 77 зв.
- ⁸⁵⁸ Там само. — Арк. 76–76 зв.
- ⁸⁵⁹ Там само. — Спр. 1034. — Арк. 78–78 зв.
- ⁸⁶⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5.
- ⁸⁶¹ Красный Крым. — 1921. — 23 февраля.
- ⁸⁶² ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 3–4.
- ⁸⁶³ Там само. — Спр. 56. — Арк. 1, 2, 7; Спр. 60. — Арк. 59.
- ⁸⁶⁴ Там само. — Спр. 55. — Арк. 1.
- ⁸⁶⁵ Там само. — Спр. 60. — Арк. 45.
- ⁸⁶⁶ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 152.
- ⁸⁶⁷ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 6.
- ⁸⁶⁸ Там само.
- ⁸⁶⁹ Там само — Арк. 6 зв.
- ⁸⁷⁰ Там само. — Спр. 53. — Арк. 11, 12; Спр. 56. — Арк. 1.
- ⁸⁷¹ Там само. — Спр. 30. — Арк. 1, 2; Спр. 56. — Арк. 32.
- ⁸⁷² *Гарчев П.И.* С.И. Киров — организатор Крымской республики // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 4. — Октябрь. — С. 53.
- ⁸⁷³ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 19.
- ⁸⁷⁴ Там само. — Спр. 52. — Арк. 2.
- ⁸⁷⁵ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 39–41.
- ⁸⁷⁶ Крымская АССР (1921–1945). / Сост. Ю.И. Горбунов. — Симферополь, 1990. — С. 247–248.
- ⁸⁷⁷ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 25.
- ⁸⁷⁸ Там само. — Арк. 25–28.
- ⁸⁷⁹ Там само. — Арк. 28.
- ⁸⁸⁰ Там само. — Арк. 24; Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 9.
- ⁸⁸¹ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 36–37.
- ⁸⁸² Ленинский сборник. — XXXVII. — М.-Л., ГИЗ, 1970. — С. 300–301.
- ⁸⁸³ *В.И. Ленин.* Биографическая хроника. — Т. 10. — Январь–Июль 1921 г. — М., 1979. — С. 621.
- ⁸⁸⁴ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 8.
- ⁸⁸⁵ *Быкова Т.Б.* Создание Крымской АССР // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. — Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24–25 мая 1996 г. — Симферополь, 1996. — С. 20

- ⁸⁸⁶ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — С. 98.
- ⁸⁸⁷ Таблицю взято з кн.: *Никольский П.А.* Население Крыма. — Симферополь, 1929. — С. 5
- ⁸⁸⁸ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 2.
- ⁸⁸⁹ Там само — Спр. 60. — Арк. 62.
- ⁸⁹⁰ Там само. — Спр. 48. — Арк. 43.
- ⁸⁹¹ Там само. — Спр. 60. — Арк. 67.
- ⁸⁹² Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 107.
- ⁸⁹³ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 10.
- ⁸⁹⁴ Там само. — Спр. 60. — Арк. 78.
- ⁸⁹⁵ Там само. — Спр. 60. — Арк. 78.
- ⁸⁹⁶ Красный Крым. — 1921. — 18 июня.
- ⁸⁹⁷ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11.
- ⁸⁹⁸ Красный Крым. — 1921. — 18 июня.
- ⁸⁹⁹ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11 зв.
- ⁹⁰⁰ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 37.
- ⁹⁰¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 15.
- ⁹⁰² Там само. — Спр. 59. — Арк. 3.
- ⁹⁰³ Там само. — Спр. 61. — Арк. 51.
- ⁹⁰⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 16.
- ⁹⁰⁵ Там само. — Спр. 53. — Арк. 10.
- ⁹⁰⁶ Там само. — Спр. 55. — Арк. 80.
- ⁹⁰⁷ Там само — Арк. 80–85.
- ⁹⁰⁸ Там само. — Арк. 85.
- ⁹⁰⁹ Красный Крым. — 1921. — 31 августа.
- ⁹¹⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 90.
- ⁹¹¹ Там само. — Спр. 48. — Арк. 94.
- ⁹¹² Там само. — Спр. 55. — Арк. 85 зв.–91.
- ⁹¹³ Там само. — Арк. 91.
- ⁹¹⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 87–89, 99.
- ⁹¹⁵ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 85.
- ⁹¹⁶ Там само. — Арк. 138.
- ⁹¹⁷ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 3 зв.–6.
- ⁹¹⁸ Там само. — Спр. 60. — Арк. 84.
- ⁹¹⁹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 130.

- ⁹²⁰ Там само — Спр. 56. — Арк. 6 зв.
- ⁹²¹ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 218.
- ⁹²² Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 111.
- ⁹²³ Там само. — Спр. 64. — Арк. 243, 253.
- ⁹²⁴ Там само. — Арк. 179.
- ⁹²⁵ Там само. — Спр. 56. — Арк. 12–14, 133–139.
- ⁹²⁶ Там само. — Спр. 48. — Арк. 94.
- ⁹²⁷ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 293.
- ⁹²⁸ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 146.
- ⁹²⁹ Красный Крым. — 1921. — 26 октября.
- ⁹³⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 81.
- ⁹³¹ Там само. — Спр. 64. — Арк. 230.
- ⁹³² Красный Крым. — 1921. — 4 ноября.
- ⁹³³ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 249.
- ⁹³⁴ Красный Крым. — 1921. — 26 октября.
- ⁹³⁵ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 138–139; Спр. 64. — Арк. 222.
- ⁹³⁶ Там само. — Спр. 53. — Арк. 14.
- ⁹³⁷ Там само. — Арк. 19.
- ⁹³⁸ Там само. — Арк. 23.
- ⁹³⁹ Там само. — Арк. 26–28.
- ⁹⁴⁰ Там само. — Арк. 11–12.
- ⁹⁴¹ Там само. — Арк. 84.
- ⁹⁴² Там само. — Арк. 40.
- ⁹⁴³ Бюллетень I Всеукраинского учредительного съезда Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Флотских Делегатов. — Симферополь, 1921. — № 4. — 11 ноября. — С. 27.
- ⁹⁴⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 231 зв.
- ⁹⁴⁵ Там само. — Арк. 232 зв.
- ⁹⁴⁶ Там само.
- ⁹⁴⁷ Там само. — Арк. 231.
- ⁹⁴⁸ Там само. — Арк. 231 зв.
- ⁹⁴⁹ Там само.
- ⁹⁵⁰ Там само.
- ⁹⁵¹ Там само. — Арк. 233.
- ⁹⁵² Там само.

- ⁹⁵³ Там само. — Арк. 232.
- ⁹⁵⁴ Там само. — Арк. 231 зв.
- ⁹⁵⁵ Там само.
- ⁹⁵⁶ Красный Крым. — 1921. — 14 листопада.
- ⁹⁵⁷ Там само. — 15 листопада
- ⁹⁵⁸ Вопросы развития Крыма. / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. — Вып. 3. — Симферополь, 1996. — С. 82.
- ⁹⁵⁹ XI съезд РКП(б). Март–апрель 1922 г. Стенографический отчёт. — М., 1961. — С. 640.
- ⁹⁶⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 103–104.
- ⁹⁶¹ Крымская АССР (1921–1945). — С. 21.
- ⁹⁶² *Брошеван В.М.* Как была образована Крымская АССР в 1921 г. // Проблемы истории Крыма. — Тезисы доклада научной конференции. — Симферополь, 1991; *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская республика. Год 1921-й. — Симферополь, 1992; *Господаренко Н.М.* Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова в 1920-е годы. // Крымский архив. — 2000. — № 6.
- ⁹⁶³ *Петров В.П.* К истории образования Крымской АССР в 1921 г. // Вестник: Информационно-методологический бюллетень. — Симферополь, 1989.
- ⁹⁶⁴ *Военный Р.М.* О праве крымского народа на национальную государственность // Мастерская. — 1991. — 16 мая; *Хайруудинов М.А.* К вопросу о государственности крымских татар // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. — Симферополь, 1996.
- ⁹⁶⁵ В.И. Ленин о национальном вопросе и национальной политике. — М., 1989. — С. 28.
- ⁹⁶⁶ Там само. — С. 100.
- ⁹⁶⁷ Там само. — С. 176.
- ⁹⁶⁸ Там само. — С. 175.
- ⁹⁶⁹ Там само. — С. 176.
- ⁹⁷⁰ Там само.
- ⁹⁷¹ Там само. — С. 178.
- ⁹⁷² Там само. — С. 179.
- ⁹⁷³ Там само. — С. 180.
- ⁹⁷⁴ Там само. — С. 175.
- ⁹⁷⁵ Там само. — С. 183.
- ⁹⁷⁶ Там само. — С. 184.
- ⁹⁷⁷ Там само. — С. 185, 186.
- ⁹⁷⁸ Там само. — С. 221.

- ⁹⁷⁹ Там само. — С. 227.
- ⁹⁸⁰ Там само. — С. 229.
- ⁹⁸¹ Там само. — С. 417.
- ⁹⁸² Там само. — С. 419.
- ⁹⁸³ Там само. — С. 421–422.
- ⁹⁸⁴ Там само. — С. 423.
- ⁹⁸⁵ Там само. — С. 424.
- ⁹⁸⁶ Там само. — С. 443.
- ⁹⁸⁷ Там само. — С. 452, 453.
- ⁹⁸⁸ Там само. — С. 477.
- ⁹⁸⁹ В.И. Ленин об Украине. — К., 1957. — С. 641–642.
- ⁹⁹⁰ В.И. Ленин о национальном вопросе и национальной политике. — М., 1989. — С. 465.
- ⁹⁹¹ Там само. — С. 467–468.
- ⁹⁹² Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик (в документах). — М., 1973. — С. 131–132.
- ⁹⁹³ КПСС в резолюциях и решениях конференций, пленумов и съездов. — Т. 1. — С. 33
- ⁹⁹⁴ *Ленін В.* Повн. збір. тв. — Т. 24. — С. 44–49.
- ⁹⁹⁵ Там само. — Т. 23. — С. 317, 322.

Наукове видання

Т.Б. БИКОВА

**Створення Кримської АССР
(1917–1921 р.р.)**

Комп'ютерна верстка *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 20.09.2011 р. Формат 70х100/16.
Обл.-вид. арк. 13,02. Ум. друк. арк. 20,7.
Наклад 300 прим. Зам. 25. 2011 р.

Поліграфічна д-ця Інституту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.